SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

123-4. SZÁM

123-4. SZÁM

HIT TUDOMÁNY LELKIÉLET

NEVELÉS IRODALOM

BÖLCSELET JOG

FÖLDRAJZ TERMÉSZETTUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ UTIRAJZ

KÜHÁR FLÓRIS

EGYETEMES VALLÁSTÖRTÉNET

I.

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN TÁRSULAT KIADÁSA

EGYETEMES VALLÁSTÖRTÉNET

I.

ŐSNÉPEK, ŐSTÖRTÉNELEM, KIHALT KULTÚRÁK

IRTA

KÜHÁR FLÓRIS

O. S. B.

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST, 1936

Nihil obstat.

Dr. Michael Marczell
censor dioecesanus.

Nr. 920/1936.

Imprimatur.

Strigonii, die 28. Martii 1936.

Dr. Julius Machovich
vicarius generalis.

Nihil obstat. *Dr. Marcellinus Faludi,* censor. Nr. 1218/1935. Imprimatur. Datum in S. Monte Pannoniae, die 28. Dec. 1935. *Chrysostomus Kelemen* m. p., Archiabbas et Ordinarius.

Stephaneum nyomda r. t. Budapest, VIII., Szentkirályi-u. 28. — A nyomdáért felelős: ifj. Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

Tíz ÉVVEL ezelőtt jelent meg a Szent István Könyvek sorozatában: *Bevezetés a vallás lélektanába* c. munkám, melyet 1930-ban *A vallásbölcselet főkérdései* c. kötet követett. Mind a kettő föltételezte az egyetemes vallástörténetet, mint alapvetést, melyre a vallásnak lélektani és bölcseleti vizsgálata rájaépít. Az anyagi világban lehetetlen falat, tetőt építeni még nem létező alapra. A tudományok rendszerében más lehet az időbeli egymásután, mint a rendszer logikai egymásutánja. Említett műveimben mások vallástörténeti adatgyüjtésére, összefoglalására támaszkodtam, mégis szükségét éreztem annak, hogy ezt az anyagot magam is összefoglaljam és így e vallástudományi sorozatot teljessé tegyem.

A szellemi élet mai korszaka különös érdeklődéssel fordul a vallás felé. Munkám a művelt nagyközönség ezen érdeklődését akarja fölkelteni és legalább részben kielégíteni. Több mint tíz évnek gyüjtéséből fakadt. Ez a tíz esztendő pedig a vallástörténet tudományos felkutatásában is rendkívül mozgalmas és termékeny. Az őstörténetet, az ókori népek történetét szerencsés leletek és ásatások világították meg; a jelenségek összefüggését pedig a kultúrtörténeti irány magyarázta újabb szempontokkal. Az Előszóban utalok W. Schmidt-nek és társainak kutatásaira, hisz munkám első része az ő köveikből épít. Ebben a részben az ősnépeket, az őstörténelmet tárgyalom; a nagy-kultúrák közül azokat az előázsiai és afrikai kultúrákat, melyek később összetevőkként tűnnek elő a hellenizmus földközitengeri kultúrájában. A mű második része

karácsonyra jelenik meg, benne a vallástörténet további anyagát a görög, római valláson kívül az európai népek ősvallásai, az izlám és a Föld teljes felfedezésével ismertté vált ázsiai és amerikai nagykultúrák vallásai szolgáltatják. A két kinyilatkoztatott (zsidó, keresztény) vallásnak az egyetemes vallástörténet folyamába való beillesztéséről a második kötet befejező fejezete gondoskodik.

Ez a rövid áttekintés már képet ad arról az óriási anyagról, melyet az egyetemes vallástörténet felölel és ezzel egyúttal azokról a nehézségekről, melyeket ily sokoldalú, valamikép majd minden szaktudománnyal érintkező anyagnak egy szerző által való összefoglalása maga előtt talál. Ép ezért magam is tudatában vagyok munkám hiányainak. Célom az volt, hogy megközelítsem az egészben és részeiben — a *mának* tudományos eredményeit; összefoglalást írván szükségképpen mások gyüjtésére támaszkodom az anyag legnagyobb részében. Magam elé azt a feladatot tűztem, hogy a vallástörténet szétfolyó anyagát a kultúrtörténeti módszer segítségével ott is egységes szempont szerint rendezzem, ahol (mint a nagykultúrák terén) a W. Schmidt által megkezdett irány még nem fejtette ki a maga munkáját.

Munkám anyagának könyvészeti igazolását a Szent István Könyvek célkitűzéséhez kellett szabnom. A könyvészet egyáltalán nem törekszik teljességre, hanem arra, hogy a szakkutatónak első eligazítást, a közönségnek pedig vallástörténeti olvasmányaihoz tájékoztatást adjon.

Hálás köszönetemet fejezem ki Karsai Géza, Rados Tamás pannonhalmi főiskolai tanároknak, kik munkám egyes fejezeteiben segítségemre voltak; továbbá a Szent István-Társulatnak, hogy munkámnak a Szent István Könyvek közé való fölvételével vallástudományi sorozatomat teljessé tette.

Budapest, 1936. Vízkereszt napján.

Dr. Kühár Flóris O. S. B.

I. KÖNYV.

BEVEZETÉS A VALLÁSTÖRTÉNETBE.

A VALLÁSTÖRTÉNET MEGHATÁROZÁSA, TÁRGYKÖRE, FELADATAI.

A vallástörténet az a tudomány, mely az emberiség vallásainak módszeres taglalása és összevetése alapján a vallás és a vallások kialakulásával, fejlődésével és hanyatlásával, egymásrahatásával foglalkozik.

Goblet d'Alviella gróf[1] a vallástudományi kutatásnak három fokát különbözteti meg. A kutatás első feladata a vallástörténeti tények, eszmék leírása, elterjedésük körének megvonásával. Ez a *hierographia* feladata. A második fokon a *hierologia* a tények megfelelő csoportosításával, időbeli egymásutánjuk, alakító és módosító tényezőik földerítésével, eredetüknek történelmi eszközökkel való felkutatásával foglalkozik.

A vallástörténet mai alakjában ezt a két feladatkört vállalja. A harmadik fok, a *hierosophia* a vallási jelenségek bölcseleti alapjait, igazságát és értékét vizsgálja. Ezt a munkát a vallásbölcselet van hivatva elvégezni.

A vallástörténet ú. n. anyagi tárgya : a vallási tények, eszmék, jelenségek. Szüksége van tehát saját tárgyának elhatárolására olyformán, hogy a vallást más jelenségektől megkülönböztesse és sajátos mivoltát megállapítsa. Ezen célkitűzést szolgálja először a «vallás» szó jelentésének kifejtése.

A «vallás» eredetileg : a latin Confessio-nak jelölésére szolgál. *Dicséret* — vallasba es ekességbe öltöztél (Döbr. C.) ; *vallomás* (tanuvallomás, bűnvallomás) ; *hitvallás*, a. m. Confessio (pl. Confessio Augustana stb.), bizonyos vallási tételek, hittételek, hívő elfogadása és megvallása. Majd ennek kapcsán a XVI. századi hitvitázó irodalomban ki-

alakul más, még átfogóbb jelentése, mely a latin : religiót, a görög eulabeia-t fejezi ki. (Nyelvtört. szótár. Vallás.)

A «religio» maga is nagy jelentésváltozáson ment át, míg mai jelentéséhez eljutott. A szó tövén már a klasszikus ókorban vitáztak. Masurius Sabinus a szó gyökerét a *relinquo*-ban látta (hagyni, elengedni). A szent tárgyak iránt való tartózkodó viseletet fejezné ki ez a gyökér. Szent Ágoston egyszer a re-eligo-ban (újra-választok) látja a szó tövét. E szerint a religio : az Isten újra választása, hozzátérés, megtérés. Máskor Lactantiushoz csatlakozik (Instit. div. IV. 28, 3) és a religiót a «*religare*» (összekötni) tőből vezeti le. A religio összekapcsolja az ember lelkét az Istennel.

«Ad Deum tendentes et ei uni religantes animas nostras, unde religio dicta creditur.» (Aug. de vera rel. 55.)

Aulus Gellius (Noct. Att. IV. 9, 1), *Cicero* (de nat. deor. 2, 72) a *relegere*-t jelöli meg, mint tövet. «Qui omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam *relegerent*, sunt dicti religiosi a relegendo.»

Relegere (törődni, gondját viselni, ellentéte : neglegere : elhanyagolni) azt a viselkedést jelenti, mely a vallási személyekkel, tárgyakkal szemben tiszteletet, félelmet mutat és épp ezért aggódóan gondos ügyelést arra, hogy velük szemben hibát ne kövessen el. Cicero a religio ellentétét a superstitio-ban látja.

W. F. Otto-val és Kerényivel ezt a nézetet fogadjuk el.[2] Hasonló az alapjelentése a gör. *eulabeia*nak is.[3]

A religio ezen alapjelentése változott át a mai átfogó jelentéssé, melyet a vallás tárgyi meghatározása tüntet fel.

A vallást röviden így határoztuk meg : «az istenség fölismerése és elismerése az ember részéről».[4] Pauler Ákosnak kritikai megjegyzésére,[5] hogy ez a meghatározás nem fejezi ki a vallásban levő kedélymozzanatokat, törekvéstényeket, hangsúlyoztuk, hogy «az *elismerés* az állásfoglalások egész sorával történik, melyek érzelmi és akarati mozzanatokat foglalnak magukban».

A vallásnak két oldala van : az egyik a tudaton belül a másik a tudaton kívül.

a) A vallási tudatban az összes tudatfunkciók megtalálhatók. Ezek részben képzetek, mint pl. a mithoszok,

hallomások, látomások; részben eszmék: Isten, szellem, megváltás; érzelmi tények: félelem, tisztelet, szeretet, öröm; érzelmileg színezett állásfoglalások: hit, kétely, odaadás; erkölcsi állásfoglalások, értékelések. A vallásos tudat szerkezetét a valláslélektan vizsgálja.

b) A vallásos tudat *külső kifejezésre* törekszik: a vallásos magatartásban, szimbolumokban, kultuszban, erkölcsben, az egyéni és társas élet kereteiben. Ez a kifejeződés tehát a kultúra egész vonalán meglátszik. A vallás nem részleges tudattényező, mint pl. a szaktudomány, hanem az egész életet átható, *totális* jelenség.

A vallás totális jelenség.

Részletezve a vallásos magatartást, a következő mozzanatokat különböztetjük meg benne: kifejező mozgások: kéz- és testtartás (leborulás, körmenet stb.), arckifejezés, mimika; a vallási élmények szóbeli kifejezése: imádság; tárgyi kifejezése: áldozat, szimbolumok. Ezen elemekből tevődik össze a *kultusz*, mely fejlettebb vallásokban a technikai és művészi kultúrát veszi céljai szolgálatába: oltár, templomépítés, festés, szobrászat, költészet, ének, zene, dráma. A kultusz tényei határozatlan vagy meghatározott időszakokban ismétlődnek és így az időt — *szentidővé* alakítják. Az «ünnep» eredeti jelentése: idnap, szentnap. Ezek az időpontok vagy a vallásban hitt eseményekkel függnek össze: teremtés, megváltás, istenek születése, megjelenése (epiphania), vagy az évszakokkal (a Nap- és Hold-mithologia közvetítésével), vagy az egyéni és társadalmi élet eseményeivel (születés, törzsavatás, esküvő, temetés).

A vallásos élmény totális, az ember benső és külső világának egészét átható, befolyásoló jellege megvalósul úgy az egyéni, mint a társadalmi *erkölcsben*. A vallástörténet az erkölcsnek a vallási eszméktől, az isteni tör-

vényektől való függését mutatja ki. Már maga a kultusz is erkölcsi kötelesség a vallásos ember számára; a primitív avatások részletes erkölcsi oktatásokat, szabályokat adnak, az istenség gondoskodik ezen törvények szankciójáról, a jutalomról és büntetésről. A másvilági élet hite rendszerint az erkölcsi igazságszolgáltatást is magában foglalja. Több vallás a tabu-hittel az erkölcsi életen kívül eső magatartást is szabályozza.

A család és a társadalom fejlettebb képletei ugyancsak összefüggnek a vallással és érzik a vallás alakító, jelentést és jelentőséget adó hatását. A vallástörténet a család, törzs, állam kereteiben bontakozik ki, velük szoros kapcsolatot tart fenn mindaddig, amíg a világvallás, nemzetfölötti vallás eszméje tért nem hódít vagy pedig a társadalom önmagát a vallás befolyása alól ki nem vonja.

A vallástörténetnek ezzel a sokoldalú tárgykörrel kell foglalkoznia. A tárgy sokrétűségét már elüljáróban ki kellett domborítanunk, hogy elejét vegyük azoknak a kísérleteknek, melyek a vallástörténetet csak egyes részeiben tárják fel, azáltal, hogy vizsgálódásaikat vagy csak a benső, tudati oldalra, vagy csak a vallás tárgyi jelenségeinek egy-egy csoportjára korlátozzák.

A tárgyelhatárolás nem volna teljes, ha állást nem foglalnánk azon jelenségeknek a vallástörténet anyagához való viszonyában, melyek a vallás mellett és a vallással együtt alakulnak ki, mint csökevények vagy elfajzások. A *babona* és a *varázslat* a vallások kísérőjelenségei, melyek néha egészen elborítják a vallás mezejét, úgyhogy a vallás magvát eltakarják a kutató elől. Ezekkel szemben a vallástörténész elfoglalhatná ugyan azt az elvi alapot, hogy mivel bennük nem teljesedik ki a vallás igazi mivolta, lényege, azért nem is tárgyalná őket a vallástörténet keretében. Mivel azonban ez az állásfoglalás már értékelést tételez fel, a vallástörténet feladata pedig tárgyának értékeléséhez nem jut

el, ezt a vallásbölcselet számára hagyja; mivel továbbá mindkét jelenség a vallással együtt merül fel a történelemben és a vallás elemeiből tevődik össze, még ha a vallás alapvető igazodását el is ferdíti: tárgyalásunkban ezeket is érintjük.

A vallástörténet neve szerint is, valójában is a történeti tudományok közé tartozik. Meghatározó jellegét tehát anyagának — «*történés*» mozzanata adja. Ezért nem állhat meg anyagának leíró vizsgálata mellett, hanem a vallást mint az idő sodrában kibontakozó emberi életjelenséget kutatja. A vallás alapvető jegyei közt láttuk már az élet egészének átfogására való hajlamot, mely mint világ- és életszemlélet hatja át a tudati működéseket és ezek által az embernek egyéni és társadalmi világát.

A vallás egyetemessége.

A vallás «totális» jellegével függ össze a vallás *egyetemessége*, univerzális jellege is. Ez az egyetemesség térben és időben nyilvánul meg. *Térben.* Ameddig eljutott vagy eljut az ember a föld hátán — addig terjed ki a vallás is. A vallás határai összeesnek az ember által lakott földnek, az oikumenének határaival. Természetes tehát, hogy a vallástörténet — a *világ* vallásainak története. Ez a tény kapcsolja össze a vallástörténeti kutatást az Anthropos-szal, emberrel foglalkozó összes tudományokkal; az anthropologiával, mely elsősorban az ember fizikai jellegével foglalkozik; az ethnologiával, mely az emberben a lélekszülte vonásokat kutatja és az embert mint anyagi és szellemi kultúrát alkotó lényt vizsgálja nemcsak egyedi, hanem társas vonatkozásaiban is; a psychologiával, mégpedig úgy az egyedi lélektannal (Individualpsychologie), mint azzal az ágával, mely a közösségben gyökerező lelki jelenségeket tárja fel (tömeg- nép-, társadalmi lélektan). Az emberi életnek a Föld a színpada;

a vallástörténet sokszor kér fölvilágosítást a Földdel és a rajta élő növény- és állatvilággal foglalkozó tudományoktól is. Ezekkel összefügg ; de tőlük különböző tudomány — már anyagának, a vallásnak sajátosságánál fogva is. Tárgyalásunk során a vallástörténet problematikája, története és módszertana adnak bővebb felvilágosítást — ezen tudományokkal való kapcsolatairól.

A vallás egyetemessége az *idő* kategóriájában válik teljessé. Az emberi történés folyamának az idő a medre. Vannak elhagyott, eliszaposodott, betöltött medrek, melyekről rég letértek már a történés vizei. A történelem kezdeteihez csak az «ásó tudományával» lehet eljutni. Amikor a Föld diluviális rétegeiben az első embercsont, koponya feltűnik, mint «pekingi, kanami, heidelbergi, piltsdown-i, jávai stb. ember», a kutatónak számolnia kell azzal, hogy e koponyák nyomtalanul eltűnt velejében vallási képzetek, eszmék is éltek. Igaz, hogy az ásó nem tudja feltárni a lélek mélyét ; de ez nem jogosítja fel arra, hogy tagadja a vallást, azért, mert nem találta meg ; épúgy, ahogy nem tagadhatja a velőt sem — pusztán azért, mert nem maradt fenn megkövülve.

A föld eltemetett rétegei nem tudták úgy elfödni az embert, hogy az *őstörténet*, a praehistoria hozzá ne férhessen. Amint azonban a tudomány hozzájut az ősemberhez, megtalálja rajta a «történelmi ember» anyajegyét, a lelket, szellemet, mely saját sorsának irányítását célok kitűzésével és célirányos eszközök igénybevételével szolgálja. A «történelmi ember» — a praehistoria embere is az volt — arculatához hozzátartozik a «homo religiosus» vonása is. Ha az ásó nem is tárja fel az ősember vallását, de hogy volt vallása, azt már az őskőkorszak leletei is mutatják.

A *történelem*, mint az emberiség időtudatában a *multnak* tudományos megrögzítése, mint az emberiség emlékezetének tudománya — ezen emlékezés határait igyek-

szik kitágítani akkor, midőn ennek vallási és mithikus lecsapódásával, a *hagyománnyal* meg nem elégedve az ember őstörténetének tárgyi emlékeit kutatja. Nem mernők mondani, hogy szerencsés véletlen nem segíti el odáig, hogy egyszer, valahol a *kezdetig* ne juthasson el. Az első ember csontjait még mindig rejtegetheti a föld. Annyi biztos, hogy ma még nem találtunk rá a kezdet emberére. Az is biztos, hogy az embernek a földön volt kezdete, hisz a palaeontologia megközelítően legalább is annyit megállapít, melyik korszak *után* jelenik meg az ember a föld élőlényei közt.

A *kezdet* azonban még nem: *eredet*, mint ahogy a folyó kezdete sem azonos a forrás *eredetével*. Ha tehát sikerülne is a történelemnek — az ember emlékezését a kezdetig kitágítani, ez az emlékezés is csak annyit mondana: az emberi történelem évezredei a Föld kialakulásának ezen és ezen időpontjával kezdődnek, — de hogy mi volt ezen időpont előtt, azt a történelem nem mondhatja meg. Ebben az *első*, tehát a *végső* okok tudománya, a bölcselet volna illetékes feleletet adni.

Ezeket azért volt szükséges előre vetni, hogy világosan kitűnjék, mennyire nem tudományos az a törekvés, mely a vallástörténet keretén belül akarja a vallás *eredetét* felkutatni. Ez csak akkor volna jogosult, ha a kezdetet — azonosítanók az eredettel. Pontosabban ez annyit is jelent, hogy az *okozatot* összetévesztjük az *okkal*. A másik feltevés, melyre a vallás eredetének ily irányú vizsgálata jogosulatlanul támaszkodik, abban áll, hogy a vallás *eredetét* megelőzi az ember kezdete, hogy a vallás időben későbbi, mint az ember. Erre vonatkozólag azonban a történelem semmi bizonyítékot nem nyujt. A vallás és az ember kezdete — a történelemben összeesik.

Ezért kapcsoljuk ki a vallás eredetére vonatkozó kérdéseket és elméleteket a vallástörténelem feladataiból.

Ezzel nem mondjuk azt, hogy a vallástörténet teljesen

néma marad az eredet kérdésével szemben. Csak azt, hogy a kérdés feltevésére és a vallástörténet kihallgatására ily szempontból — a vallásbölcselet van feljogosítva.

Mert hisz a vallástörténet már az által is ád feleletet a vallás eredetéről, hogy a vallás térbeli és időbeli egyetemességét kimutatja. Az ember épúgy nincs vallás nélkül, mint ahogy nincs gondolkozás és cselekvés nélkül. A vallás eredetének kérdése tehát az ember eredetének problémájával együtt keresi megoldását.

A vallási történés.

A vallástörténetnek épp azért, mert *historia*, formális tárgya : a vallási történés. A történés tényekből, eseményekből szövődik össze ; itt a vallás keretén belül lefolyó tényekből. Ezek közül nehezebb hozzáférkőzni a benső tartalmakhoz, a vallásos psyché eszméinek, állásfoglalásainak történetéhez, mint a vallás kifejező köréhez tartozó mozzanatokhoz. A vallástörténet — igazában *lélektörténet*. Hány «kis lélek» benső alakulásának ismerete szükséges ahhoz, hogy addig az általánosításig eljussunk, amit az «egyetemes» vallástörténet kifejez ! Hogy ez az *általánosítás* csak fokról-fokra történhetik : a típusok kiemelésén keresztül a vallásformák meghatározásáig, a vallásformák közt való egyezések és különbségek felfedésével a vallás egyetemes vonásaiig — az velejár a tárgy természetével. A mérhetetlen adatból (az adatgyüjtés sohse fejeződik be) csak a jellegzetesek *kiválasztása* által juthatunk el az első és a további fokokra : a típusok és vallásformák kiemelésére. A jellegzetes vonások kiemelésében az emberiség egyedi különbségei közt egyezéseket alkotó tényezők : faj, nyelv, kultúra — épp csak az irányt mutatják, de a vallás sajátos, faj, nemzet, nyelv, kultúra által egészében meg nem határozott jel-

lege miatt még a típusalkotásra sem elégségesek. Az egyetemes vallástörténet mégsem kerülheti el ezeket a kereteket, bár tudja, hogy a vallást ezek a tényezők (faj, nyelv stb.) sem külön-külön, sem együtt : meg nem határozzák. Gondoljunk csak a hellenizmusra, a buddhizmusra, kereszténységre : mindegyik arra törekszik, hogy «ex omni gente, lingua, natione» szerezze híveit. De mivel a vallástörténet és bölcselet sajátos szempontú osztályozásai még bizonytalanok (természetvallás, a szellemi egyéniség vallása, abszolút vallás — Hegel ; természetes, természetfölötti vallás — Hartmann ; természetvallás, erkölcsi vallás — Tiele stb.), a vallástörténet rászorul a külső, ethnographiai, földrajzi, kultúrtörténeti osztályozásra.

A vallások történeti tárgyalását még inkább megnehezíti az a tény, hogy az egyes vallásformák rétegződésében nemcsak egymásmellettiség, hanem egymásfölötti és egymásutáni viszony is található. A vallások térbeli és időbeli érintkezései itt is, mint a kultúrákban, nyelvben — egymásrahatást, ezáltal részleges kölcsönzést, vagy átfogóbb keverékformákat hoznak létre. A vallások *összehasonlítását* ki kell fejleszteni az okok nyomozásával. Ez az oknyomozás nem állhat meg az egyes vallások keretein belül, bár elsősorban itt kell érvényesülnie és a vallási alakulás (készakarva nem használjuk a «fejlődés» szót) tényezőit a vallás immanens eszméiben, élményeiben, a vallási genie-knek és a közösségnek alkotásaiban keresnie ; hanem ahol ez a kutatás nem ér célt, ott külső, más vallásokból vagy valláson kívüli tényezőkből kell a változások okát keresnie.

A vallásformák térbeli, időbeli és tartalmi érintkezései lehetetlenné teszik a vallástörténet egyszempontú tárgyalását. Mert ha a tér szempontja szerint — a Föld *mai* népeinek vallásait akarnók ismertetni : nemcsak az őstörténetet, hanem a már kihalt történelmi népek vallásait

(Egyiptom, Babylon, Kréta stb.) is ki kellene hagynunk. Ha pedig pusztán az idő szempontja lenne beosztásunk mértéke és eszerint tárgyalnók az egymásután fellépő vallásformákat, csak synchronisticus sorokat nyernénk, mindegyiknál külön kezdettel és külön véggel. Igy a vallástörténet voltakép a *vallások* története volna és elvesznének a vallások tartalmi és oksági kapcsolatai.

Szerkezeti és a tárgy természetéből származó okok kényszerítenek a vallás történelmi folyamának oly megvilágítására, mely több szempont szerint való csoportosítást kísérel meg, lehetőleg a történeti egymásután megőrzésével. Ezért kapcsoljuk pl. az *őstörténetet* — a *mai primitívek* vallásaihoz.

Ezzel mintegy a vallástörténet kezdetét akarjuk szemléltetni. A továbbiakban azon megfontolás szerint csoportosítjuk anyagunkat, hogy a világtörténelem ősi nagykultúrái (Babilon, Perzsia, Egyiptom, Palesztina, Kisázsia) mind beletorkollanak *a hellenizmus* földközi-tengeri kultúrájába, melynek közvetlen összetevői a görög és római kultúrák. A hellenizmusba lép bele a kereszténység, mely az *európai kultúrának* a megteremtője. Amily sorrendben az Európába jutott népek részesei lesznek a kereszténységnek (kelták, germánok, szlávok, magyarok), oly sorrendben tárgyaljuk ősvallásaikat.

A kereszténységgel történelmileg *az iszlám* akar megküzdeni. Majd az európai kultúra *világkultúrává* tágul a Föld teljes felkutatásával. A keletázsiai, amerikai nagykultúrák vallásai ekkor tárulnak fel az európai ember előtt. Ez szabja meg ismertetésük sorrendjét. Primitívek — őstörténet — mediterrán nagy kultúrák, Európa, világkultúra — ez a négy állomás foglalja össze a vallások történetét is. Hogy a *kinyilatkoztatott vallások* története miként illeszkedik be ebbe a keretbe, arról befejező fejezetünk ad számot.

A VALLÁSTÖRTÉNET MULTJA.

A vallástörténet, mint önálló szaktudomány, a XVIII. és XIX. században alakul ki. Azelőtt anyagát más tudományok szívták magukba.

1. **Vallásforrások.** A vallás kezdetét maguk a *vallási források* is feltárják. A Szentírás teremtéstörténetéből a vallás eredete sugárzik ki. Az Istennel való paradicsomi érintkezés, az áldozat első említése (Gen. 4, 3), az ősi egyistenhitnek rajza vezet át a népek szétosztódásához és a vallások elkülönüléséhez, majd Ábrahám kiválasztásához, hogy nemzetsége az egy Isten hitének legyen hordozója. A többi vallások történeti és mithikus elbeszélései gyakran szólnak az istennek, isteneknek kezdetben történt érintkezéseiről az emberekkel; erre vezetik vissza a vallási intézményeket és az erkölcsi törvényeket. A kultuszhelyek mithoszai, legendái ugyancsak vallástörténeti tényeket akarnak megörökíteni.

2. **Görög-római vallástörténet.** A nyugati kultúra szellemi alapjait a görög nép rakta le. A görög lélek világképalkotó törekvésében a vallással való foglalkozás három fokon halad előre. Az első fok az *anyaggyüjtés*. Elsősorban saját, vagy sajátnak gondolt mithoszaikat gyüjtik össze a költők (Homeros, Hesiodos). Ezeknél a megelőző krétai, mykénei stb. vallások elemei is beszüremkeznek a görög mithologiába. A tengermelléki (mediterrán) és szomszédos népek hagyományait miletosi Hekataios (Kr. e. V. sz.) és Herodotos (480—426 Kr. e.) gyüjtik össze, akik Kisázsia, Egyiptom, Babilon, Perzsia és a Fekete-tenger melletti népek vallásairól értesülnek utazásaik alatt. Az anyaggyüjtést nagyban kiszélesítik azok az írók, akik

Nagy Sándor hadjáratai nyomán tárgyalnak egyes népekről (Berosos Babilonról, Megasthenes Indiáról, abderai Hekataios a hyperboraeusokról. Manetho Egyiptomról). A vallástörténeti anyag felvételét elősegíti a hellenista világbirodalom kialakulása, mely a mediterrán területet a kultúra egységébe vonja, a népek anyagi és szellemi érintkezését elősegíti, ezáltal a vallások különállását áttöri, és útját egyengeti annak a vallási színkretizmusnak, mely a római imperiumnak lesz jellemzője.

A *hellenizmusban* feltárult sok népvallás *összehasonlítása* módot ád a vallások történeti vizsgálatára. A *stoicizmus* keresi az istenek sokaságának okát. Magyarázatot abban talál, hogy az istenek számát az istennevek sokaságára vezeti vissza. Az istenek — az egyisten különböző elnevezései (Polyonomia). Euhemeros (330—260) szerint az istenek — eredetileg kimagasló történeti személyek voltak ; hősök, ősök (euhemerismus). Palaiphatos (II. sz.) a mithologia isteneit az istennevek romlásából eredezteti (numina nomina).

Ezek az elméletek utat vágtak a római állam vallás-politikájához, melynek egyik eszköze az interpretatio Romana volt. A birodalomba beolvasztott népek isteneit bevonták a Pantheonba azáltal, hogy római istenekkel azonosították őket. Ezen interpretatio jóformán nehézség nélkül egyeztette össze a görög és római isteneket, majd a germánokat is (Wodan—Mercurius ; Tyr—Mars Tingsius, Donar—Juppiter). Ez a római egyeztetés gyakran azon a tényen alapult, hogy a különböző népek istenei a természetmithologia azonos vagy rokon forrásaiból keletkeztek (mennydörgés, harc, nap, hold stb.). Ez ad vallástörténeti értéket az interpretatio Romana-nak.

A vallástörténet a görög és hellenista korban eszköze annak a bölcseletnek, melynek eredeti eszménye : a tisztán értelmi világkép — és amely később engedményekkel és áthidalásokkal : az értelmi világképet avatja az

újplatonizmusban vallássá. Ezért nem alakul ki e korban az önálló vallástörténet, bár anyaga, főirányai, módszerei megvannak, de hiányzik tudományos célkitűzése.

3. **A kereszténység vallástörténeti szemlélete.** Míg a hellenizmus egészében értelmetlenül áll a vallástörténet lényeges problémáival szemben, hiszen a természetvallás ahistorikus, történetnélküli szemléletén nem tud felülemelkedni, a kereszténység kezdettől fogva oly szellemi örökséget visz tovább, melyben a vallásnak történetjellege, fejlődése és hanyatlása, az idők teljében való kiteljesedése és kovászként való beleállítása a világtörténelembe — az új vallási szemlélet vezérmotívumai közé tartozik. Krisztussal maga a vallás kerül a történelmi tudat középpontjába ; a vallás benső, időnkívüli, tehát nem históriai története a históriába lép azzal, hogy az «Ige testté lőn», az emberi időszámítás kereteiben él, tanít, szenved és keresztrefeszíttetik Pontius Pilátus alatt. A hitvallás így kapcsolja össze a vallási történést a világtörténelemmel, ezáltal állítja be a transzcendens világot a történelem folyamába és így elejét veszi minden oly törekvésnek, mely a vallást és a történelmet szét akarja szakítani, mint az aristotelesi deizmus vagy az őskeresztény ség idejének doketizmusa. A kereszténység a vallási történelemtudatot kitágítja időben és térben úgy, hogy a vallástörténet dimenziói azonossá válnak az emberi történettel. Az idő : a vallás történetének is kategóriája ; a vallás nem mithikus időfölöttiség felhőzetében él, hanem az ember teremtésével kezdődik és az emberrel együtt halad — a világ végezetéig.

Krisztus maga nem szakítja meg a vallási történés folyamát. Éles ugyan az a határvonal, melyet az ő megjelenése húz bele az időbe, úgyhogy az új időszámítás a történelmet két összehajló lapra, diptychá-ra bontja : Krisztus előtt — áll az egyik lapon ; Krisztus után a másikon. De ezeknek a lapoknak összetartó kötése maga

Krisztus, akiben az óvilág beteljesedik, és akivel az újvilág kezdődik. Az evangelisták történetszemlélete ezért viszi Krisztus nemzetségfáját Ábrahámig és Ádámig, hogy ezzel is mutassa a történelem megszakíttatlan egységét. Ennek a történelmi diptychának nemcsak kerete vág össze, hanem sorai is. Az első lap az ószövetség (és az ószövetségbe beleiratott már a praehistoria és az ókor historiája, Saba, Tharsis, a szigetek és a tengermellék népei ; a nagy egyiptomi, mezopotamiai, görög és római kultúrák útjai beleszaladnak a Via Maris-ba, melyen próféták is járnak). Ez nemcsak praeludium a diptycha másik lapjához, nemcsak bevezetés, hanem átvezetés is : a törvény Krisztusra való ránevelés, hirdetői : a patriarkák, próféták az ember kezét fogják és vezetik a Messiás-Krisztus iskolájába. A Hegyi Beszéd nem lerontása, hanem beteljesítése a másik hegyi beszédnek, melynek szavait Mózes kőtáblára írta. Az újszövetség szentkönyvei valóban úgy látják, hogy a két szövetség lapjai összevágnak ; a próféták víziói történeti valósággá válnak Krisztusban, az ószövetség eseményei, személyei képszerűen, árnyszerűen utalnak arra az Igére, aki testté lőn, aki a multra árnyékát, a jövőre a Táborhegy sugarát veti.

Krisztus tehát az újszövetségi írók és igehirdetők szemében a vallástörténet régi irányának célpontja és az újnak elindítója. Ebben a szemléletben elsősorban az ószövetség kap értelmet. Irányában van előremutatás, felfelé hajlás, *fejlődés:* hisz egészében paedagogus Krisztus vallására. De az evolúcio mellett Krisztus ott látja a süllyedést, az eredetitől való eltérést : ab initio non fuit sic. Krisztus szemében a vallás értékmérője : a *kezdet* és a *cél,* a vallási történet hullámvonal, melynek emelkedései és esései vannak ; a kezdet és a cél közt nincs folytonos, mindig emelkedő fejlődés, hanem a fejlődést esés, törés, csökevényképződés zavarja. Krisztus szerint

a történelem mezején organikus az élet alakulása. Ezt az organikus vallástörténeti szemléletet fejezi ki a búza és a konkoly parabolája. A vallástörténet nem pusztán *dialektika*, eszmék szétválása, ütközése és kapcsolása (ezért nem elég a szellemtörténet és a historizmus a vallási történés megmagyarázására), nem is *meleghází organikus tenyészet*, melynek hullámvonala szabályos pályát mutat: a növés, érés, vénülés pályáját; hanem a szabadság földjébe elvetett mag organikus élete, melynek kiteljesedéséért, gyümölcshozásáért meg kell vívnia a maga harcát: a talaj, klíma anorganikus erőivel és a rája leselkedő felső és alsó élővilággal, mint ahogy a búzának kell az életbeszökésért, kifejlődésért küzdenie a köves talajon napsugárért, esőért, levegőért, táplálékért — ellenséges növények és — az «ellenséges ember» ellen.

A vallástörténet történetében a kereszténységet nem lehet úgy elkönyvelni, mint egyes filozófusokat, írókat, Platót, Varrót, Cicerót vagy egyes irányokat, legyenek azok régiek, vagy újak. A kereszténység nemcsak részletkérdéseket vet fel és old meg, hanem az egész vallástörténelemnek problematikáját világítja meg. Mégpedig már Krisztusban és Krisztus által. A kereszténység történeti szemléletének magva az, hogy a vallások közé odaállítja *a vallást*, ezáltal a vallások történetén végigvezeti: *a vallás* történetét. A relatívba építi az abszolutat, úgyis mint valóságot, úgyis mint értéket, és így a történelmet kiemeli a hegeli szellemtörténet céltalan dialektikájából és a historizmus értéktagadó relativizmusából.

A kereszténység a vallás abszolut eszményével nemcsak a zsidó vallástörténetnek ád értelmet, hanem — az egyetemes vallástörténetnek is. Amit Szent Pál az athéni Areiopagoson mond a vele vitázó stoikusoknak és epikureusoknak, az nemcsak érdekes epizód az ifjú hit történetében, hanem az egyetemes vallástörténet programmja, vázlata. Az «ismeretlen Isten» biztosítja a vallá-

sok történetében az egységet, ő ad jelentést a történelem homályba vesző folyamának, ő teszi olvashatóvá a vallástörténet hieroglypháit. «Az Isten, aki alkotta a világot s benne mindent, mivelhogy ő a mennynek és a földnek ura . . . Az ő műve, hogy az *egytől származó egész emberi nem lakja az egész földszínét; megszabta ittlakásuknak meghatározott idejét és határait*, hogy keressék az Istent, hátha kitapogathatják vagy megtalálhatják, habár nincs messze egyikünktől sem; mert őbenne élünk, mozgunk és vagyunk». (Ap. csel. 17, 24 sk.)

Amit Szent Pál itt mondott, az az egyetemes vallástörténet vázlata. A *kezdet:* az egytől származott emberi nem; a történés alanya: az emberi nem; keretei: a népek ittlakásának ideje és határai. Tér és idő: a vallástörténet fő kategóriái. A vallási alakulás tényezői részben metafizikaiak: az Isten és az általa irányított világrend; részben lélektaniak: az istentkereső, kitapogatni vágyó emberi lélek; részben fizikaiak: az ittlakásból, a kultúrák térbeli és időbeli hatásaiból eredők.

Mily csodálatos világosság árad az areiopagosi beszédből a vallástörténetre, mennyire kisugárzik belőle a kereszténység totalis és universalis vallásszemlélete! A kereszténységnek nemcsak Palaestinához és a rajta kialakult vallási és kulturális körhöz van köze. Pál apostol a hellenizmus centrumában hirdeti azt, hogy Krisztus vallása az egyetemes emberiség lelki igényeinek és kulturális fejlődésének célja, betetőzője.

Mintha csak a tények rejtett szimbolikája tárulna fel abban, hogy Szent Pál a vallástörténet problematikájának másik részét, a történelmi egymásutánt, az egy vallásból a soknak, az egyistenhitből a sokistenhitnek kialakulását — Athén után — a *rómaiak*hoz írt levelében fejtegeti. Hogyan kerül az a lélek, mely az areiopagosi beszéd szerint az Istent kitapogatni vágyik — odáig, hogy «a halhatatlan Isten dicsőségét felcserélje halandó embe-

reknek, sőt madaraknak, négylábúaknak és csúszómászóknak képmásával?» (Róm. 1, 23.) Ezt a problémát a XIX. és XX. század vallástörténete az animizmus, manismus, praeanimismus, totemismus irányaival akarja megoldani —, sőt a problémát meg is fordítja azáltal, hogy az ember- és állatkultuszt — a valláskialakulás kiindulópontjává teszi. Szent Pál igazabban lát — sőt az — izmusokkal szemben: csak ő lát igazán. Az ismeretlen, láthatatlan Isten «örök ereje, valamint istensége észlelhető a világ teremtése óta, mert az értelem a teremtmények révén félismeri». (Róm. 1, 20.) Ez az okfejtése a monotheismusnak, mely az emberi értelem által elérhető és így nemcsak a vallástörténet kezdetére szorul, hanem alapja a vallásokban később is feltűnő monotheizáló törekvéseknek, reformoknak, bölcseleti fogalmazásoknak. A vallási szétforgácsolódás, az isteneszme törmelékké szóródása — Szent Pál szerint — onnét ered, hogy az emberek nem dicsőítették Istent . . ., hanem üresek lettek gondolataikban és sötétség borult oktalan szívükre». (Róm. 1, 21.)

A politheismus tehát süllyedés, melyet lélektanilag az emberi ész «kiüresedése», és az erkölcsiség hanyatlása okol meg. Az isteneszme torzulását — az ember esése, az esett ember erkölcsiségének süllyedése magyarázza meg; mai szóval az anthropomorf, emberszabású, sőt állatszabású istenek az embernek a természetfölöttit is saját benső világának analógiájára felfogó hajlamából születtek. A «másvilág» így lesz e világnak és benne a mindenkori ember erkölcsi, társadalmi kultúrfokának kivetítése; az Olympos nem más, mint havas csúcsok fölé emelt polis, melyben az istenek élik az embernek nagyon is emberi, bűnös életét. A rómaiakhoz írt levél leírása a római erkölcsiség förtelmeiről (1, 26—32) egyszerre jellemzi Rómát és vallását. Ahhoz, hogy a világfölötti Isten eszméje megmaradjon a lélekben, kell hogy az Isten ural-

kodjék a lelkiismeretben. Máskép: az ember bálványt farag magának és a bálvány az embernek vagy állati lényének vonásait hordozza.

A kereszténység tehát a vallási történésben helyt ád az evoluciónak is, a degenerációnak is. Mind a kettőt az ember hordozza, úgyis mint egyén, akiben benne van az «Isten országa», úgyis mint ennek az Isten-országnak tagja, akit az országhoz való tartozása nem ment meg attól a lehetőségtől, hogy csökevény-taggá, sőt halott taggá ne váljék.

Mivel a kereszténység azzal az igénnyel lép a történelembe, hogy benne teljesedjék ki a vallás *eszménye*, azért a benne kialakuló szekták, épúgy mint a mellette vagy utána még növekvő vallásformák, nem jelentenek újabb értékfokot a vallási fejlődésben, hanem csökevény-képződmények vagy visszaütések a vallás családfáján. A vallásnak — Krisztus után — nincs más evoluciója mint az, amely egyúttal a kereszténységnek is kifejlődése: a Krisztusban való nagykorúságig. Ez a gondolat megint Szent Pálé és annál szívesebben ragadjuk meg, mert ez a gondolat megengedi, hogy a vallástörténet, mint *Egyháztörténet* legyen a két keresztény évezred vallási alakulásának gerince és a jövőnek nyitogatója. Akik a történelem apriori-ját keresik, azt a törvényt, mely a történésnek irányt szab és fejlődésvonalának további menetére következtetni enged: azok sötétben tapogatnak mindaddig, amíg ezt az apriori-t másban keresik (pl. az anyagi világban, a föld alakulásában, vagy a kultúrák morfológiai képleteiben) mint az Istennek időfölötti, az időbe mégis belenyúló Gondviselésében és Krisztusban, aki záróköve a multnak, elindítója a jelennek és atyja a jövendő évadnak.

A kereszténység Szent Pál világmissziójával és Szent Péter Rómába településével az első század derekán kilépett már abból a zártságból, melyben a zsidó nép és val-

lása élt és megkezdte hivatását, hogy minden nemzetnek hirdesse az evangéliumot.

A missziós-munka kitágította a kereszténységnek a pogánysághoz való problematikáját. A pogányságban felnőtt keresztény filozófusok, apologéták észreveszik azokat az utakat, melyek a pogányságból Krisztushoz vezetnek. A pythagorasi, platói isteneszme, a lélek halhatatlanságának hite, a szellemek léte — oly eszmék, melyek által a pogányság is hasonló hivatást töltött be, mint a zsidóság : Krisztusra készítette elő az emberiséget. Honnét származtak ezek a pogányságba? Szent Pál adott erre már feleletet, mint láttuk. A választ azonban a II. századtól kezdve részletesebben is megfogalmazzák. Ami igazság a pogányságban van, az a zsidóktól vett kölcsönzés (Tatianus). Mások (Szent Iustinus) azt mondják : Az emberiség kezdettől fogva részesül a Logos által elhintett eszmecsirákban (logoi spermatikoi). A Logos a pogány gondolkozókat is megvilágosítja. Az ő istenismeretük azonban tökéletlen, részleges a kereszténnyel szemben. A sokistenhitet a gonosz szellemek hatására vezetik vissza Irenaeus, Hippolytus és a későbbi írók. A démonokban sokan az emberek leányaival paráználkodó bukott angyalok gyermekeit látják — az apokrif Henochkönyv szerint. Éles szemmel veszik észre egyesek a misztériumokban a természeti folyamatok szimbolikus, mithikus felfogását. Tertullianus (adv. Marc. 13) az Osiris-mithoszban a vetés, termés, évfordulat szimbolikus kifejezését látja meg. Szent Jeromos az Adonis-mithosz hasonló magyarázatát ismeri. Érdekes, hogy a misztériumokkal foglalkozók ezen kultuszoknak a kereszténységgel való hasonlóságait a keresztény kultusz ördögi utánzásának tekintik. Igy magyarázza Szent Justinus (Apol. 1, 66) a mithraismus kenyér és víz áldozatát ; Firmicus Maternus (de errore prof. religionum 22) az Attis-misztérium sirató, temető és feltámasztó szertartásá-

ban — Krisztus feltámadásának diabolikus másolatát látja.

A vallások összefüggéseinek meglátására és az összehasonlítás módszereivel való magyarázatára edzett szemük van az ókeresztény íróknak. A hellenizmus vallástörténete adatgyüjtésében is, a kapcsolatok feltárásában is sokat köszönhet az alexandriai iskolának, Alexandriai Kelemennek és Origenesnek. Lactantius (Div. inst. ep. 18) észreveszi az Isis-misztériumnak tartalmi és szertartási rokonságát az eleusis-i misztériummal.

A kereszténység *történeti* irányával szemben a *gnosis* a vallás *történelmiségét* tagadja. A gnosis az Isten-ember történelmi életét, megtestesülését, halálát, feltámadását — kivonja az időből és visszavetíti a mithosz időnkívüliségébe. Történelmi eseményekben megszemélyesített eszmék kibontakozását, alakulását látja. Nagy érdemük a keresztény hitvédőknek, hogy a gnosis korábbi és későbbi (manicheismus) formáival szemben a kereszténység történelmi jellegét megvédték és ezáltal elejét vették annak, hogy a vallástörténet elveszítse tárgyát : a vallásnak a a tér és idő kereteiben való alakulását. Gnosztikus alapon csak vallásfilozófia, vagy mithologia volna lehetséges. Transcendens látszatvilágnak nem lehet igazi története.

Az ókeresztény irodalomnak tárgyunkban legjelentősebb alkotása : Szent Ágoston — De civitate Dei — 22 könyve.

Szent Ágoston genie-je sem itt, sem másutt nem bírja el a modern szaktudományok által kiépített korlátokat, az ő elméjében szaktudomány, bölcselet, hittudomány mécsei egyetlen fényvetítőbe sugárzanak, mely az anyagi és szellemi, időtlen és időbeli valóságra ragyog. A Civitas Dei nem a mai értelemben vett vallástörténet, egyháztörténet, vagy világtörténet, mindez együtt és mindennél több : az Isten világosságánál szemlélt egyetemes világtörténet. A nagy mű első 12 könyvének *anyaga* jórészt az

antik világ vallásával és bölcseletével foglalkozik. Ezekben megbecsülhetetlen forrásanyag van összegyüjtve; részben saját megfigyeléséből, részben az antik történetírókból és bölcselőkből. Alig van vallástörténeti probléma, melyet Szent Ágoston itt ne érintene vagy ne tárgyalna. Az isteneszme, a sokistenhit, az ősök, heroszok kultusza, a természet istenítése, a vallás és erkölcs viszonya, az áldozat, a misztériumok, a varázslat különböző formái, álomlátás, csillagjóslás; — mind sorra kerülnek — a szerző ítélőszéke előtt. Nagyon becsesek azok a fejezetei, melyekben az antik világ vallástudományát és -bölcseletét világítja meg: Varrót, Senecát, Apuleiust, Plotinost, Porphyriost. A mű első része vallásbölcselet — vallástörténeti alapon; a második rész (13—22 kv.) pedig *vallásos világtörténet*, melynek gerince a Szentírásban foglalt embertörténet.

Szent Ágoston mindazt összefoglalja, amit zsidóság, pogányság, antik vallási és profán irodalom a vallásokról mondott, hogy mindezt beleállítsa az Isten világtervébe, melynek térbe és időbe nyuló vetülete: a történelem. Az ő szintézisében a vallás sokoldalú eszmei és értékvilága még torzult, romlott alakjában is a világsors leghatalmasabb lendítője — az Istentől kiszabott pályán a mindenség célja felé. Lényegében a Civitas Dei sem mond mást a vallástörténetről, mint ami a Hegyi Beszédben, Szent Pál areiopagosi beszédében és a rómaiakhoz írt levelében vázlatszerűen megtalálható.

Ez a vázlatos összefoglalás nem feledkezhetik meg caesareai Eusebiusról († 340), aki a vallástörénetbe, mint rész-tudományt beleállította az egyháztörténetet.

A középkor.

Az antik kultúra a népvándorlással elbukott. Róma és Bizánc előtt az új népek megtérítésének feladata állt. Ezt a gyakorlati feladatot a keresztény misszió meg-

oldotta, úgyhogy a megtérített népek kezdetleges vallásait és szokásait a tudomány számára nem jegyezte fel. A népvándorlással Európába került népek régi vallásairól így csak másodrendű források tájékoztatnak: a kereszténység alatt továbbélő babonák, varázslatok; a régi néphitnek töredékei, melyek mondák, szájon élő hagyomány útján későbbi írott művekbe átkerültek; a régi nyelvből gyakran változott jelentéssel átvett vallásos szókincs, a keresztény kultuszba átszürenkezett és átalakított szertartások, ünnepek, áldások (pl. borszentelés), régi vallásos jellegüktől megfosztott népszokások (pl. esketésnél, temetésnél stb.). Mint hamu alatt a parázs, úgy élnek ezek tovább és a mai fejlettebb módszerű néprajzi kutatásnak gyakran szolgálnak meglepetésekkel. A koraközépkor irodalmában főleg a Libri paenitentiales, a zsinati végzések, a missziós-beszédek (pl. Dicta Pirmini), továbbá a szertartási könyvek őriznek értékes vallástörténeti forrásanyagot. Ezek mellett néhány író kifejezetten is ismerteti az egykorú népvallásokat. Prümi Regino (907—967) krónikája, Bremeni Ádám kanonok: De situ Daniae, Kadlubek krakói püspök, († 1218) Helmold lübecki plébános († 1270) a szlávokkal foglalkozó művei jelentősebbek.

A kereszténnyé vált Európát az Islam terjedése sodorta el a Távol-Kelettől és Afrikától. Az Islam mellett a zsidóság keltette fel érdeklődését. Canterbury Szent Anzelm kezdi meg a zsidósággal való apologetikus leszámolást. Petrus Venerabilis († 1158) latinra fordíttatja a Koránt (ML 189, 650 c) és polemikus műveket ír: Contra Judaeos (M 189, 507) és: adversus sectam Saracenorum (ML 189, 659). Aquinói Szent Tamás Summa Contra Gentes — éle ugyancsak a Islam ellen irányul. Ez az apologetikus irodalom történelmi szempontból nem oly jelentős, mint a dominikánusok és ferencesek ázsiai hithirdetőinek levelei, útleírásai. Julianus dominikánus az ősmagya-

rok felkutatására indult. Giovanni di Piano Carpini (1245) jelentése a tatárokról és mongolokról, Ruysbroek (Rubruk) Vilmos útleírása Ázsiáról, Hayton (1307) Historia orientalis-a, Oderico da Pordenone útleírása a vallástörténetnek elsőrendű forrásai.

Az «új világ» felfedezése.

A középkor szellemi világát a renaissance *humanismusa* váltotta fel. Vallástörténeti érdeklődése e kornak inkább az antik vallások, mithoszok felé fordult, mint azon «barbár» népek felé, melyeket a középkori missziók — és az *új amerikai világrész* felfedezői tártak az európai ember szeme elé. A humanisták közül Boccaccio, Pictorius, A. Sardi, Noel Conti foglalkoztak a klasszikus pogányság megvilágításával, mások (Fr. Patrizi, R. Cudworth) a bölcseleti vallást akarják feltámasztani — természetes, hogy siker nélkül.

A protestantizmus által felídézett ellentétek a kereszténység kebelében — több szempontból hasznára váltak a vallástörténetnek. A Szentírás tekintélyének egyoldalú hangsúlyozása a hagyománnyal szemben — mindkét részről a szentírási nyelvek alaposabb tanulmányozását vonta maga után. A polemiák több vallástörténeti mozzanatot tisztáztak, az egyháztörténet, dogmatörténet nagy fejlődésnek indult. A protestánsok bizonyíttatlan tételét — hogy az emberiség ősnyelve a héber, több katolikus szerző is elfogadta, pl. A. Kircher jezsuita — Oedipus Aegyptiacus (Roma, 1552—54), nagyszabású, de módszertelen művében. A pogányságban levő vallási igazságokat megint a zsidóságból vett kölcsönzéseknek minősítették, főleg a protestánsok, akiket ebben az emberi természetnek az eredeti bűn által okozott teljes leromlásának gondolata támogatott. (G. Vossius, S. Bochart († 1667.) Ezt a gondolatot támadta John Spencer, anglikán hittudós:

De legibus Hebraeorum ritualibus (1685) című művében. Mellette P. Lescalopier jezsuita már az újonnan feltárt vallásokra is kiterjeszkedik Humanitas theologica (Paris 1660) című művében. A vallások összehasonlító módszerének úttörője még Calmet, bencésapát († 1757) exegetikus munkáiban, továbbá A. Maichin: Theologie paienne (1657) című nagyértékű dolgozatában.

A protestantizmus nemcsak megosztotta a nyugati kereszténység erőit, hanem sokáig hátráltatta is az újvilág népeinek megtérítését gyarmati politikájával. Amikor lassankint az egész Föld ismertté vált az európaiak előtt, amikor a «docete omnes gentes» programmja Afrika, Ázsia, Amerika, Ausztrália népeit a missziók számára megnyitotta, a protestáns felekezetek késtek — és késleltették a katolikusokat is a hittérítésben. Gyarmati politikájuk eredménye, hogy lassankint sok ősnép kihalt vagy elgyengült (pl. Észak-Amerika indiánjai), anélkül, hogy népéletük emlékeit a tudomány összegyüjthette volna.

A katolikus misszió ily körülmények közt halhatatlan érdemeket szerzett azáltal, hogy az újvilág népeit nemcsak térítgette, hanem ethnologiai és vallástörténeti szempontból megismertette. A vallástörténet ebben a korszakban a néprajz kereteibe illeszkedik rendszerint bele. Columbus kísérője, Fr. Roman hieronymita szerzetes, az Antillák népeinek mithológiáját ismerteti. Bernardino Ribeira de Sahagun Ferenc hithirdető (1500—90) Ó-Mexico vallástörténetét dolgozta fel remek adatgyüjtéssel (Historia universal de Nueva España). Christoval de *Molinos* (1520—1584) Peru vallását kutatja fel. Nagyjelentőségűek: P. José d'*Acosta:* Historia natural y moral de las Indias (1588 sk.) P. M. Dobrizhoffer osztrák jezsuita Historia de Abiponibus (Wien, 1783—4; németül Pest, 1784; egy paraguay-i törzs ismertetése), Fr. *Ximenes* Historias del origen de los Indios (a maya-népet ismer-

teti). P. de Charlevoix jezsuita a kanadai indiánusokat írja le (Páris, 1744. — Histoire et description gén. de la Nouvelle France.) A morva Brüdergemeinde szektának északamerikai misszióját G. H. Loskiel — ismerteti 1789-ben.

Ezek a missziók vetik meg az alapját a modern összehasonlító nyelvtudományoknak is. P. du Pons jezsuita 1740-ben foglalkozik a szanszkrit-irodalom ágaival, ismerteti a Vedákat. Több jezsuita (Intorcetto, Couplet stb.) lefordítja a kínai klasszikusokat. P. du Halde a kínai birodalom alapos leírását adja (1735), P. Visdelou pedig Tatárországét (Histoire de la Tartarie 1777).

A hithirdetők ezen művei anyaggyüjtésükkel válnak ki. Az általuk ismertetett népekkel való huzamos együttélésük rendszerint megbízhatóbbá teszi megfigyelésüket, mint azokét az utazókét, akik Columbus, Vasco di Gama óta indultak útra a Föld ismeretlen részei felé. Az utazók közül említjük a francia Le Gentil-t († 1718) kínai, Kolbe fokföldi, Loyer nyugatafrikai (1714), La Condamine (1735) perui, Maupertuis lapp-országi (1736—7), Niebuhr arábiai, Forrest újguineai és fülöpszigeti, Mungo Park Niger-vidéki (Afrika) (1795—1805) Pallas szibériai (1776—8) útjait és ismertetéseit. *James Cook* három nagy útján a polynesiai szigetvilágot járta be. 1778 február 14-én ölték meg a hawai-i bennszülöttek, mert egy tabutilalmat megsértett.

A felgyülemlett anyag alapján gyártották a felvilágosodás bölcselői evolutiós elméleteiket — kellő hozzáértés és módszer nélkül. *Hobbes* († 1679) az emberiségnek ősvadállapotáról regél, az erkölcsnélküli ősönzésről, mindenki harcáról mindenki ellen. Ebből az állapotból tért volna át az emberiség a társadalmi szerződés útján a civilizáció fokára az által, hogy eredeti jogait átadta az abszolút fejedelmi hatalomnak. Bájosabb *J. Rousseau* elképzelése az emberiség ősi ártatlanságáról, idillikus bol-

dogságáról, a szabadság, egyenlőség, testvériség utópisztikus ős-állapotáról, mely romlást, bűnt nem ismer. A filozófia megint a mesék országát varázsolta a világ elé ; a mesék fátyolát a francia forradalomnak és az újabb ethnologiának kellett széttépnie.

A francia forradalom által okozott elváltozás évtizedekre visszavetette a missziókkal együtt a néprajz és a vallástörténet tudományát, mely pedig épp a XVIII. század második felében indult el felderítő útjára.

A MAI VALLÁSTÖRTÉNET FŐ IRÁNYAI ÉS MÓDSZEREI.

A XVI—XVIII. századok hithirdetői és utazói a Föld népeinek felkutatásában hatalmas anyagot gyüjtöttek össze. Ez az anyag jóideig inkább a kíváncsiságot szolgálta, mint a tudományt. Az európai ember számára a «vad» népek embertani sajátosságai, néprajzi, vallási szokásai, «műveletlensége» ugyanazt az érdeklődést váltották ki, mint amit ismeretlen növények, állatok iránt érzünk ma is, mikor városaink gyüjteményeit, vagy cirkuszait fölkerestük.

A mai vallástörténet csak akkor születhetett meg, midőn a néprajz leíró iránya párosult a történelmivel azáltal, hogy a jelenben meglevő jelenségek viszonyában — az időbeli *egymásutánt* kezdte kutatni és ennek segítségével akart fényt deríteni — a jelenből a multra, a néprajzból — a népi kultúra és a vallások történetére. A mai vallástörténet a XVIII. század közepe óta jóideig függvénye az ember fizikai jellegével foglalkozó anthropologiának, majd kiegészítő része az ember lelkivilágát, erkölcsét, vallását, társadalmi berendezését, anyagi és szellemi kultúráját feltáró ethnologiának (néptan), mely a leíró néprajzhoz úgy viszonylik, mint pl. a leíró természetrajz a biológiához, fiziológiához. A vallástörténet a XIX. század folyamán lassankint kiválik ugyan az anthropologiából és az ethnologiából, de — tárgyának sajátos jellege miatt úgy módszereiben, mint irányaiban továbbra is rájuk van utalva.

A néprajzból a történelembe vezető *utat* J. Fr. *Lafitau* francia jezsuita (1670—1740) látta meg először. Maga öt

évig működött a kanadai misszióban és kutatásaiban felhasználta P. Jules Garnier rendtársának megfigyeléseit, tapasztalatait. Garnier 60 évet töltött a misszióban, jól ismerte a huronok, irokézek és algonkinok nyelvét és szokásait. 1724-ben jelent meg Párisban Lafitau műve: *Moeurs des Sauvages Américains comparées aux moeurs des premiers temps.* A cím kifejezi a mű célját és módszerét. Behatóan ismerteti az általa szemügyre vett népek gazdasági, társadalmi, erkölcsi életét, mithoszait és vallását. Elsőnek teszi azt a nagyjelentőségű megállapítását, hogy a «vad» népek ma is a kultúra oly fokán állanak, melyen valaha a most már magasabb fokra jutottak is állottak. Így találja meg a módot arra, hogy visszakövetkeztessen a történelem régi népeire, sőt — a «történelem előtti» népekre is. Természetes, hogy az összehasonlításban a régi népekre vonatkozó történelmi feljegyzéseket bőven értékesíti; sőt — az ásatási tárgyakat is oly kultúra emlékeinek tartja, mely az elmaradtabb népeknél ma is tovább él.

Lafitau elővételezte művében az ethnologia (és a vallástörténet) jövőjének alappondolatait: a kultúra *evolucióját* — alacsonyabb fokokból a magasabbak felé; *tartalmi és formai egyezéseit* a Föld különböző helyein és népeinél; azt a tényt, hogy a fejlődés *nem mindenütt egyidejű.* Ezek a termékeny gondolatok nyitották meg a historia és praehistoria már kihalt vagy évezredes átalakuláson átment népeinek kultúráját a tudomány előtt és lehetővé tették, hogy az írást még nem ismerő ember néma emlékei megszólaljanak. A modern néprajznak a praehistoriával való összekapcsolása valóban korszakalkotó mozzanat a történelmi tudományok fejlődésében. A XVIII. század ugyan még kevés praehistorikus anyagot tárt fel; de a következő század szerencsés leletei és ásatásai szélesebb és szilárdabb alapot adtak az ősemberre vonatkozó kutatásnak.

A) **fetisizmus.** Ezeken a nyomokon ment a vallástörténet is a maga őstörténete felé. Ch. de Brosses (Du culte des dieux fétiches ou parallele de l'ancienne religion de l'Egypte avec la religion actuelle de la Nigritie (Páris, 1760)), a *fetisizmusra* mutat rá, mint a vallás kezdőfokára, anélkül, hogy a fetisnek közelebbi meghatározását adná. A fetis természeti tárgy, melyben isteni, természetfölötti lények vannak. De Brosses a fetisizmust a félelemből magyarázza ; mellette a csodálkozásból eredő csillagkultusz (astrolatria) működik közre a vallás keletkezésén. A. *Comte* (Cours de philosophie positive 6 kt. Páris 1830—41. LI. leçon) szerint az emberiség fejlődése három fokon bontakozik ki : a teológiai (fiktív), metafizikai (abstrakt), pozitív (tudományos) fokon. A teológiai foknak három állomása : a fetisizmus, sokistenhit, egyistenhit. Comte az egész természetben fetist lát, szerinte a Nap, Hold, Föld maguk is fetisek ; a fetiskultusz magukra a természeti tárgyakra vonatkozik, anélkül, hogy valami kapcsolatot tételezne fel természetfölötti valókkal. A pozitivizmus atyja ugyancsak elmulasztotta a pozitív tudomány első feltételét : a jelenségek pontos megfigyelését. Azok a négerek, akiknek a varázslathoz szolgáló tárgyait (fogak, karmok, kagylók stb.) a portugálok feitiço-nak (latin : factitius) nevezték, maguk tiltakoztak az ellen, hogy ők *magái a tárgyat* tisztelnék. A fetisizmust, mint vallásfejlődési kezdőfokot J. *Lubbock* (The Origin of Civilisation and the primitiv condition of Man. London, 1870.) próbálta megmenteni , úgy hogy Comte sémája élére az ateizmust helyezte a fetisizmus elé. Neki sem volt szerencséje. Vallástalan népek létezését ő sem tudta bebizonyítani. A további kutatás igazolta, hogy a fetiskultusz szimbolikus irányú, nem magára a tárgyra, hanem a benne rejlő istenre, szellemre, erőre vonatkozik ; még Nyugatafrika négereinél is (ahol nagyon elterjedt) csak másodrangú jelenség a vallási életben. Ezért nem lehet a valláskialakító tényezőnek tekinteni.

B) **Animizmus.** Még ugyancsak XVIII. században állította fel *N. S. Bergier* (L'origine des dieux du paganisme. Páris, 1767.) azt az elméletet, mely később *animizmus* néven az evolucionizmusnak hosszú időn át főirányává lett. Bergier a fetisizmust és a csillagkultuszt abból a primitiv lekiségből magyarázza, mely minden tárgyat geniuszokkal, szellemekkel tölt meg. Ebben a lelkiségben nemcsak a félelem és csodálat érzéseit látja meg, hanem sokkal gazdagabb érzésvilág mellett az ok és célkereső értelmi irányzódást is. H. Spencer (Principles of Sociology. London I. 1876, II. 1882, III. 1896.) ugyan Comte irányát akarja továbbfejleszteni; de az ő vallástörténeti elmélete, mely a vallást és kultúra kezdetét az ősök tiszteletében látja *(manismus)*, az ősök továbbélő szellemeire alapítja az ősök kultuszát és ezért animisztikus jellegű.

Az *animizmust* E. B. *Tylor* (Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom. London, 1872. 5. kiadás 1913.) dolgozta ki átfogó néprajzi kutatás alapján.

Tylor szerint a lélek fogalmát az ember két életjelenségsorból alkotta meg. Az alvás, elragadtatás, betegség, halál a magárahagyott *testet* mutatták neki; az álomképek, látomások pedig a *lelket* tüntették fel úgy, mintha a testtől külön volna válva. A test és lélek ezen kettősségén alapszik Tylor szerint a lélek megmaradásának hite a halál után, a lélekvándorlás — és a holtakról való gondoskodás. A másvilági igazságszolgáltatás Tylor szerint későbbi keletű. Az emberi kettősség analogiájára gondolta volna el a primitív ember — a természetet is, a növény-, állatvilágot is — testből és lélekből állónak.

Az ősök szellemeiből alkotta meg az ember a testetlen, «tiszta» szellem eszméjét. Ezek a «megszállottság» által veszik birtokba az embert és a tárgyakat. A fetisizmust és a vele összefüggő bálványimádást is így magyarázza.

A «tiszta» szellemeknek a nagytermészet részeiben való

jelenlétének hite okolja meg a *természetkultuszt*, a víz, folyó, tenger, fa, ligetek, állatok, totem, kígyó kultuszát. Ebből fejlődik ki a *sokistenhit*, majd különböző utakon: az egyistenhit.

Tylor elméletén hívei (Fr. Gerland, O. Peschel, G. A. Wilkens, Fr. Ratzel, Ch. Letourneau, Fr. Tiele, Fr. Boas, W. Bousset, A. Lang) keveset változtattak. Évtizedekig ez volt az uralkodó elmélet a vallástörténetben. Ereje nemcsak fejlődésfokainak természetesnek látszó egymásbafonódásában volt, ami az általános evolúció gondolatkörébe kitűnően beleillett, hanem abban a tényben is, hogy ez az elmélet igen sok vallási jelenséget vett alapul és ezért: más területen is alkalmazhatónak ígérkezett.

Ezt az elméletet protestáns biblikusok hamar alkalmazták az ószövetségi szentírásra is. (Lippert: Der Seelenkult in seinen Beziehungen zur althebräischen Religion. Berlin, 1881. B. Stade: Geschichte des Volkes Israel. Berlin, 1884.) R. Smend, J. Benzinger, J. Wellhausen, A. Bertholet — mind jólismert nevek — animisztikus alapon magyarázzák a zsidó vallás kialakulását. Más fejlett kultúrájú népekre (germánok, görögök, rómaiak) az animizmus sémáját W. Schwartz, W. Mannhardt alkalmazta. Hozzájuk csatlakoztak azok a *filologusok*, akik a vallás eredetét a szókincs és az irodalmi emlékek vizsgálatával akarták felderíteni: E. Rohde, H. Usener, A. Dieterich, H. Oldenburg, H. Hirt, L. von Schroeder. (E csoport művei közül Rohde: Psyche, 8. kiad. 1921. — H. Oldenburg: Die Religion der Veda. 2. kiad. 1917. — H. Usener: Götternamen. 1896. — a kiválóbbak.)

Jelentős változtatást eszközölt az animizmus elméletén W. Wundt (Völkerpsychologie. A «Mythus und Religion» rész 3 kt. 2. kiad. 1915.) az által, hogy megkülönböztette a testtel egyesült, ú. n. «testlelket» a «szellem»-től (Psyche), mely a lehellet, árnyék jelenségeinek eredője. Ez utóbbi marad meg a halál után. Az evolúciós sémában

alakító tényezőként felveszi a hősmondát ; ez által nyernek a természetmithosz istenei kifejezett személyiséget.

C) **Bölcseleti, teológiai irányok.** De Brosses és Bergier a kis-kultúrájú népekre építi a XVIII. században azon rendszereket, melyek mint fetisizmus és animizmus a XIX. század második felén uralkodnak. Ezt az ethnologiai, tehát alapjában a posteriori, induktív kiindulást felváltja a XIX. század elején az aprioristikus irányzat, mely a vallástörténet alakulását, egymásutánját bölcseleti, teológiai, természettudományi előfeltevések alapján szerkeszti meg. Jellemző ezekre, hogy a tényeket, az ethnologiai, történelmi adatokat úgy válogatják ki, hogy a tényeknek kell igazodniuk az elmélethez és nem megfordítva. Az elmélethez nem illő tényeket vagy elhallgatják, vagy tudományos műtéteket végeznek rajtuk. Ez az apriorizmus — fejlődési sémákat szerkeszt. A fejlődés hordozója *Hegelnél:* a szellem. A vallástörténet nem más, mint az emberi szellemnek fokozatos ráébredése a maga istenvoltára. Ez a ráébredés a magia közvetlen természetvallásán át lassú átmenetekkel jut el a tudat és lét kettősségét valló vallásokig (kínai vallás, brahmanizmus, buddhizmus), majd a szabad alanyiság vallásaiig : a fény (parsizmus), fájdalom (Syria), titok (Egyiptom) vallásaiig, végül a szellemi egyéniség vallásformáiig : a fenség (zsidóság), szépség (görög), célszerűség (Róma) vallásáig. A teológiai apriorizmus képviselője a *tradicionalizmus* is, mely szerint minden vallásforma az őskinyilatkoztatásból ered, később romló *hagyomány* útján (degeneráció). Chateaubriand, de Maistre, de Bonald, A. Bonnetty, C. Ubaghs, Lamennais. A tradicionalizmusban van ugyan némi igazság vallástörténeti szempontból, de hibás aprioristikus módszere és az az egyoldalúsága, mely a valláskialakulás többi tényezőjét (okkereső értelem, analógiás gondolkozás, megszemélyesítés stb.) mellőzi. Ezek a hiányok sokáig megtalálhatók azon, jórészt apologetikus művekben is,

melyek a vallástörténetben az őskinyilatkoztatás nyomait kutatták (F. Lüken, Fr. Hettinger, V. Cathrein).

A *szellemtörténeti* fejlődéselméletbe kapcsolódik bele Friedr. Creuzer *szimbolizmusa*. (Symbolik und Mythologie der alten Völker. Leipzig, 1810.) Szerinte az ember fejlődésének kezdőfokán egynek gondolta magát az istenített természettel (pantheizmus). Ebből az érzésből fakadt a szimbolumokkal telített nyelv, mely az isten végtelenségét a nyelv és művészet véges eszközeivel akarta kifejezni és így mithoszokat alkotott. A mithosz jelképes kifejezés; benső (esoterikus) jelentését kevesen értik (papság, filozófusok), külső (exoterikus) megjelenése elrejti a tömeg elől benső magvát (misztérium).

D) **Természetmithologia.** Creuzer irányának érdeme, hogy a kutatók érdeklődését a mithoszokra terelte.

A XVIII. század fordulóján jutott el a nyelvtudomány az indogermán nyelvek rokonságának és összefüggéseinek feltárására (P. Coeurdoux 1767, Fr. v. Schlegel 1808; Fr. Bopp, 1816). A nyelvösszehasonlítás mint módszer, hasznára vált annak a vallástörténeti iránynak, melynek főtárgya a mithoszkutatás volt. Filologiai és történeti (irodalomtörténeti) módszerek összefogásával alapítja meg Ottfried Müller a tudományos mithologiát. (Prolegomena zu einer wissenschaflichen Mythologie. Göttingen, 1815.) Főleg az irodalommal bíró *történeti népek* vallását vizsgálják *J*. A. Hartung (a római és görög vallásokat), L. Preller (római mithologiát), C. Eckermann (az ókor történeti népeiét). Mind általánosabb lesz az a belátás, mely a mithoszokban *a természet tárgyainak megszemélyesítését* látja. Ez az elmélet közös nevezőre akarja hozni a különböző vallások rokontárgyú mithoszait.

Ad. *Kuhn* vezeti be a természetmithologia új magyarázatát. (Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks. Berlin, 1859.) Az ő nyomában járnak W. Schwartz, F. H. Windischmann, W. H. Roscher, M. Bréal, Fustel de Cou-

langes. M. Bréal a Nap-ban látja a mitológia főtárgyát, Ch. Ploix az *Ég*-ben. A. Kuhn a meteorologiai jelenségekben (eső, vihar, villám).

A filológiai módszer egyelőre még fejletlen volt; a hangtani törvényekre kevésbbé ügyelve vetette magát az istennevek egyeztetésére (Varuna—Uranos?, Erinys—Saranyás stb.); ezen egyeztetések legnagyobb eredménye a *div* (fénylő) tő megállapítása a Dyauspitar, Zeus, Jupiter, Ziu, Tyr, dewas, dia, devo — istennevekben, ami az ősi indogermán ég-isten tiszteletére engedett következtetni. Ezen irány legkiválóbb művelője és népszerűsítője, Max Müller († 1900) (Hibbert Lectures. Oxford, 1878. Contributions to the Science of Mythology. London, 1897.) részben régi elméleteket újít föl, Palaiphatosét, aki az istenek sokaságát soknevűségükből magyarázta (nomina numina). Az istenek nemi elkülönülését a szavak nemből akarja levezetni. (Mintha hím- és nőnemű istenek csak oly népeknél volnának, melyek nyelvében a szavaknak nemük is van!) Vallásfejlődési sémáit többször változtatta. Kezdetben elfogadta az őskinyilatkoztatást, később a vallás kezdetét a *henotheizmus*-ban látta. Eszerint a vallási tudat egy istent emelt ki, mint legfőbbet és egyetlent — a sok közül, mindenkori szükségletei szerint.

Az indogermán vallások legkiválóbb ismerője L. von Schröder (Arische Religion I. 1914. II. 1916. Leipzig) a természetmithologiát már nem tekinti egyedüli vallásalakító tényezőnek, hanem mellette az ősi nagyisten-hitet és az animizmust is értékeli.

A XIX. század második felében a természetmithologiai irány egyidőre elhalkult. Új virágzást biztosítottak azonban számára azok az ásatások, kutatások, melyek Babylon és Assyria vallástörténetébe engedtek mélyebb bepillantást. Itt az égitestek, Nap, Hold, Venus, az állatkör 12 csillagképe állnak a mithoszok középpontjában. Ez a megfigyelés adott lendületet a természetmithologia új irá-

nyának, az ú. n. astralis mithologiának, mely kezdetben a H. Lessmann által adott programm (Aufgaben und Ziele der vergleichenden Mythenforschung. Leipzig, 1908.) szerint elsősorban mithosz-magyarázatot akart adni. Elvetette a mithosz szimbolikus, allegorikus értelmezését, benne az égitestekre vonatkozó primitív megfigyeléseket látott. Kereste a mithoszok motívumait, típusait. Érdeme, hogy rámutatott a Hold, a «szent» számok, időszámítás jelentőségére a mithoszokban. Az astralis mithologia képviselői: E. Siecke (Drachenkämpfe. Leipzig, 1907. Hermes als Mondgott, 1908. Der Vegetationsgott. Leipzig, 1914.), E. Böklen, aki az ószövetségen kísérletezett ezen módszerrel (Adam und Kain im Lichte der vergleichenden Mythenforschung.) W. Schultz, P. Ehrenreich, aki az astralis mithoszoknak az amerikai kiskultúrájú népeknél való elterjedését vizsgálta — és egyúttal ezen irány kritikáját is megadta. (Die allgemeine Mythologie und ihre ethnologischen Grundlagen. Berlin, 1910.)

A babiloni astralis mithologiából akarta az egész vallás-kialakulást és fejlődést magyarázni az ú. n. *panbabilonismus*. Képviselői: H. Winckler, A. Jeremias, E. Stucken. Mindhárman úgy tekintik az ószövetséget, mint a babyloni mithologia függvényét; nemcsak a teremtéstörténetet, őstörténetet magyarázzák mithoszként, hanem a zsidó-történet személyeit és eseményeit is. (H. Winckler: Geschichte Israels. Leipzig, 1900. A. Jeremias: Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients. 3. kiadás. Berlin, 1912.)

A panbabilonizmus módszertanilag két alapvető hibában szenved: 1. leszármazást, oksági függést állapít meg *puszta* hasonlóságból (Kína, Mexikó, Peru égitest-mithoszait is Babylonból eredezteti); 2. magaskultúrájú nép vallását állítja a vallásfejlődés élére: ez valódi filius ante patrem. Égitest-mithoszok vannak az ősnépeknél is. Tartalmilag pedig hibáz abban, hogy mitosznak nézi akár-

hányszor magát a történelmet és hogy a mithosz-kialakulás többi tényezőit (születés, halál, meteorológiai jelenségek stb.) nem veszi figyelembe.

E) **Fejlődéselmélet.** Módszere és irányai. Hogy az ethnologiai valláskutatás a XIX. század derekán alább hagyott, annak szellemtörténeti oka van. A század első felében a német *idealizmus* uralkodott és ez adott lendületet, irányt a vallástörténetnek is. Amikor pár évtizedre a *materializmus* jutott uralomra (Feuerbach, Moleschott, Büchner, Vogt), a tudomány az embernek csak testi, anyagi összetevőjét kutatta, a szellemet, tehát a vallást is elintézte azzal, hogy az agysejtek váladékának minősítette. Az ethnologia helyébe az anthropologia lépett, mely az embert anatomiai és fiziológiai szempontból vizsgálta, a történelmi embert épúgy, mint a praehistoria emberének ez időben nagyobb számmal feltárt csontvázait.

1859-ben jelent meg Darwin műve a fajok eredetéről. A benne felállított *biológiai fejlődéselmélet* hamar kiszorította a korábbi, szellemtörténeti fejlődés gondolatát és új célokat, irányokat és módszert adott az emberrel foglalkozó tudományoknak : az anthropologiának, ethnologiának, praehistoriának — és a hozzájuk kapcsolódó vallástörténetnek is. A biológiai *evolúció* gondolatát bele kell vinni az ember «szellemi» világába is. A család, társadalom, gazdaság, öltözködés, erkölcs, vallás, művészet, tudomány területén is meg kell találni az egyszerűből az összetettbe, a fejletlenből a fejlettebbe való lassan haladó átmeneti fokokat, mint ahogy az élők világa alakul e feltevés szerint az egysejtű lényekből tovább-tovább, a gerincesekig, és a majom közvetítésével — az emberig. A vallástörténeti evolúció irányai megegyeznek a közös célkitüzésben és különböznek abban, hogy a «fejlődés» ősfokát és lépcsőzetes sémarendszerét hogyan állapítják meg. Ezen irányok közül — a korábbi rendszerekkel való összefüggéseik miatt — ismertettük már a fetisizmust és az

animizmust. A továbbiak ismertetésére hamarosan rátérünk.

Előbb még *módszerükről* kell néhány szót szólnunk. De Brosses, Bergier a posteriori úton haladtak, az elméletet a tényekből vonták le. Tylor és Comte már a tényeket igazítják evolúciós elméletükhöz. Ez az apriorismus jellemzi a vallásfejlődés többi elméletét is. Anyaggyüjtésüket az ú. n. «természeti» népeknél végzik, akik szerintük még nem jutottak el a «kultúrnép» fokára. A kulturátlanság főismertető jegye persze, hogy az írást még nem ismerik. Hogy írás nélkül is van kultúra, — azzal nem igen törődnek. Az írástalan népeket mind egy kalap alá fogják, anélkül, hogy kultúrájuk különbségére, különböző fokaira ügyelnének. Az írással bíró «történelmi» népeket épp csak a teljesség látszata kedvéért veszik itt-ott figyelembe.

Ezzel lemondanak a *történelmi* módszerről, melynek célja, hogy a jelenségek térbeli és időbeli viszonyait, egymásutánját és egymásból eredését tárgyi érvényű eszközökkel felderítette. Az evolúciós módszer nem szorul rá a térben, időben távolálló egyébként hasonló jelenségek összefüggéseinek kutatására. Az evolúciós ethnologia általában elfogadja A. Bastiannak Elementargedanke-ját (Der Mensch in der Geschichte. 1859.), alapvető eszméjét, mely szerint tartalmilag és alakilag egyező dolgok, tárgyak, eszmék az emberi természet lényeges azonossága miatt a Föld különböző helyein, egyszerre, vagy különböző időben egymástól függetlenül alakultak ki. Így tehát fölöslegessé válik a térbeli és időbeli összefüggések kutatása. Hogy ez az Elementargedanke csak szűk határok közt érvényes, mert az ember lényeges azonossága mellett áll a lélektől függő kultúrjelenségeknek hatalmas változatossága és variabilitása, mely bizonyos körülmények közt tudományos szükségletté teszi az egyezések okszerű felkutatását, azt apriori is meg lehet állapítani. Ahogy pl.

apriori alig van valószínűsége annak, hogy Indiában és Skandináviában egymástól függetlenül keletkezzék két *rokon* nyelv, épúgy nincs valószínűsége annak, hogy a kultúra egyéb ágaiban összefüggő jelenségsorok keletkezzenek egymástól függetlenül (pl. társadalmi, erkölcsi, gazdasági és vallási hasonló jelenségek).

Az evolúció ismer ugyan vallási összehasonlítást, de igazi összehasonlító vallástörténetet nem ismer.

Bastian elvére támaszkodva az evolúció a több pályájú *párhuzamos* vallásfejlődés kimutatásán fáradozik. A fejlődés gondolata megkívánja, hogy kiindulópontként, kezdő fokként a *legegyszerűbb* jelenséget vegye alapul. A vallásnál ezt a kezdő fokot nem láthatja se a sokistenhitben, se az egyistenhitben, hisz bennük a vallás összes elemei kapcsolódnak már. Már most, hogy miben találja meg ezt a kezdő fokot, az végeredményben a kutató alanyi igazodásától függ ; abban, hogy mit *akar* kitalálni. Ha a vallásban a *tárgyi* oldalt tekinti fontosnak, akkor a *fetisre* hibáz rá ; ha az *alanyit*, akkor vagy valami lelki mozzanatot jelöl meg a vallás kezdeteként : félelmet, csodálkozást, szellemhitet, vagy valami cselekményt, praktikát : varázslatot, vagy megelégszik a «Deus ex machina»-val és a vallást az ősbutaságból, vallástalanságból eredezteti. Az ilyen vallásfejlődési módszerek tehát vagy tágabban ethnologiaiak, vagy lélektaniak. A lényeg az, hogy a primitíveknél minél több oly adatot gyüjtsenek, melyet éretlen, sületlen, tökéletlen, «vad» volta miatt nyugodtan lehet a «fejlődés» elejére állítani. A fejlődés további fokait is könnyű megállapítani ily módszerrel. Mert az a fontos, hogy ne legyenek ugrások, hanem lassú, észrevétlen átmenetek, melyeknél a következő fok csak annyit ád az előbbihez, hogy a «vad» ember baktató esze is fölérhessen hozzája, ha már az első fokra ráhibázott.

A fetisizmus és az animizmus elméletei után az evolúciós irányzat a *totemizmust* tette meg valláskialakító ténye-

zővé. Elsőnek Mac *Lennan* mutatott rá arra a jelenségre, hogy bizonyos törzsek meghatározott állattal, növénnyel tartanak rokonságot az által, hogy tőle való leszármazásukat vallják. Ez a totem-hit befolyásolja társadalmi berendezésüket, mert a közös-toteműek külön csoportba (clan) tartoznak és házastársat *más* csoportból keresnek (exogamia). A totemizmus elterjedésének, formáinak felkutatásában J. G. *Frazer* (Totemism and Exogamy. London, 1910.) szerzett érdemeket. Ő azonban a totemizmusban nem lát szorosan vett vallási jelenséget. A totemizmusban vallási kezdőfokot W. Robertson *Smith* (Lectures on the Religion of the Semites. 2. kiad. London, 1894.) látott. A zsidóvallás totemisztikus eredetét is be akarta bizonyítani abból, hogy a törzsek nevei állatnevek, hogy az állatok tiszta és tisztátalan osztályokra esnek szét és a tisztátalan állatok megevése tilos, hogy a zászlókon állatképek vannak stb. Smith az *áldozatot* magyarázta a totemizmusból oly formán, hogy bár a totemállat megölése rendszerint tilos, de bizonyos ünnepélyes alkalmakkor ezt a tilalmat felfüggesztik, hogy a totemállattal rokon ember — az állatban benneélő istenséggel az áldozati lakoma által részesüljön. Csak az volt a baj, hogy Smith ennek az elméletnek igazolására a semitáknál nem talált adatot. Pedig bőven áldoztak állatokat, de nem totemállatokat! Smith elméletét részben elfogadta B. Stade, J. Benzinger, G. Kerber. S. Reinach (Cultes, Mythes et Religion. Paris, 1905—6. Orpheus. Paris, 1909.) népszerűsítette ezt az irányt, melynek a F. B. Jevons anglikán teológus is szószólója lett. G. *Foucart* (La Méthode comparative dans l'Histoire des Religions. Paris, 1909.), V. *Zapletal* (Der Totemismus und die Religion Israels. Freiburg, 1901.) mutatták ki ezen elmélet tévedéseit.

Hogy a psychoanalitikus S. *Freud* vallástörténeti kontárkodásában az ú. n. «Oedipus-komplex» (a gyermek megöli apját, hogy feleségéhez, a gyermek anyjához, hozzá-

jusson) révén a totemizmust is előrántja, meg hogy E. *Durkheim* (Les formes élémentaires de la religion. Paris, 1912.) felújítja a rég megcáfolt elméletet, az nem változtatott ennek vallásmagyarázó értéktelenségén.

A totemisztikus elméletek már rést ütöttek az *animizmus* egyeduralmán. Ezzel párhuzamosan terjedt az a vélemény, hogy a *szellemhit* aránylag nagyon sokat tételez fel a primitív gondolkozás számára és így nem lehet a vallásfejlődés kiindulópontja. Az animizmus maga már további fejlődési fok. Ezt meg kellett előznie oly ősállapotnak, mely a természetben még nem látott lelket, szellemet, személyt, hanem csak a *személytelen erőt*. Mivel a primitívek fejletlen elméje a természet erőit megfelelő ismeretek híján nem tudta másképp szolgálatára állítani, a *varázslat* eszközeivel akart úrrá lenni fölöttük. Igy keletkeztek a különböző *varázselméletek (magismus* és *dynamismus)*, melyek megegyeznek abban, hogy a varázslatban vallási ősténye zőt látnak, de különböznek egymástól a varázslat lélektani magyarázatában, továbbá abban, hogy a varázslatban *egyedüli* tényezőjét látják-e a valláskialakulásnak, vagy mellette még más ősténye zőket is elismernek.

A *magismus* elméletét J. H. *King* (The Supranatural, its Origin, Nature and Evolution. 2. kt. London, 1892.) alapozta meg . King szerint az ősembernél az ember és állat lelki erőiből alkotott szellemfogalmat megelőzte a személytelen fizikai, kémiai stb. erőkből elvont varázserő képzete. A dolgok rendes menetét áttörő rendkívüli behatások keltették fel azt a gondolatot, hogy ezektől függ az ember jó- vagy balsorsa. Ezért keresett módokat, hogy szerencséjét, boldogulását előmozdítsa, a veszélyeket elhárítsa. Igy keletkezett a primitív lélekben a *varázslat*, mely a tárgyak «természetfeletti» erejét használta fel céljaira.

A varázselméletnek sok híve támadt, miután R. R. *Marett* (Preanimistic Religion. Folklore, 1899. 162—82 l.)

is csatlakozott hozzá. A varázslat kialakulását az ősember értelmi gyengeségéből, a természeti okság elégtelen ismeretéből magyarázták J. G. Frazer, K. Th. Preuss, A. Vierkandt.

Néhány, főleg francia szerző tömegélmények és igények kielégítéséből vezeti le a varázslatot és így a szociális mozzanatot hangsúlyozza benne. Ezek közt E. Durkheim kutatja végig a varázserő különböző neveit és formáit: mana, wakan, orenda, manitu és ezeknek a totemizmussal való összefüggéseire mutat reá. (E. Durkheim: Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris. 1912.) A franciák voluntarismusával szemben mások (Marett, E. S. Hartland, K. Beth, N. Söderblom, R. Otto, G. Wobbermin) az *érzelmi* tényezőknek akarják a döntő szerepet juttatni a varázslat keletkezésében. Köztük R. *Otto:* Das Heilige. Breslau, 1917. c műve szolgálta szellemesen, de kellő ethnologiai alapvetés nélkül a praeanimisticus varázselméletet, irrationalis érzelmi sorok szerkesztésével pótolva a szakszerű kutatást. Műve hiányaira R. W. Schmidt és legutóbb Fr. K. Feigel mutatott rá. (Feigel: Das Heilige. Haarlem, 1929.)

A KULTÚRTÖRTÉNETI MÓDSZER ÉS EREDMÉNYEI.

Az evolúciós elméletek (fetisizmus, animizmus, totemizmus, magizmus) lényeges hiányai előfeltevéseik igazolatlanságából, módszerük gyengéiből, anyagkiválasztásuk egyoldalúságából eredtek. Nem vették figyelembe a primitívek vallásainak *teljes* tartalmát, hanem ezeknek csak egyes mozzanatait — és ezekre építették az evolúció kártyavárát.

Egyoldalúságukat legjobban mutatja, hogy mikor Andrew Lang († 1912) a sokoldalú skót tudós és költő, aki kezdetben maga is Tylor animizmusát védte, 1898-ban The Making of Religion (London) c. művében a primitív vallásokban meglevő monotheistikus vonásokra, a «nagyisten» hitére rámutatott, megállapításait sokáig egyszerűen elhallgatták. Lang műveinek egész sorával védte azt az álláspontot, széles ethnologiai alapra támaszkodva, hogy a vallás kezdetein már megtalálható a monotheizmus.

A további kutatás megcáfolta Tylor azon kifogását, hogy a nagyistenek a keresztény hithirdetők által kerültek a primitívek vallási tudatába. A. Langhoz csatlakozott *P. W. Schmidt*, az Isteni Ige Társaságának tagja, Ursprung der Gottesidee[6] (1912) munkájával, mely először az Anthropos című folyóiratban jelent meg franciául részletekben (1908—10) között).

Az ősmonotheizmus elmélete az által erősödött meg, hogy új, helyesebb módszerrel, a *kultúrtörténeti módszerrel* fogott az elmélet igazolásához és hogy sikerült expediciók

szervezésével gyarapította az elméletet alátámasztó néprajzi adatokat.

A) **Kultúrtörténeti módszer.** A *kultúrtörténeti módszer* célja az, hogy az ú. n. «természeti» népek kultúráját is beleállítsa az emberi történet folyamának megfelelő helyére és idejébe. Ez a módszer nem fogadja el azt a tételt, hogy az írástalan népeknek nincs történetük, sem azt, hogy ezek csak a kultúrnépekkel való érintkezésük, ezek emlékei által való említettségük révén jutnak be a történelembe. Nem fogadja el azt a tételt sem, mely a primitívektől megtagadja a kultúrát. Nem ismer el kultúra- és történelem nélküli népeket.

Már *Fr. Ratzel* rámutatott arra, hogy a primitív népek vándorlásai által oksági összefüggések keletkeztek különböző helyek kultúrái közt és hogy Bastian alapvető tétele nem elégséges azon alaki egyezések megmagyarázására, melyek nem a dolog, eszköz (pl. nyíl) céljából, anyagából, jellegéből erednek. Az ily természetű alaki egyezések adják a kultúrák közti genetikus kapcsolatok *formai* kritériumát. *Leo Frobenius*, Ratzel tanítványa, a nyugatafrikai és a melanesiai kultúrák összehasonlításából 1898-ban kezdett kutatásaival megállapította, hogy térben távoleső kultúrák közt nemcsak egyes tárgyakon, hanem a kultúra összes (gazdasági, erkölcsi, társadalmi, vallási) területein találhatók oly összefüggő egyezések, melyek alapján a primitíveknél alaki és mennyiségi szempontból egyező *kultúrköröket* lehet megkülönböztetni. A formai és mennyiségi kritériumok alapján *Fr. Graebner*[7] és *B. Ankermann*,[8] a berlini néprajzi múzeum asszistensei, hozzáláttak az oceaniai (Australia és a hozzája tartozó szigetek) és afrikai *kultúrkörök* megkülönböztetéséhez és megállapították, hogy ezek közt történelmi egymásután van, úgy hogy különböző *kultúrrétegeket* alkotnak. Ezen megfigyelések alapján dolgozta ki Graebner a *kultúrtörténeti módszert : Methode*

der Ethnologie (Leipzig, 1912) c. művében. Az új módszer elméletét sokban tökéletesítette *P. H. Pinard de la Boullaye* francia jezsuita L'Etude comparée des Religions[9] c. kétkötetes, kiváló művében, melynek első kötete a vallástörténet multját, második kötete pedig módszertanát adja.

A kultúrtörténeti módszer az *anyag összegyüjtésében, magyarázatában* hangsúlyozza azt, hogy az egyes elemeket lehetőleg a többi elemhez való viszonyában és nem a környezetből kiszakítva kell magyarázni. Ezzel már elejét vágja a fejlődéselmélet egyoldalúságának.

Az alakilag és mennyiségileg összetartozónak bizonyuló egységek, a *kultúrkörök*. A módszer további feladata, hogy a kultúrkörök térbeli kiterjedését meghatározza.

Térbelileg széteső (pl. Australia és Afrika) tartalmilag egyező kultúrkörök közt keresni kell az átmeneteket a *kontinuitás* kritériumával. Ezt elősegíthetik a közbenső területen végzett ásatások vagy pedig az ott élő népek kultúrájának rokonsága azokkal a kultúrákkal, melyeket a közbenső terület választ el egymástól. Ezek a rokonságok vagy csak részelemekre állnak, vagy több kultúrelemre. Különböző kultúrák térbeli érintkezéséből — ha az érintkezés csak a két terület szélein történik, *érintkező formák*, ha mélyebben hatol, *keverékformák* keletkeznek.

Az *érintkező és keverékformák* megkülönböztetése nagyjelentőségű a kultúrkörök *időbeli* egymásutánjának megállapításában. Nyilvánvaló, hogy ezek a formák későbbiek, az érintkezés alapkultúrái a régebbiek az illető helyen. Igy nyeri a kultúrtörténeti módszer azt az egyelőre még *relatív* időmérőt, mellyel az egyes kultúrák közt történelmi egymásutánt állapíthat meg — legalább is — az illető területen. Ehhez járul még annak a vizsgálata, hogy az egyes mai kultúrkörök elemeinek *orga-*

nikus-e az összefüggése, vagy vannak-e bennük, köztük oly elemek, melyek a kultúra egészében idegeneknek, anorganikusnak látszanak, *mégis több-kevesebb állandósággal* megtalálhatók. Az organikusan összetartozó elemek a kultúrkör egészében újabbak, az anorganikusok — régibb kultúrának maradványai. Primitíveknél is megtalálható pl. az a szokás, hogy az istentiszteletben — idegen, általuk nem értett nyelvet használnak, mint ahogy a babyloniak használták a sumer nyelvet. Ez az anorganikus kapcsolat, és az ú. n. «*csökevény*»-jelleg a kultúrák benső összetételében enged bizonyos időbeli egymásutánra következtetni.

További korhatározást nyerhet a kultúrtörténet abból a tényből, hogy valamely terület kultúrája két, már összefüggéstelen részre szakít egy másik kultúrát. Az ily *beékelt* kultúrkör is újabb.

Másutt viszont *elfödik* egymást a kultúrák, a régebbiből csak *töredékek* maradnak. A kultúrák földrajzi elhelyezkedéséből is lehet azok korára következtetni, főleg ha azt a ma már tudományosan is eléggé igazolt feltevést vesszük alapul, hogy az emberiség Ázsiából származott és onnét vándorolt szét. Ez a feltevés az őstörténet kultúráinak egymásutánjára is világot vet, de a maiakra is. Nagyon sok példa igazolja, hogy a vándorló népek a bennszülötteket vagy leigázzák, beolvasztják, vagy *kiszorítják* oly területekre, melyek a vándorlók számára értéktelenek: hegyek közé vagy pusztákba, őserdőkbe, magányos szigetekre (albánok, székelyek, baszkok, írek, arktikus népek, tűzföldiek). Az ősi kultúrákat tehát ily területeken lehet keresni.

Ezek a kritériumok — ha a Föld összes népeire megfelelően alkalmazzák őket — módot adnak a kultúrák abszolút korának megállapítására, ha nem is évszámszerű pontossággal. Ez az ú. n. *ethnologiai kora* valamely népnek, kultúrának.

Csakis a kormeghatározás után kerülhet sor az *oksági*, leszármazási, kölcsönhatási stb. viszonyok megállapítására.

Természetes, hogy a kultúrtörténeti módszer anyagának természetéhez képest felhasználja a filológiai, lélektani módszereket és írással bíró népeknél a szoros értelemben vett történeti, irodalomtörténeti módszereket.

Mind ezen eszközökkel felkészülve léphet hozzá az *egyes kultúrelemek* (pl. napmithosz, totemizmus stb.) kialakulásának vizsgálatához. Itt is első feladat : az ethnologiai kor meghatározása, megállapítása annak, milyen kultúrkörben található meg először. Az általános fejlődéselmélet így sok csorbát szenved, sőt a kutatás sokszor mutatja ki a fejlődés ellentétes vonalát : az elsatnyulást, csökevénnyé válást, visszafejlődést. Az elemek kialakulását a megfelelő kultúrkörből kell magyarázni, abban megkeresni azokat a formákat, melyek a továbbiaknak alapul szolgáltak.

A kultúrtörténeti módszer segítségével sikerült máris megállapítani és földrajzilag elhatárolni egyes *kultúrköröket*. Az *őskultúrákhoz* azok tartoznak, melyek még az egyszerű vadászat és növénygyüjtés fokán állnak. Idetartoznak 1. az egynejű-exogam családú kultúra (Afrika és Délázsia törpéi) ; 2. az exogam-nemitotemű kultúrkör (Délkelet-Ausztrália, Tasmania) ; 3. az arktikus (exogam-egyenjogú) kultúrák (Északázsiai népek, őseszkimók). Ezeken kívül egyesek az ú. n. *bumerang*-kultúrkört is önállónak veszik fel. Az őskultúrák közös jellemzője : az *atyajog*. A gyermekek az atya családjához tartoznak, tőle örökölnek.

Az őskultúrákat követik az *elsőfokú* (primér) kultúrák. Gazdaságilag itt kezdődik meg a földmívelés primitiv foka ásással, kapálással, a földet a nő míveli ; a vadászat tökéletesül eszközeiben, szervezetté válik, kialakul az állattisztelet (totemizmus), más irányban pedig az álla

tok megszelídítése, állattenyésztés. A családok szilárdabb és tágabb társadalmi formákban egyesülnek. Az atyajog mellett kialakul az *anyajog:* a gyermekek az anya családjába kerülnek, az anyától örökölnek stb. Idetartoznak:

1. a *nagycsaládú-atyajogú* kultúrkör. Állattenyésztő nomádok, a későbbi hódító népek ősei. Ural-altájiak, indoeurópaiak, hamito-szemiták.

2. *Exogam atyajogú, totemisztikus* vadásznépek. A művészet, ipar, kereskedelem, városkultúra kialakítói. Már csak töredékeik vannak: Ausztráliában, Indonesiában, Afrikában, Amerikában. 3. *Exogam-anyajogú* kultúrkör, primitív földmíveléssel; falusi településsel. Szórványosan maradt fenn.

A másodfokú (szekundér) kultúrkörök az őskultúrák és az elsőfokúak különböző arányú keveredésével keletkeznek. Jellemzi őket az exogamia (idegen törzsből házasodás) megszűnése; ezeknél tehát szabad-atyajog, vagy anyajog uralkodik. Az ú. n. *nagykultúrák* (Hochkultur) kialakulása megtörténhetett anélkül, hogy egyes népek az összes kultúrfokokon áthaladtak volna. Legtöbbjük kialakítását a nomád-patriarchalis népeknek az alacsonyabb földmívelő és iparűző rétegekre való rátelepedése okozta. Ezzel velejárt a társadalom legfejlettebb formájának, az államnak kialakulása, a társadalmi osztályok függőleges tagozódásával (nemesség, úriosztály, szolgák). A kultúrkörök összefoglalása: *Schmidt:* Handbuch der vergl. Religionsgeschichte. Münster, 1930. 231. sk. és: *Schmidt—Koppers:* Völker und Kulturen (Regensburg, 1924) nyomán. Örömmel állapítjuk meg, hogy: A magyarság néprajza. Bpest, évn. (1933) szintén a kultúrtörténeti módszert vallja magáénak. V. ö.: Tájékoztató (Viski Károly) i. m. 13—37. ll.

A kultúrkörök megkülönböztetése ma még csak váz-

lat, melynek egyes vonalai módosulást szenvednek a különböző földrészeken. Nagyon emeli azonban értéküket az a tény, hogy a praehistoria egyes állomásait (őskőkor, újkőkor stb.) az *anyagi emlékek* segítségével sikerült máris beleilleszteni az ethnologia mai kultúrköreibe. Igy voltakép Lafitau meglátása bizonyult a módszeres kutatás világánál igaznak és a *jelen* ád értelmet az ásatagvilág néma kultúráinak.

Részletesebben foglalkoztunk a kultúrtörténeti módszerrel, mert enélkül a mai vallástörténeti kutatásban beálló fordulat alig érthető.

B) **A nagyistenhit az őskultúrákban.** Az új módszer elsősorban a *vallástörténeti anyaggyüjtésben* ért el nagy eredményeket. Ezen a téren a régebbi kutatások is sok jelentős vonást tártak fel, melyeket a kultúrtörténet most már az igazi *őskultúrákba* illeszthetett. P. W. Schmidt rendtársai közül P. Schebesta az ázsiai szemang-törpéket, P. Vanoverberg a Fülöp-szigetek negritóit, P. M. Gusinde és P. W. Koppers a tűzföldi népeket kutatták fel. P. Trilles, Schumacher, Schebesta az afrika törpéket és pigmoidokat vizsgálták, Dr. Lebzelter a busmannokat. Az arktikus népek vallásaira is érdekes fényt vetettek az újabb utazások (főleg Rasmussen). Az amerikai ethnologusok közül P. Ehrenreich, Kroeber, Dixon gyarapították a nagyistenre, teremtésre stb. vonatkozó vallástörténeti anyagot. A kutatók mintaszerű munkákban foglalták össze gyüjtésüket. A még meglevő őskultúrájú népek vallásai így legalább a tudomány számára meg vannak örökítve; bár az illető népek legtöbbje közel van a kihaláshoz. Ez a rendszeres anyaggyüjtés kimutatta, hogy az őskultúrákban az egy Istennel összeeső vagy hozzá hasonló «nagyisten», «öregisten» mindenütt megtalálható, vonásai olyanok, hogy sem a természetmithoszból, sem az animizmusból meg nem magyarázhatók. Sok őskultúrában megvan még a kultusza is, mely imádság-

ban, zsengeáldozatban (primitia) nyilvánul meg. Elterjedt ezen kultúrákban a serdültek avatása is, mely alatt a nagyistenre vonatkozó hagyományt és az erkölcsi törvényeket közlik az avatandókkal. A varázslat, szellemhit, természetmithosz rendszerint fejletlen. Az is kimutatható, hogy helyenkint hogy alakul át a további fokokon a nagyistenhit, egyesülve a természetmithosz tárgyaival (ég, Nap) vagy az ősemberrel. Másutt elveszti kultuszát és a tudatban úgy él tovább, mint tétlen, emberekkel nem törődő «deus otiosus». A nagyistentől származtatják az őskultúrák a természetet és embert, néhol elég tiszta a teremtésfogalom.

Mivel a fejlett kultúrák kialakítói az állattenyésztő nomádok, a vallásfejlődés szempontjából fontosak azok a kutatások, melyek az ő ősvallásukra vetnek világot. D. C. *Brockelmann*, hallei tanár : «Allah und die Götzen» c. művében (Archiv. f. Rel.Wiss. XXI. (1922) kimutatja, hogy az arabok vallásában már az izlam előtt megvolt a monotheista jellegű Allah-hit. Az indogermán népekre vonatkozólag hasonló eredményre jut L. v. *Schroeder* (Arische Religion) ; a kínai ősvallásban A. *Rosthorn* találja meg az eredeti egyistenhitet. (*Beth:* Die Religionen der Erde, a kínaiakról szóló részében. 88—98. ll.) A nomád-pásztornépeknél a nagyisten rendszerint az *éggel* vált azonossá.

Tagadhatatlan, hogy az animista és praeanimista elméletek híveit zavarba hozta a nagyistenhitnek az őskultúrákban való eredeti, autochton megléte. Ezt a tényt ma már a legtöbb valláskutató elismeri. Még K. Th. Preuss is, aki korábban alig akart róla tudomást venni. Fr. Heiler (Das Gebet. München, 1922), P. Radin, R. H. Lowie, A.W. Nieuwenhuis, K. Österreich elfogadják a tényt és értik, hogy az evolúciós elméletbe ez a tény nehezen illeszthető bele. *R. Petazzoni* (Dio. Formazione e sviluppo del monoteismo. Róma, 1922.)

igyekszik a nagyistenhitet az Ég megszemélyesítéséből magyarázni. A kultúrtörténeti irány képviselői közül *W. Foy* kimutatja, hogy a nagyistenhit korábbi az égitestek megszemélyesítésénél. *B. Ankermann* a világ keletkezésének oksági magyarázatából vezeti le a nagyistenhitet, *Fr. Graebner* (Das Weltbild der Primitiven. München, 1924) a nagyisten világuralmát, fenntartó működését, erkölcsi jelentőségét is hangsúlyozza. Szerinte a nagyistenhit a fejlettebb nagykultúrákra is hatott.

C) **Az ősmonotheizmus elmélete.** A nagyistenhitnek elterjedését és vallásfejlődési jelentőségét legkiválóbban *P. W. Schmidt* sarkította ki. Főműve a: Der Ursprung der Gottesidee (1912), mely 1926-ban mint I. kötete jelent meg második kiadásban u. c. gyüjteményének (Münster); ehhez csatlakozik eddig összesen hat kötet, melyekben Ausztália, Amerika, Ázsia, Afrika őskultúráit veszi sorra. Még két kötetet ígér; a két utolsóban a nomád pásztornépek vallását akarja vizsgálni. Schmidtnek mint ethnologusnak, nyelvkutatónak világhírneve van. Nagy művének ismerete nélkül ma szakember nem nyúlhat már hozzá a vallásfejlődés kérdéseihez. Műveinek formai hiánya, hogy teleszövi előadását polémiákkal (az I. kötet jóformán ebből áll). Igaz, hogy polemiája tárgyilagos és tudományosan építő. Adatgyüjtése azonbán páratlan módszeres kidolgozottságával és gazdagságával. (Nagy munkája mellett: Die Stellung der Pygmäeervölker, 1910 és azok, melyeket már említettünk.)

Schmidt a vallásfejlődés kezdő fokának az ősi monotheizmust tartja. A pygmaeus és pygmoid törpékben látta az ember anthropologiai őseit. Ezt legutóbb visszavonta. Az eredeti monotheizmus ezeknél van meg általában legtisztábban. Az őskultúra legelső fokán állnak, családi életük monogam, szilárdabb társadalmi összetartozásuk (pl. öröklődő törzsfői méltóság) nincs, anyagi kultúrájuk

a gyüjtés, vadászat fokán áll, erkölcsi életük azonban fejlett, a mithologia és a varázslat fejletlen náluk.

Schmidt — bár kutatásait még nem zárta le, — a valláskialakulás többi mozzanatait a későbbi kultúrkörökbe helyezi; a varázslat kialakulását a totemista kultúrkörökkel akarja összekapcsolni ; a cselekvő varázst az atyajogú, az előjeles (omen) varázst főleg az anyajogú kultúrával. A totemizmust a vadászatból akarja levezetni, kezdő formáinak az egyéni és a nemi totemet tartja ; a törzstotem már fejlettebb forma. Elismeri, hogy a szellemhit gyökerei visszanyúlnak az őskultúrákba, de igazi kifejlődéshez — csak a primérkultúrákban jut. A természetmithosz azon meteorológiai és asztrális tények megszemélyesítésével és elkülönítésével indul, melyeket eredetileg a nagyisten működéseinek tulajdonított a hit (villám, mennydörgés, eső, égitestek). A Nap-mithoszt Schmidt az atyajogú totemisztikus, a Hold-mithoszt az anyajogú totemisztikus kultúrákra vezeti vissza.

Schmidt tételei közül az, hogy a vallásfejlődés kezdetén a monotheizmus áll, az adatok módszeres megvilágításával — ma már alig vonható kétségbe. Schmidt ép módszeres felkészültségével hárította el azok ellenvetését, akik ezt az elméletet — a keresztény theologiai apriorizmus szülöttének bélyegezték és ezért — elvetették. Az apriorizmust a kultúrtörténeti módszer döntötte meg ; és ez a módszer igazolta a monotheizmus ősiségét. Ez a következtetés annál is helytállóbb, mert a kultúrkörök egymásutánjában a nagyistenhit folyton homályosul, keveredik vagy háttérbe szorul (elveszti kultuszát) és így valószínű, hogy a tényleges kezdeti fokon tisztább, hatékonyabb volt, mint amit belőle az ember őskorából a mai őskultúrák megőríztek. Hisz az elmúlt ezeréveket valamikép ezek is megérezték. Megerősíti ezt a gondolatmenetet az a tény, hogy az ethnologia világánál a mai őskultúrákat sem tekinthetjük — egyszerűen : *az ős*

kultúrának. A praehistoria ős-kőkorszaka előtt valószínű egy olyan kultúrfok, mely csak alkalmilag használta a követ és eszközeit nem időálló anyagból (fa, bambusz stb.) készítette. Igy ezen a fokon feltehető még tisztább monotheizmus.

Nem tekinthetjük lezártnak azt a kérdést, hogy az *egyistenhit egyedül áll-e* a vallás ősfokán (mint ahogy Schmidt gondolja), vagy pedig *mellette* ott vannak-e már a többi tényezők, köztük az animizmus és a természetmegszemélyesítés. Schmidt idevágó fejtegetései nem adnak teljes bizonyosságot. Egyes természetmithoszoknak határozott kultúrkörökkel való összekapcsolását (Nap-, Hold-mithosz) megnehezítik a többé-kevésbbé ellenmondó tények. Ezeken kívül megfontolandónak tartom azt a nehézséget is : lehet-e egyáltalán a szellemi kultúra egyes jelenségeit oly szorosan kapcsolni a kultúrák anyagi és társadalmi (tehát szilárdabb) állományához, mint ezt Schmidt teszi. Ismeret, mithosz — könnyebben vándorol; a szellem mozgékonyabb, mint az anyag. Az európai új kőkornak és bronzkornak vannak már kereskedelmi útjai a Földközi-tengerből (víziúton) Britanniába, a Balkántól Elbáig, a Fekete-tengertől a balti tengerig, majd a bronzkorban Itáliától Skandináviáig. (Obermaier: Urgeschichte des Menschheit. Freiburg, 1931. 292 l., 308 l.) Ezzel a vándorlással nemcsak az anyagi kultúra tárgyai kerülhettek egyik néptől a másikig, hanem a szellemi kultúra elemei is, anélkül, hogy a kultúrkör egészén lényeges változás esett volna.

Ezek a megfontolások megnehezítik ugyan ma még a vallástörténet fejlődésvonalának a kultúrtörténet módszereivel való megrajzolását, de mindenesetre oly pontokat nyerünk általa, melyek a lélektani, filológiai, anthropologiai és szorosan történeti módszerekkel összeköthetők és így a vallástörténet beilleszthető az emberi szellem történetének megszakíttatlan folyamatába.

A VALLÁSTÖRTÉNET PROBLEMATIKÁJA.

A vallástörténet a leíró vallástudományhoz viszonyítva — logikailag is, tényleg is — késői jelenség a vallással foglalkozó tudományok körében. Logikailag azért, mert a vallással szemben való eredeti állásfoglalás, a hit — a vallásban időfölötti igazságokat és értékeket lát. A vallási eszmék a hívő lélekben azzal az igénnyel lépnek fel, hogy bennük örök, változhatatlan, a multat, jelent és jövőt abszolút érvénnyel átfogó igazságokat lásson. Amikor a tudatba belépnek, az ősi hagyomány és a benne rejlő másvilági eredet már eleve kizárja a történeti szemléletmódot. A történet az időbeli változást nézi ; a hit ezt nem találja meg saját tartalmán.

A vallási élet egyes elemeinek, tényeinek *esemény*-jellege, a történelembe való beágyazottsága sem mozdítja elő önmagában a vallásnak, mint vallásnak történeti szemléletét. Mert bármennyire át is hatják a vallási tények, áldozatok, ünnepek a népek történelmi életét, ezeknek történetírója mégsem ír vallástörténetet, hanem ír néptörténetet, királytörténetet. Az ószövetségi történeti könyvek így vázolják Izraelnek és királyainak történelmét ; a vallási, isteni elem a transcendens világból nyúlik bele az események folyásába ; történelmet irányít, de maga — kívül marad a történelmen. Anonymus magyar történetében oly szívesen olvasnánk az ősmagyarok vallásáról ; ezt ugyan hiába várjuk tőle, de azért Álmost és vele a honfoglalás eseményeit nála is — a Szentlélek irányítja. Szent Ágoston: De civitate Dei-jében benne rejlik a világtörténet — a keresztény hit fényvetítőjében, és műve mégsem vallástörténet. A középkori

krónikás Gesta Dei per Francos-t ír; Isten tetteit a frankok által; de az Istennek ezen tettei — a frank történelem tényei.

A vallás benne él az ember történetében. Mégis oly nehéz a vallás történetének alapvető szemléletéhez eljutni! Mert a vallás által feltárt *benső történés*: az isteni, transcendens életnek benső folyama, mozgalmassága sem adja a vallástörténet tárgyát. Alig van vallás, mely ne érintené, bogozná a *jó és rossz* eredetét, világot szétvető feszülését, melyben az isteni és démoni elem közt nem dúlna a harc és amely ezt a harcot, a jó és rossz szellemeknek a természetben és az emberben való küszködését ne tekintené az emberi történés alkotóelemének. *Isten és a világ*: a vallási történésnek másik vezérmotívuma; teremtéstörténet, kozmogóniai mithosz — mint történés bontakozik ki a vallás méhéből. A sokistenhitű vallások tetézik ezt a problémakört a *theogoniával*, az istenek keletkezésével, eredetével foglalkozó immanens vallási történéssel. A vallásban magában tehát ott van a történés, az események áradó folyama. De ez a benső történés nem adja meg azt a tárgykört, melyet a vallástörténet a magáénak vallhatna. Miért? Mert a vallástörténet a tudományok mai tagozódásában — valóban történettudomány, *história* akar lenni. A történeti eseménynek pedig az ember az alanya, hordozója, nem az Isten és az istenek, jó vagy rossz szellemek. Ezért mondhatjuk, hogy se a Civitas Dei, se a Gesta Dei nem mai értelemben vett vallástörténet — és nem az a theogonia, de a kozmogónia sem.

A mai vallástörténet a vallási történést az emberi, ember által irányított, fejlesztett történelem alkotó részének tekinti. A tudományok felosztásában, tárgykörelhatárolásában már benne él az ember alapvető igazodása a világszemlélet alapjai közül. A mult század tudománya felállította a «feltevésmentes» (voraussetzungslos) tudomány eszményét. A mai tudomány pedig alig győzi

ezen önámító feltevés gyökereit feltárni és kimutatni, hogy ez a nem-akarása a feltevéseknek, mennyi alapvető feltevést takar.

Ha ugyanis magát a mai vallástörténetet vizsgáljuk ebből a szempontból, mindjárt kitűnik, hogy tárgyelhatárolása (melyben a skolasztikus objectum materiale és formale összeolvadását kell látnunk) tele van oly problémával, melynek megoldása, elfogadása megelőzi a vallástörténet anyagának és szempontjainak elkülönítését a vallással foglalkozó többi tudományétól.

A vallásban tisztára az ember teljesítményét látni oly föltevés, mely végre is : a bölcselet idevágó igazodásából ered és az ilyen feltevés mindennek mondható, csak igaznak nem. Ha el is fogadjuk tehát tárgyelhatároló szempontként azt, hogy a vallástörténetnek ember az alanya, nem mondjuk ezzel, hogy a vallástörténet mint tudomány kimeríti a vallási történést és hogy ezen történés megindítója, hordozója, irányítója — kizárólag az ember. Számunkra ez csak módszeres elhatárolás, de nem bölcseleti igazodás.

A következőkben csak rá akarunk mutatni azokra a problémákra, melyek ebben a látszólag egyszerű kérdésben a kutató elé merednek.

Ha módszeresen el is fogadjuk azt, hogy a vallási történésnek *ember* az alanya (ezzel azonban még nyitvahagyjuk a vallásbölcselet és a hittudomány számára azt, hogy résztvesznek-e transcendens tényezők ebben a történésben), még mindig tovább kísért a probléma : az ember, mint egyed, individuum hordozza-e a történésnek ezt a folyamát, vagy inkább az ember, mint közösség? Más vonalrendszerbe átírva ez a kérdés így hangzik : A vallástörténet az alapítók, prófétáik, reformátorok, szektaalkotók, vallási geniek története-e inkább, vagy tán a valláshordozó tömegeké, akár fajban, népben, akár társadalomban, államban fejeződjék is ki közösségük, összetar-

tozásuk? Nyilvánvaló, hogy ez az alapvető kérdés áthatja a vallástörténet egész anyagát, befolyásolja a kutatót az anyagkiválasztásban, feldolgozásban, a történés dinamikájának rajzában, mint ahogy a zeneszerzőt befolyásolja az a feladat, hogy szolót ír-e vagy polifont.

Ezt az antitézist követi a másik. A történésnek nemcsak *alamya* van, hanem hogy úgy mondjuk *anyaga* is. A történés anyagán itt annak szubstratumát értjük. Hogy a műszavakkal tovább ne homályosítsuk a dolgot, utalunk arra, amit a vallás tudati és tudaton kívüli elemeiről az I. fejezetben mondtunk.

Már most: mi ezek közül a vallástörténetnek igazi anyaga, szubsztratuma? Ahány elemet megkülönböztettünk, annyifelé ágazódhatik szét a vallástörténet. Foglalkozhatik a vallási *tudat tényeinek kialakulásával* és így szoros kapcsolatba kerül a valláslélektannal. Az animisztikus és preanimisztikus vallástörténet jórészt erre a pontra korlátozta vizsgálódásait. Lehet a vallási *eszmék* története és így voltaképpen a dogmatörténetnek általánosabb tárgyú, az összes vallásokat átfogó kifejlesztése. Az eszmetörténet mint irány és módszer ugyancsak megtalálta a maga képviselőit a vallástörténetben, főleg azoknál, akik a vallásokban a mithoszokat vizsgálták: mithológikus, szimbolikus irány, panbabilonizmus). A vallás a maga egészével az emberi *szellem* legátfogóbb megnyilvánulása. Természetes, hogy a hegeli *szellemtörténet* a maga általánosító és apriorisztikus sémájába a vallásfejlődést is beleszorította, hogy a szellem önkifejtésének dialektikáját a valláson is szemléltesse. Míg a korábbi irányok a vallás leginkább szembeszökő mozzanatát, a kultuszt, — meglehetősen hanyagba vették, ma egyes részletkutatások (Heiler: Das Gebet) és a *kultúrtörténeti* irányzat a vallásban épp a kultuszt emeli ki.

A mai kultúrtörténeti irány vallástörténetében a *kultusz-történet* domborodik ki. A módszer szerencsésen tapint

rá a tárgyra : a kultusznak van a legnagyobb hatása nemcsak a szorosan vett vallási kultúrára, hanem az egész emberi kultúrára és így a kultusztörténet lesz a vezetőszólama a kultúra történetének. Hogy a művészeti kultúra gyökerei a kultuszba kapaszkodnak, azt a festés, szobrászat, építés, színjáték, tánc, ének, zene története meglepően igazolja. A kultusz egyébként is — eredeti egységében tartalmazza a vallásnak megkülönböztethető, de szét nem váló elemeit. A kultúrtörténeti irány alkalmas arra is, hogy a vallás erkölcsi, néprajzi tartalmát is megvilágítsa.

A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a vallást, mint társadalomalkotó tényezőt — az ú. n. *totemisztikus* irányzat domborítja ki a vallástörténet mai képviselői közt.

A vallástörténet problematikájának további kérdései a vallási történés *alakjára, formális tényezőjére* vonatkoznak. A vallási történést is úgy kell felfognunk, mint egy pontból kiinduló változást, mint folyamot, mely a forrásból árad tova medrében.

Már most : enben a szemléletmódban mingyárt feltámadnak azok a kérdések, melyek a vallás keletkezését, és alakulásának, változásainak, érintkezésének, érésének és haldoklásának mikéntjét állítják a kutató elme elé.

Mindezeket a kérdéseket megelőzi a módszeres kutatás számára az a sajátosan ismeretelméleti probléma : elérhető-e a történettudomány mai módszereivel és eszközeivel a vallás eredete, kiindulópontja? És ha elérhető : hogyan juthat a mai kutató ahhoz a ponthoz, midőn az ősemberben, vagy még inkább az első emberben a vallás szikrája felvillant? Nyilvánvaló, hogy a *historia* számára ez a kérdés megoldhatatlan. Csak találgatásokra lesz utalva. A praehistoria gyér adatai, ha mondanak is valamit az ősember vallásáról, azt már mint készen levő kultuszt sejtetik ; eredetéről az üres koponyaleletek nem árulhatnak el semmit. A mai ember vallásának kialakulá-

sából vett lélektani analógiák, még ha ezeket a mai kultusz tárgyainak a prehisztorikus leletek vallásra utaló emlékeivel való összevetése támogatja is, szintén alkalmatlanok a vallás keletkezésének megállapítására. Ezek a visszamenő analógiás következtetések ugyanis épp az általános biológiai evolúció elméletében nem bírnak következtető erővel, hisz oly föltételből, premisszából indulnak ki, melyet az evolúció-elmélet egyébként tagad. Az evolúció-elmélet az embernek a magasabbrendű emlősöktől való származtatásával — kénytelen tagadni a *mai ember* és az állatból fejlődő ősember tudatvilágának azt a megegyezését, melyet a mai ember tudatából való visszakövetkeztetés az ősemberhez — a vallás keletkezésének kérdésében — egyébként posztulál. Az animisztikus, preanimisztikus magyarázatok a vallás keletkezésére ezen logikai próton pszeudosz, alapvető elsiklás miatt a tudomány körén kívül esnek.

Ugyanezen hibába esik a vallaslélektan is, midőn saját kutatási területéről, a mai és a történelmi források alapján elérhető vallásos tudat vizsgálatáról kilépve — minden áthidaló eszköz nélkül az ősember vallásának keletkezéséről mond regéket. Ez nem más, mint újfajta mithoszköltés tudományt mimelő felkészültséggel.

A kultúrtörténeti módszer érdeme, hogy a máig megmaradt primitív kultúrák egészének vizsgálatával és összevetésével a prehisztorikus ember kultúrájának emlékeivel kiszélesíti az ősember vallásához vezető analógiás következtetések alapját, gyarapítja a mától az ősmultba utaló eszközöket. Igy némi való*szerű*séget visz az egyébként legfeljebb való*színű* analógiákba. De : messze van még odáig, hogy a néma, magukban nem is egyjelentésű, tisztán tárgyi emlékekből az őstörténelem emberének tudatát, benne vallását, megszólaltassuk. És ha az emlékek szólalnának is : már kész vallásról, kultuszban megnyilatkozó vallásról beszélnének, de nem eredetéről.

A vallástörténet tehát saját tárgyának eredetével szemben kénytelen az Ignoramust hajtogatni.

A vallástörténet forrása ismeretlen mélységekből tör elő, melyekhez a mai *szaktudomány* nem tud hozzáférkőzni. Bármennyire ki akarja zárni azokat az előfeltevéseket, melyek a vallásbölcseletből és a keresztény hittudományból erre a problémára vetik sugaraikat, mégis — rájuk van utalva. Itt is legfeljebb a módszeres tartózkodásra, a kérdés kikapcsolására gondolhat. De lehet-e egy folyamnál épp a forrásról nem venni tudomást? A mai vallástörténet — itt tovább visszük ezt a hasonlatot — a forrás problémáját úgy akarja megkerülni, hogy az eredeti, igazi forrás helyett a mellékfolyókat, a vallás folyamába bekéretszkedő kis ereket veszi vizsgálat alá. Rámutat a mithoszra, megkeresi eredetét; ha megtalálta: készen van a vallás *eredetének* magyarázatával. Vizsgálja a szellemhitet (animizmus), tovább kutat az ősök és a hősök kultuszának erein: megint talált egy forrást. Ez is a vallás eredete. A vallási képzetek, fogalmak: mithosz, szellemhit — nagyon is racionálisak ahhoz, hogy az a magasabbrendű emlős, akit ősembernek hívnak, velük kezdhette volna vallását; keresni kell tehát a beidegzett evolucionistának még előbbi forrást: így megy végig a *varázslat* pályáján visszafelé egy olyan tudatállapotig, melyben az értelem, képzet, érzésvilág még nem különült el, az értelem nem foglalta el uralmát a tudat birodalmában. Igy keletkeznek azok a vallásmagyarázó elméletek, melyek a vallást a felvételezett *praelogikus* tudatból származtatják: valamilyen emberfölötti *erőnek* megsejtéséből (magizmus, dynamizmus).

A mellék-erek így lesznek a vallási folyam magyarázó tényezőivé csak azért, hogy a folyam ősforrását a kutatásból ki lehessen kapcsolni.

A vallástörténet alaki tényezőire vonatkozó kérdéscsoport másik része az: egy forrásból erednek-e a világ

vallásai, vagy többől? Egy mederben folynak-e, vagy sokban? Ezen kérdések megoldásában a vallástörténet megint más tudományokra van utalva, mint az emberföldrajzra, ethnologiára, világtörténetre, praehistoriára. Az evolúciós elmélet önmagában valószínűbbnek tartaná a többforrású és többvonalú vallásfejlődést, hisz a fejlődéselmélet feltevései szerint igazán nehéz volna okát adni, hogy az a bizonyos magasabbrendű emlős miért csak a föld egy helyén, egy párban alakult volna át — százezeréves apró módosulásokkal — emberré. Ha pedig több őspárt veszünk fel, a Föld különböző helyein: akkor csak a többvonalú történelmi fejlődés lehet a vallástörténetnek is alakja. A vallások sokasága és sokfélesége első pillantásra ezt a megoldást ajánlaná. Hisz ezt minden világutazó tanusítja: az emberiség kultúrájában épp a vallás az, mely nagyobb változatosságot mutat minden más kulturális jelenségnél. Eredetileg azonos vagy a történelem folyamán azonosult kultúrkörökben sem találni a vallásnak a kultúrkörrel egykiterjedésű formáját, a vallásnak sokkal nagyobb a variabilitása térben és időfolyamban, mint a kultúra egyéb elemeié. Hány vallásforma volt pl. a hellenizmus kultúrájában vagy pedig az indiai félszigeten! A vallás többrétű, mint a faj, nép, nyelv. Ezt épúgy lehet a mult példáival igazolni, mint a jelenéivel.

De a vallástörténeti adatgyüjtés itt nagy segítségére van a vallásbölcseletnek: a sokaságban mégis megtalálható bizonyos egység; ez az egység megvan a vallás lényeges elemeiben, mint pl. az isteneszmében, a kultusz elemi formáiban, az imádságban, áldozatban; néha megdöbbentő egyezések mutatkoznak a Tűzföldtől egész Ausztráliáig, Afrika bensejétől Grönlandig — a másodlagosnak látszó elemekben, mint a teremtéstörténet, bűnbeesés, vízözön stb. A kultúrtörténeti módszer pedig az összefüggésekre a kultúrák egyéb elemeiben is rá tud mutatni,

úgyhogy a vallás szellemi világának kapcsolatait a társadalmi, erkölcsi, anyagi jelenségek érintkezéseivel támasztja alá. Igy a mai vallástörténet, ha nem is döntő módon, ez a szaktudomány számára tán sohase lesz már lehetséges, de mégis a tudományos adatok egy irányba mutató, *convergens* jellege alapján foglalhat állást a vallástörténet egy ősforrású, eredetileg egyvonalú alakja mellett anélkül, hogy tagadná a mellékerek létezését. Azt sem kell tagadnia, hogy a mellékerek vizei idővel jobban megtöltötték a vallás medrét, mint az ősforrás ; sem azt, hogy az emberiség földrajzi, faji megoszlásával és elkülönülésével a vallás folyama is megoszlott ágakban hullámzik tova.

A történelmi változás morfológiájának további jellemzése a vallásra vonatkozólag vizsgálja a változás *intenzitását és irányát.* A vallási történés intenzitásának emelkedő jellegét nevezi a köznyelv : vallási *fejlődésnek,* gyengülő jellegét viszont *hanyatlásnak.*

Mi már most a vallástörténet folyama : duzzadó, gazdagodó valóság-e, vagy apadó, vizét vesztő, sivatagos talajon elvesző ár-e? Vagy tán : az erőbeli változás nem egyenesvonalú, hanem kilengő, úgyhogy a fejlődés és a hanyatlás egyenlő vagy egyenlőtlen periódusokat alkot? Ezek a kérdések várnának megoldásra a vallástörténetben, ha a vallástörténet megoldásukra elégséges volna. De : mivel mérje a vallástörténet a vallási élet *intenzitásának* gyarapodását vagy csökkenését? Talán a *kultusz épületeinek,* felszerelésének, sokaságával, nagyságával? Eszerint fejlettebb volna a zsidók vallása Salamon templomában, mint mikor Jeremiás énekelte romjai fölött Siralmait? Eszerint Egyiptom, Babilon, Athén, Róma jelentené a vallásfejlődés csúcspontját, delelőjét, a katakombák pedig teljes elsatnyulását? Vagy tán az *áldozatok száma, értéke* mérné a vallás értékét? Tán a görög vallás akkor volt legfejlettebb, mikor hekatombákat áldozott, vagy a főniciai, mexikói, mikor százszámra

ölte az embert istenei oltára előtt? Kr. e. 2900 évvel Urukagina áldozatlistái szerint egyetlen templomban évenkint 540 kosár halat, mérhetetlen bort, sört, szőlőt, lisztet, kenyeret, olajat, gyümölcsöt áldoztak. Egyiptomi templomszentelésnél ezrével ölték a ludat és a barmokat. Ez volna tán a vallási erő kiteljesedése?

Kereshetnénk más mérték után is, ezt azonban a vallástörténet önmagában nem adja meg.

Világos, hogy a vallási történés fejlődésének vagy hanyatlásának megállapítása — *értékelés*. Értékelni pedig a vallási alapvető érték ismerete nélkül nem lehet. A vallási értékhez csak a vallásbölcselet és a hittudomány férhet hozzá. Akik a vallásfejlődést más szempontból mérik, azok súlyt mérnek centiméterrel, és zsebórával hőfokot. Pedig nagy a csábítás arra, hogy a szellemtörténet, eszmetörténet, kultúrtörténet a maga mértékrendszerét átvigye a vallástörténetre. Hegel pl. a vallástörténeti evolúcióban istennek az észben való öntudatolását látja és az egyes vallásokban ezen öntudatra ébredés fokait keresi. Comte a vallástörténetben — a pozitivizmushoz való haladás lépcsőit véli megtalálni.

A vallások fejlődését vagy hanyatlását *a vallás eszményi formájához* való hozzámérés állapítja meg. Csak ezen az alapon lehet crescendot és decrescendot kihallani a vallások kórusából. A vallás eszményi formáját pedig csak a vallásban érdekelt két tényező: az Isten és az ember fedheti fel, mindegyik a maga módján. Az Isten kinyilatkoztatással; az ember a vallások bölcseleti értékelésével és még inkább: a kinyilatkoztatás hívő elfogadásával.

Ha a vallástörténész a vallás folyamát nemcsak leírni akarja (leírni se lehet igazán a tények, emlékek jelentésének és értékének megállapítása nélkül), hanem érezni és éreztetni a történés dinamikáját, jellemezni az egyes vallások arculatának sajátosságait és a sokaságból kiemelni

az alapvetőt, a polifonból a vezérhangot : rá van utalva a vallási alapigazodásra, akárhogy tagadja is ezt : a hitre vagy hitetlenségre. A csak-történész úgy áll a vallások története előtt, mint az olvasni nem tudó a betűk előtt.

Ugyanezek a megfontolások vezetnek át a vallási történés *irányának*, céljának meghatározásához. Az első probléma itt is : van-e a vallási történésnek egyáltalán iránya, célja? Van-e oly pont, akár a mélyben legyen, akár a magasban, mely felé a vallások története halad? Vagy pedig — ez a történés merő egymásmellettiség és egymásutániság csak, mely legfeljebb arra alkalmas, hogy az ember évezredeinek synchronisticus táblázatát töltsük ki vele? A Dilthey-féle historizmus volna hajlandó így nézni a vallási történést is az ember egyetemes történetében. Lehet-e az egyes vallások immanens alakulásában megtalálni — az előzmény és következmény célviszonyát, úgyhogy az előzmény a következményre utaljon, azt készítse elő? Van-e pl. a Védák vallásának a brahmanizmushoz és a buddhizmushoz ily átvezető célgondolata? A zsidóság előkészítője-e a kereszténységnek, a «törvény» valóban Krisztusra való ránevelés-e? Magában a kereszténységben : van-e történelmi logikája (mert hisz nyilvánvaló, hogy az irányzódás, a célratörekvés viszi bele a Logoszt a történésbe) az ősi Ecclesia átmenetének a középkori Civitas Deibe, és ez valóban előkészítője-e a Regnum Christi-nek, Krisztus országának? Az evangéliumi mustármag növekedése-e a mai kereszténység, vagy tán más magokból nőtt erdeje a mai felekezeteknek? Az «egy akol — egy pásztor» célpontja-e a vallástörténelemnek — vagy csak apokaliptikus látomás — a vallási kaoszban?

Mert a vallástörténet első pillantásra kaosznak látszik. Képzetek, eszmék egyvelege, melyben istenhit és demonizmus, szellemiség és bálványozás, igazhit és babona, imádás és haszonleső varázslat, szentség és orgiák, misztérium és kuruzslás gomolyognak. Néha úgy tűnik fel

a vallástörténet szántóföldje, mintha csak konkolytermésre volna ereje és gabnája csirázni se tudna a hantok alatt.

Viszont: épp ebben a történésben kell meglátni: az események benső logikáját. A kaosz mélyéről ki lehet érezni a küzdelem zaját, a világosság és a sötétség, a jó és rossz összecsapását, az igazság harcát a tévedéssel, a búzának napfényre kívánkozását. A *historizmus* sem tagadhatja, hogy a vallás eszmei világában is, erkölcsi tartalmában is ellentétek feszülnek. A vallási eszmék nem férnek meg egymás mellett úgy, mint egy Lexikon címszavai. Egyistenhit és sokistenhit, theizmus és pantheizmus a vallásos tudatban — összeférhetetlenek. Krisztus és Antikrisztus, Isten és Sátán — ha más-más néven is: minden vallásban a benső harc zászlótartói. A historizmus hiába szárítja ki a vallási eszméket, hogy a történelem herbariumában más-más lapon, de ugyanazon gyüjteménybe préselje őket. Az élő vallásos tudat eszméi harcosok, akik életre-halálra küzdenek — és temetkezni se akarnak közös földben. A vallás erkölcsi világa ugyanezt a harcos ellentétet mutatja. Senki sem szolgálhat két úrnak; erény és bűn, szentség és istentelenség, boldogság vagy kárhozat közt kell választania annak, aki vallása szerint él.

A *historizmus* (és leszármazottja, a modernizmus) ezt a benső polaritást nem ismeri fel a vallási történésben. Ezért nem lát irányt benne, csak egymásutánt. Ahol küzdelem van, ott irány van, ott célokért folyik a harc. Azt a tételt: minden vallás jó, csak az mondhatja, akinek nincs vallása. A vallási *relativizmus* végeredményben ugyanazt akarja mondani, csak jobban körülírva: minden vallásban van valami, ami az ember igényeit kielégíti — és a vallási változások, reformok — szintén csak a korok szerint változó vallási igényekhez való alkalmazkodás eredményei, melyek az igények módosulásával — értéküket vesztik.

A historizmus történelemszemléletét a vallástörténet önmagában nem tudja ugyan legyőzni, hisz a Cél (amit a historizmus tagad) kívül áll a történet folyamán, épúgy, mint ahogy a tenger nem szorul bele a folyó medrébe. Arra azonban rá tud mutatni, hogy a vallási történésnek van *iránya*, ha mégannyi kanyar, holtág és mellékág vagy gát zavarja is.

És itt kapcsolódik bele a problematikába az a kérdés : mily irányban halad a vallástörténet : magasból a mélybe vagy a mélyből a magasba? Mivel a tragédia a dionysosi misztériumokból alakult ki, itt igazán nem erőltetett a problémának oly fogalmazása, hogy a vallástörténet iránya az antik tragédia-e, vagy inkább : Divina Comoedia, isteni színjáték, mely az Infernóból a Purgatorión át a Paradisóba kalauzolja az emberiséget? A történelmi pesszimizmus és optimizmus egyformán a vallási történés irányában keresi a maga nézőpontjának igazoló adatait. És valljuk meg : adatot, tényt lehet találni olyat is, mely a tragikus kifejlet mellett tanuskodik, a vallás vizeinek posványba fulladását mutatja ; de olyat is, melynek felvillanó fényében a vallástörténet folyama úgy tűnik fel, mintha a havasok tengerszemének kristályos vizei szürenkeznének láthatatlan ereken át az óceánt kereső folyóba. A vallástörténet nem éri el a forrást, de a torkolatot sem. Előtte csak a folyamnak az a része van, melynek medrét a történelmi kutatás a mától vissza az ősemberig valahogy bejárta, vagy legalább tudakozódott utána.

Siracusa öblében két patak szalad be egész közel egymás mellett a Földközi-tengerbe : Anapo és Ciane a nevük. Az első név *Láthatatlant* jelent, a másik pedig : *Kék*-et. Mind a kettő hegyi patak és mindegyik a tenger felé siet. A vallástörténet folyamának láthatatlan a forrása, láthatatlan a vége és elérhetetlen mélységek vannak felszíne alatt. A vallástörténet, mint szaktudomány : csak a felszínt nézi, a mélységek felé a vallás-

bölcselet és a hittudomány merészkedik. De a felszín is, bár gyakorta zavaros, mégis az eget tükrözteti, a tiszta kék ég épúgy vetítődik bele, mint a bárányfelhők és a vihar sötét fellegei. Alulról a fenék sara, piszka szállhat a felszínre, a magasból a Nap arca ragyoghat bele: a felszín képe mindezt megmutatja.

A vallástörténet problematikájának ez az összefoglalása. Számára elérhetetlen forrásból kapja tartalmát, mely eszme, élet és kultusz; medre az idő, folyama a történés. Van iránya és célja, de a célt a szaktudomány a maga módszereivel csak sejti, nem tudja. A vallástörténet a folyam felületét vizsgálja. Ez is elég arra, hogy meglássa, hogyan színezik a vallási történést földalatti, földi és égi tényezők, milyen küzdelem folyik az ember lelkében a démoni és isteni erők közt, melyek harca a vallási történésnek győzelmes vagy elbukó fordulatait adja.

A vallástörténet irányát és célját azokról a magaslatokról lehet belátni, melyeknek ugyanaz a jelentőségük a vallástörténelemben, mint a vízválasztó hegyeknek a földrajzban: elsősorban a Sinai-hegyről és a Kálvária-hegyéről.

II. KÖNYV.

ŐSNÉPEK, ŐSTÖRTÉNELEM.

AZ ŐSNÉPEK (PRIMITIVEK) VALLÁSA.

Valamikor a népeknek azon csoportját, melynek kultúrája nem érte el az egykorú európai műveltséget, közös néven «vad» népeknek, «műveletlen», kultúrátlan népeknek nevezték. A kultúrtörténeti iskola érdeme, hogy ezt az általánosítást kiküszöbölte az ethnológiából. Az ú. n. «vad népeknek» van kultúrája, köztük a műveltség szempontjából különböző fokok vannak, melyek alapján meg lehetett már vonni a «kultúrkörök» határait, legalább is nagy vonásokkal.

A kultúrkörök két főcsoportra osztják a világ népeit, az ú. n. nagykultúrájú népekre (egyiptomi, indiai, kínai, babyloni, görög stb.) és kiskultúrájú népekre. A kiskultúrájú népek csekély töredéke még ma is a kultúrának ethnologiailag elérhető ősfokán áll. Természetes, hogy ez az ősfok nem esik teljesen össze az embernek a praehistoria által posztulált ősállapotával; hisz alig lehetne elgondolni azt, hogy az emberiség valahol is egész tisztán megőrizte volna évezredek változásai, vándorlásai, földrajzi, meteorológiai, történelmi átalakulásai után az ősember anyagi és szellemi műveltségének fokát.

A kiskultúrájú népek közt az ősfokot Schmidt szerint öt kultúrkör képviseli (VI. kt.): 1. az ázsiai és afrikai törpék; 2. a sarkövi szamojedek, korjákok, tunguzok, iramszarvas-eszkimók; 3. egyes északamerikai indiánok; 4. a tűzföldi jamana, halakvalup, szelknam törzsek; 5. délkeletausztráliai népek: kurnai, kulin, juin-kuri, viradjurikamilarói. A törpék közé tartoznak az Indiai Óceán Andamán-szigeteinek lakói, az andamánok; a

malakkai félsziget szemangjai ; a Fülöp-szigetek negritói ; Középafrika törpéi : a gabun-törpék az egyenlítő mentén Afrika nyugati részén ; az Ituri-törpék : keleten és egy déli csoport a Kongó mentén Losambo-nál.

A törpenépeknél a férfiak testmagassága átlagosan alig éri el a 150 cm-t. Az Ituri-törpéknél a férfiak átlagos nagysága 144 cm, a nőké 133 cm. A 150—160 cm magas népeket pygmoidoknak nevezik. Testszínük barnás, csokoládészínű ; az Ituri-törpéknél agyagsárga. Kultúrájuk jellegzetes, többé-kevésbbé közös vonásait W. Schmidt foglalja össze. Ezen vonások általában véve megvannak a többi őskultúrákban is. A termelés terén a *gyüjtés* fokán állnak, nincs se földmívelésük, se állattenyésztésük. Barlangokban, vagy szélernyők alatt, vagy méhkaptárszerű kunyhókban laknak. Az andamánok nem ismerik a tűzkészítést, máshonnan szerzett parazsat őriznek ; a többiek a tűzet dörzsöléssel, fűrészeléssel vagy szántásszerű művelettel (Feuerpflug) szerzik. Nem ismerik a szövést és az agyagedénykészítést. Fegyverük az íj és a nyíl, pajzs és tegez nélkül. A törpék eszközei, fegyverei fából, csontból, kagylóból stb. vannak, követ nem használnak, legfeljebb alkalmilag.

Szellemi felkészültségükre jellemző, hogy csak kettőig számolnak, több számnevük nincs, számrendszerük se alakult ki. Zeneszerszámot alig ismernek, legfeljebb a dobot. A képfaragás ismeretlen előttük, testüket nem festik, tetoválják, nem gyakorolják a körülmetélést, orrukat, ajkukat nem lyukasztják át.

Társas életük alapsejtje az általában egynejű és állandó család ; a fiatalok szabadon választják párjukat. Nemzetségi szervezetük laza ; törzsszervezetük fejletlen ; nincs öröklődő törzsfői méltóság. A családban a nő egyenrangú a férfival. A szülők és a gyermekek viszonya gyengéd, az öregeket tisztelik. Nincs náluk szülő- vagy

gyermekgyilkosság, kannibalizmus. Erkölcsi életük általában tiszta.

Amikor a primitívek vallását tárgyaljuk, szemléltető anyagunkat nagyrészt a törpék vallási megnyilatkozásaiból vesszük. Ezekhez csatoljuk az *ős*kultúra többi népeinek vallását.

Az *elsőfokú kultúrához* tartozó népek vallásainak vizsgálata módot ád a természetkultusz, animizmus, varázslat, totemizmus jelenségeinek ismertetésére.

Az ethnologia és az őstörténet (praehistoria) érintkezései némi világosságot derítenek arra a kérdésre, milyen lehetett az ősember vallása. A primitívek vallása az a kulcs, mellyel a vallástörténet kapuját szeretnők megnyitni. Ezért fogadjuk el a kultúrtörténeti irány alapvetését és primitíveken szoros értelemben csak az *őskultúra* fokain álló népeket értjük ; az első- és másodfokú kultúrák népeit csak tágabb értelemben sorozzuk a primitívekhez.

Tárgyalásunk a vallási megnyilatkozásokból halad a vallási jelenségek tudati és tárgyi elemeinek boncolása felé. Ezért indulunk ki a kultusz tényeiből (imádság, áldozat, avatás, temetés stb.), hogy az istenhitet, szellemhitet, vallási hiedelmeket, regéket, továbbá az erkölcsiség vallási kapcsolatait, a kultusz tárgyi és társadalmi összetevőit megismertessük.

Ez a fejezet egyuttal a vallás *phaenomenologiáját* is megadja.

Imádság.

Az imádság meghatározásában, leirásában sokat fáradoztak már a lélek emberei. Tán egyszerűbb lesz, ha meghatározás helyett bemutatjuk a primitív embert, hogyan, mikor, mily szavakkal imádkozik.

A Fülöp-szigetek kalinga-negritója e szavakkal tér *nyugovóra:* «Uram, pihenni térek. Add, hogy reggel oly

egészségben ébredjek, mint amilyenben most vagyok, hogy mi testem ellátására kell, megszerezhessem». Este már a reggelre és a következő napra gondol; istenétől kér segítséget. Ha *életveszély* fenyegeti (pl. mérges kígyó), így könyörög: «Uram, ments meg, különben e percben meghalok!» Ha *zivatar* fenyegeti, megint ahhoz «az Úrhoz fordul, aki odafönt lakozik»: «Légy irgalmas hozzám, hadd szűnjön a zápor, hisz igazán szegény vagyok és nincs szilárd hajlékom». Ezek nem betanult formulák, a pillanat szükségletében születnek, mint égre szálló sóhajok. A szövegeket Schmidt: Ursprung der Gottesidee-ből vesszük; rövidítés: *UdG.*

A tűzföldi *jamanák:* kérni is tudnak, hálálkodni is, panaszkodni is Vatauinevának, istenüknek. «Adj nekem, kérlek atyám, jó időt!» Vagy: «Miért zárod le szemedet a hó elől, atyám» — mondja egy asszony, aki mezítláb kénytelen járni a frissen esett havon. «Légy jó mindennap hozzánk, atyám». Hálájukat egy-egy mondatba foglalják: «Meg vagyok elégedve atyámmal (istenemmel)! UdG. II. 928—9.

«Hála (istennek), megjött a nyár», vagy: «elmúlt a tél». A felépült beteg így imádkozik: «Bizony, rám tekintett, de nem vett magához Vatauineva a mai napon».

Ünnepélyesebben hangzik a gabun-törpék éneke, midőn az egyenlítőnél beáll az esős időszak és kérik Kmvum istenüket, adjon új erőt a Napnak:

«A tűz sötét lesz és fekete a fa!
A láng kialszik, rajtunk a vész!
Rajtunk a baj, ó Kmvum!
Kmvum megindul útján
A Nap felé vívő úton.
Kezében fénylik az ív [a szivárvány].
A vadásznak íjja odafenn.
Meghallgatta gyermekei kérését.» UdG. IV. 52.

Amikor ez a törpe meglátja a szivárványt, abba hagyja munkáját, kezébe vesz egy íjjat, azt úgy tartja a szivárvány felé, hogy íve elfedje a szivárványt. Aztán zsoltározni kezd:

Ó szivárvány, ó szivárvány!
Ott ragyogsz fenn a magasban
A nagy erdő fölött
Sötét felhők között
Kettészeled a sötét eget!
Lábad alá vetetted,
Mint győztes a harcban,
A dörgést, a haragost,
Úgy morgott ránk, oly mérgesen!
Tán haragudott reánk? . . .
Hatalmas íjja az égi vadásznak,
Ki űzi a felhők seregét,
Mint megriadt elefántcsordát.
Szivárvány: mondj *neki* hálát!
Mondd neki: Ne légy rossz hozzánk!
Mondd neki: Ne haragudj ránk!
Mondd neki: Meg ne ölj minket!
Mert nagy a mi félelmünk
Ó szivárvány, ó szivárvány! UdG. IV. 85.

Azok a törpék, akiknek agya alig nyom 1300 gr-ot, ezek a gyermeknagyságú emberkék, szívük mélyén a Végtelent érintik.

Az Egyenlítő táján tán melegebb a primitív ember érzésvilága. De az örök jég hazájában is felmelegszik, ha istenével beszélget, *szó nélkül, a lélek befelé fordulásával.*

Rasmussen írja,[10] hogy az *iramszarvas-eszkimók*, mikor búcsúztatták, imádságra gyűltek össze és szerencsés utat akartak számára kiesdeni.

«A búcsúünnepen azt közölték velem, hogy Kinalik, a javasasszony, az ő segítő szellemét akarja megkérlelni, hárítson el minden akadályt az én utamból. Sila-tól (a nagyistentől) akart tanácsot és segítséget kérni. Az ének elhallgatott; a boszorkány csukott szemmel állt

a középen. Nem használt semmi varázsigét, arca néha fájdalmasra torzult, egész testében reszketni kezdett. Igy szokott ő «befelé tekinteni», a másnap titkaiba belepillantani. Az volt a cél, hogy minden erejét összeszedje és gondolatait arra az egyre összpontosítsa, hogy az útrakészülő számára valami jót gondoljon.

«Amint Kinalik akarata és gondolata tetőpontra ért, arra kértek, menjek a sátor elé és álljak a havon olyan helyre, ahol még nem volt lábnyom. Maradjak ott állva, míg megint nem hívnak. Ezen a tiszta és érintetlen helyen kellett megállnom Sila előtt, némán, alázatosan, lesütött szemmel, és kívánnom, hogy az ég, az időjárás és a természet erői gondoljanak rám és legyenek hozzám irgalommal.

«Egy darabig álltam odakint ; aztán behívtak. Kinalik arca visszanyerte rendes kifejezését ; sugárzott az örömtől. Elmondta, *hogy a Nagyszellem meghallgatta kérését;* utam veszélytelen lesz. Ha húsra lesz szükségünk, jó vadászzsákmány fog kínálkozni.»

Az imádságban a lélek érintkezik a «Nagyszellemmel». Szóra sincs szüksége, hogy megértesse magát.

Érdekes, hogy a primitívek is használnak néhol oly nyelvet imádságaikban, melyet már nem értenek.

P. Vanoverberg a Fülöp-szigetek iszneg-negritóinál részt vehetett egy éjszakai szertartáson. A szertartás Aszi negritónak kunyhójában volt. Már este 7 óra tájban érkezett néhány negritó, az időt tánccal töltötték el. Nyolc óra tájban nagyobb tömegek jöttek, táncoltak gong-kísérettel kb. féltízig. A gyermekek közben elaludtak. Most egy előénekes rázendített egy ünnepélyes, hatásos dallamra. Vanoverbergh azt hitte, tán a de Angelis-mise Kyrie-je kezdődik. Az intonálás után az előénekes felállt, karjait mellén keresztbe rakta, szemét felemelte és úgy énekelt. Aztán a férfiak is vele énekeltek ugyanolyan testtartással. Majd egy nő kezdett éneket, ebben az asszonyok követték. A strófák egymásután fogytak,

a strófák végén leültek, végül csak az előénekes maradt állva. A szertartást bizonyos öltözködés és felvonulás is gazdagította.

Igy jutottak hajnal felé az ének végére, húsz strófát énekeltek. Amikor Vanoverbergh az ének értelme felől érdeklődött, meglepődve értesült arról, hogy a negritók őseiktől vették át a szöveget, de már maguk sem értik ezt a nyelvet ; csak nagyjában tudják megmondani, hogy melyik strófa mit jelenthet. Egyiknél gyógyulásért, másiknál bajtól való menekülésért imádkoznak. UdG. III. 292.

Az imádság a vallástörténet legősibb és legáltalánosabb ténye. Az ősnépek mind imádkoznak az andamánok, a tűzföldi halakvulupok és a sarkövi korjákok kivételével. A többi kiskultúrájú nép is gyakorolja az imádságot. Ismeretes a kérő és hálaadó imádság. Érzéseiket szóval vagy taglejtéssel fejezik ki ; van egyszerű, alkalmi és szertartásos, ünnepi imádság. Feltűnő az elmélkedő, befelé forduló imádság megléte az ősnépek egyikénél. Hogy mi a vallás, azt maguk az imádságok megmondják. Kár a sok elméletért, kár a különféle megoldási kísérletért. Hogy a vallás nem a félelem szülötte, azt ezek az imádságok világosan bizonyítják. Az ember érzi, tudja, hogy istenétől vagy isteneitől függ, hogy az isten őt megérti, meghallgatja ; ezért szól hozzá, mint gyermek atyjához, mint a szegény jótevőjéhez, mint a szolga urához. Az imádság a *kultusz* alapvető ténye ; a kultusz többi cselekményeit rendszerint az imádság kíséri. Köztük elsősorban az áldozatot.

Áldozat.

Alig múlik el egy-egy esztendő a vallástudományban anélkül, hogy újabb elmélet ne keletkeznék az áldozat mivoltáról és eredetéről. Ezek taglalása helyett megint a tényeket szólaltatjuk meg, abból a kultúrkörből, mely

az ethnologiailag elérhető legősibb fokot képviseli. A tények ugyanis magukban rejtik az áldozat mivoltát és némi felvilágosítást adnak eredetéről is.

Az őskultúrák férfinépe vadászattal, halászattal keresi «kenyerét» (kenyeret még nem ismer) ; asszonyai pedig fűvet, gyümölcsöt, gyökeret keresnek ; nem szántanak, nem vetnek, csűrökbe nem gyűjtenek. Mégis megéltek idáig.

Amikor a kalinga-negritóknak sikerült elejteni a vaddisznót, természetes, hogy örömükben nagy lakomát csapnak. De nem feledkeznek meg a «vaddisznó tulajdonosáról», arról az «úrról, akit nem látnak», aki «nekik a táplálékot megadja». Ezért kivágnak egy-egy darabot a vaddisznó szívéből, májából, bőréből ; erre azt mondják : ez a «föld osztályrésze», ez a «föld urának az étele». Ha gyümölcsöt szedtek, abból is félretesznek egy részt. Földbe szúrnak egy botot a lakoma helye mellett, erre tűzik rá az áldozati húst, anélkül, hogy megsütnék. A szertartást — mert ez nyilván az — a következő imádsággal kísérik : «Itt hagyjuk ezt, hogy adj nekünk élelmet». Vagy : «Neked áldozom ezt, hogy bőkezűen add meg azt a húst, ami az erdőben található». Az *andamánok* azt hiszik, Puluga megparancsolta, hogy az esős időszak kezdetén termő gyümölcshöz ne nyúljanak. Amikor ezt a parancsot teljesítik, ezzel Pulugának hagyják a termés elejét. UdG. III. 302.

Az afrikai egyenlítő nyugati táján lakó törpék nem nyúlnak addig a vadászzsákmányhoz és az összegyűjtött élelmiszerekhez, míg egy részüket áldozatúl nem hozták. Az áldozatot férfiak mutatják be ; akár mézet, akár nkula-diót, akár vadat áldozzanak. Ha pálmabort isznak, először egy kortyot a földre öntenek, miközben az égre néznek.

Ha gyermek születik, a törzsfő kezébe veszi a csecsemőt, magasba emeli és így imádkozik :

«Az Alkotónak, a hatalmasnak:
Neked ajánlom ezt a zsenge termést
Friss gyümölcsét az öreg fának.
Te vagy az Úr, mi gyermekeid vagyunk.
Neked: az Alkotónak, a hatalmasnak.
Tekints a vérre, mely itt folyik,
A gyermekre, miként kiált:
Tiéd e zsenge termés
Friss gyümölcse az öreg fának».

A jelenlevők karban ismétlik:

«Tiéd legyen hatalmas Alkotó
E zsenge termés
Friss gyümölcse az öreg fának».

Mire való ez a szertartás? P. Trillesnek, aki éveket töltött a törpék közt, így magyarázta meg a dolgot egy családfő: «Mi nem vagyunk állatok, nem úgy jövünk a világra, mint az állatok! Ha mi a világra jövünk, az Alkotó ránk tekint, mi pedig őreá; arcunkat feléje fordítjuk». UdG. IV. 63.

Ezt a leckét csak azok nem értik meg, akik azt hiszik, az ember állatból fejlődött, azért kell valami praelogikus, magikus, dinamikus, animisztikus lépcsőzet odáig, míg az ember imádkozni kezd, míg megérti, hogy az élet, zsákmány, élelem, termés Urának tartozik valamivel, amivel neki hódolatát kifejezze! Mily egyszerű és mégis mily sokatmondó kifejezése az ember függésének Istennel szemben: «Tiéd e zsenge termés, friss gyümölcse az öreg fának». Ezt az áldozatot nevezzük *zsenge áldozatnak,* primiciának.

Az Ituri-törpék a zsákmányul ejtett vad szívéből egy darabot kivágnak és azt az erdőbe dobják vissza hálából az isten iránt. Ugyanígy tesznek a termés elejével is. Erdőbe dobják e szavakkal: «Mungu (istenség) ez a tiéd».

A sarkövi ázsiai ősnépek szintén ismerik a primiciás

áldozatot. A *szamojédek* szent hegyeiken iramszarvast áldoznak. Az iramszarvast fejjel kelet felé fordítják, úgy fojtják meg. A varázsló (samán) az állat megölése közben így szól: «*Num* [nagyisten] neked adjuk iramszarvasunkat, legyen a tied!» Az állat húsát nyersen eszik meg; fejét és gerincét magas póznára tűzik; a jelenlevők kelet felé fordulva többször meghajolnak. Tavasszal az első jó halnak fejét ugyancsak feláldozzák. Az áldozat helyét Nordenskiöld írja le: «Egy folyóparton iramszarvas-, fóka-, medvecsontokból készítettek oltárt. Az oltáron két durvafaragású istenkép fából; a kép szeme, orra, szája, szíve friss vérrel van behintve. Az oltár körül póznákon iramszarvas- és medvecsontok, koponyák. A közelben tűzhely; mellette egy halom csont: mindez világos jele az áldozati lakomának».[11]

Érdekes módja az áldozatnak az is, hogy a szamojédek (és az ajnuk) egy-egy fehér iramszarvasbikát Numnak ajánlanak fel, de nem ölik meg, hanem szabadon engedik. Ezt az állatot baloldalán hosszú bevágott vonallal jelölik meg. Egészen sajátos az a mód, ahogy a nagyistennek áldozzák azt az embert, fiút, leányt, akit a fogadalom betegségéből meggyógyított. A meggyógyultnak egész élete folyamán érintetlennek, tisztának kell maradnia, házasságot nem köthet; ha meghal, Numhoz megy. Ebben a nemi tisztaságnak áldozatjellege domborodik ki.

Az iramszarvas-eszkimók szintén gyakorolják az áldozatnak a szamojédeknél ismert formáját. A zsákmányul ejtett vadnak fejét egy folyóba süllyesztik, vagy szent helyeiken kiakasztják.

A zsengeáldozatnak rokon módja található meg a Kaliforniában lakó algonkin-indiánoknál, akik évi hálaadóünnepükön szarvast áldoznak.

Az őskultúrához tartozó népek közt a délkeletausztráliai és tűzföldi népeknél nem található meg a nagyistennek bemutatott zsengeáldozat, de más áldozat sem.

Viszont a törpék ismerik a zsengeáldozat mindkét fajtáját, a növényi és állati zsengeáldozatot. A sarköviek és az északamerikaiak csak az állatit. Az élet adójának hódolnak az élelem javának felajánlásával, bár tudják, nem szorul rá, mert nem táplálkozik. A zsengeáldozatban mély szimbolizmus van, melyet a primitívek ma is kiéreznek belőle. Az élet a Teremtőé. Az emberi élet fenntartásához a növényi és állati élet kioltására van szükség. Ez csak az élők Úrának engedélyével történhetik. Ezért adnak neki is belőle, hogy elismerjék uralmát, tulajdonjogát.

Nem hiányzik az ősnépeknél az *engesztelő áldozat* sem. A szemangok (Malakka-félsziget, Ázsia) azt hiszik, hogy a mennydörgést és villámlást a nagyisten (Karei, Kaei, Tapedn) okozza ; ezzel fejezi ki haragját, mert megbántotta valaki. A szemangok sietnek is az engeszteléssel ; nem várnak további dörgésre és villámlásra. Az engesztelést rendszerint az asszonyok kezdik. Késsel kevés vért vesz magából az asszony, ezt vízzel keveri, majd egy részét az ég felé emeli és a földre önti e szavakkal : Nagyanya odalenn, íme bűnömet Ta Pedn-nek dobom ; íme törlesztek ; nem vagyok elbizakodott». Majd újra ég felé veti a vér és víz-keveréket : «Megfizetem adósságomat Ta Pedn, vedd el vétkemet, megfizetek érte !» A maradékot a földre önti, újra kérve Földanyát, közölje Ta Pedn-nel, hogy törleszti a bűn adósságát.

Véráldozattal fizetnek a szemangok házasságtörésért, bizonyos szent állatok megöléseért, az asszony azért is, ha vihar alkalmával vagy férje halála után hét napon belül fésűt hord ; a házastársak, ha nappal együtthálnak.

Az afrikai törpék közül az Egyenlítő nyugati táján élők többszöri sikertelen vadászat után érzik szükségét az engesztelésnek. Első alkalommal egy kis emlős állatot áldoznak ; ha vadászszerencséjük erre sem tér vissza,

akkor megvagdalják karjukat vagy lábukat, a vérrel meghintik fegyverüket és testüket. Ha az se használ, akkor a törzsfő végzi ezt a szertartást a balszerencsével küzdő vadászon. Ha vadászat közben nagy baj éri a törzset (többen elesnek elefántvadászatkor), maga a törzsfő engeszteli saját vérével Kmvum-ot, a nagyistent.

Ha egyik törpe a másikat meggyilkolta, akkor a «kis» bűnösök ráadásul kecskét lopnak a szomszéd négerektől. (A törpék nem tenyésztenek állatot.) A kecske fejét a meggyilkoltnak főnöke levágja, vérével meghinti a halottnak kunyhóját ; a kecskét magát pedig megeszik a törpék. A szemangok engesztelő áldozata valószínűleg anyajogú szomszédnéptől való átvétel és így nem oly ősi, mint a zsengeáldozat ; a gabun-törpéknél sem tartozik vallásuk alapelemeihez.

Az áldozatnak megléte az őskultúra egyes népeinél (mégpedig a nagyistennek bemutatott áldozaté) világosan bizonyítja azt, hogy az áldozat ősi velejárója a vallásnak. Az a tény viszont, hogy Délkelet-Ausztrália és a Tűzföld ősnépeinél hiányzik, arra enged következtetni, hogy a vallás alapélménye, az istentől való függés, áldozat nélkül is megmarad és az imádságban, avatásokban stb. kifejezésre jut. Az áldozat, mint szimbolikus cselekmény — ugyanazt a viszonyt fejezi ki isten és ember, isten és természet közt tárgyi eszközökkel, mint amelyet az imádság fejez ki szóval vagy gondolattal; hogy istentől függ az ember élete, szerencséje, egészsége, betegsége ; isten a «vadnak», élelemnek ura ; ő adja a termést, a vadászszerencsét. Az ember, ha még oly törpe is — neki tartozik hálával mindenért. Az első zsákmány, termés egy részének felajánlásával — emberi módon juttatja kifejezésre a vallási alapélmény ezen tartalmát.

A szemangok engesztelő áldozata még mélyebb rétegét tárja fel a vallási tudatnak. Az ember saját vérével adózik bűnéért a megbántott istennek. Nehéz a vallásos

érzésvilágnak azt az örvényét lecsendesíteni, mely a bűntudat háborgása nyomán fakad. A primitív ember is úgy érzi, tudja, hogy isten az élet ura, Ta Pedn, Karei, Kmvum parancsol az embernek és haragszik arra, aki parancsát megszegi. Villámával sujthatja a bűnöst, megállítja benne a pirosló életfolyamot. Az a szemang-törpe úgy érzi, hogy saját vérének ontásával megengesztelheti a haragvó Kareit, Ta Pedn-t. A szimbolum itt más, mint a zsenge áldozatban ; de az alapélmény ugyanaz : istené az élet, mely a vér áramában pezseg ; vérrel kell törleszteni azt az adósságot, mellyel a bűnös istennek tartozik.

És mindez nem belemagyarázás, nem a tények elferdítése. Az a szemang a maga érzésvilágát ki is fejezi, mikor vérét az ég felé veti és a földre hinti. «Megfizetem adósságomat, Ta Pedn, vedd el vétkemet !»

A vér és élet összefüggése, egysége a primitívek tudatában sok vallástörténeti jelenségnek adja magyarázatát ; a szemangok véráldozatától az *emberáldozatokig* könnyű ezen az alapon az áthidaló vonalat meghúzni. A másik irányt — az áldozattól az *áldozati varázsig* (a nagykultúrák majd minden vallása tele van vele, főleg India) az az afrikai törpe mutatja, mikor saját vérével meghinti fegyverét, hogy visszanyerje vadászszerencséjét. A vér az élet felfokozója, feljavítója, erősítője. A szemang kevés vért veszt, azt is vízzel keveri. Milyen vérfolyam árad végig a földön, mikor a vallási alapeszme forrása (az önkénytes engesztelés) kiszárad és száraz medrébe a bűntudattól gyötört ember önzésében nem a saját vérét engedi (azzal takarékosan bánik), hanem embertársainak vagy állatjainak vérét. Mások vérével már nem oly kíméletes az ember! A harmadik irány az *antropomorfizmus* útját járja ; az isten emberszabású, rászorul ételre, italra, ajándékra. Do ut des. Ehhez járul az *animizmus*, a holtak szellemeinek ellátásával, etetésével. A nagykultúrák vallásaiban ezen igények bőven termik az áldozat hekatombáit.

Avatások.

Az ember életének magasabb, a földi lét keretein túllépő jelentőségét fejezik ki rendszerint a primitívek avatásai. A nyugatafrikai egyenlítői törpék a csecsemőt születése után ajánlják fel nagyistenüknek. Előfordul más kiskultúrájú népeknél is ez a szokás. Leggyakrabban azonban a serdült korba lépés idején avatják az ifjakat, fiúkat, leányokat vagy együtt, vagy külön-külön. A serdült avatásoknál a hangsúly akárhányszor a nemi életre esik, ennek jelentőségét akarják kifejezni.

Az avatások tartalmi, eszmei és szertartási jellegében nagy a változatosság. Először egy alaptípust mutatunk be az őskultúra ama köréből, melyet W. Schmidt exogamnemitotemű kultúrának nevez. Ez a kultúrkör Délkelet-Ausztráliának egyes népeinél van meg ; aránylag legtisztábban a «*kurnai*» népnél, mely a délausztráliai Alpokon túl a Victoria és Cape Everard közti partvidéken lakik öt csoportban. Kihalóban levő népfaj. E nép megismertetését A. W. Howittnak köszöni a vallástörténet. UdG. III. 592. sk.

A Dyerail-t, az avató ünnepet akkor tartják meg, midőn elég felserdült van már a különböző kurnai-törzsekben. Az egyik törzsfő összehívja a törzs véneit, velük tanácskozik, aztán elküldi követét az ünnep titkos jelével, a búgóléccel (búgattyú) a szomszédos törzs fejéhez ; ez továbbítja a meghívást, és így tovább megy a titkos híradás az összes törzsekhez. Magát az avatást rendesen nyár idején tartják. Erre összegyülekszenek a törzsek a kijelölt helyen, mindegyik külön táborban. A törzsfők kitűzik az ünnep kezdetét. Az avatás több napot vesz igénybe.

Előgyakorlatként délután az asszonyok különválnak a férfiak táborából, az avatandó fiúkat és a hajadonokat elviszik magukkal, majd próbát tartanak velük, hogy

kell két sorban, földreszegzett szemmel ülni és a dob ütemére ritmikusan mozogni.

(1. nap.) Napnyugta után a férfiak elhagyják táborhelyüket, visszahúzódnak az erdőbe, a fiúk és leányok anyjukkal várják az eseményeket. Nemsokára zúgás és ütések zaja hallatszik, a férfiak körmenetben jönnek a törzsfő vezetésével. Szénporral feketítették be magukat, testükön fahánccsok alkotnak fehér sávokat. Kezükben is hosszú fakéreg, ezzel verik a földet, huj-huj kiabálások közt. Az asszonyok segítenek a zaj növelésében, a fiúk pedig szemlesütve hajlonganak jobbra-balra.

(2. nap.) Előkészítik az avatás sátrát. Estefelé megismétlik az első nap szertartását. A férfiak elvonulnak, a fiúkat őrük, aki a «keresztapa» szerepét tölti be, kioktatja teendőikről. Majd a férfiak visszatérnek, botokkal kezükben, körbejárják a fiúkat, elválasztják őket a leányoktól és asszonyoktól. Ettől kezdve a fiúk érintkezése a nőkkel egész más ; külön táborban élnek az ifjak.

A férfiak botokat dobálnak a fiúkra, ezeknek nem szabad a botokat érinteni. A fiúk mindegyike megkapja a maga avatóját a rokonságból. Az avatóapák *kiabálva emelik a fiúkat többször a magasba.* Az asszonyok beborítják a fiúkat lombos botokkal. A magasbaemelés, úgy látszik, felajánló gesztus.

A fiúkat most a sátorba vezetik, hanyatt fektetik őket, teljesen betakarják testüket lombbal. Nagy tüzet raknak előttük. Az asszonyok és férfiak órák hosszat körüljárják a sátort, egyhangú ja, va, je hangokat adva. A fiúknak aludniuk kell ; ha felébrednek, már mint férfiak ébrednek. Az ébresztést a főnök és a kuruzsló végzik. A szertartás további részén asszonyok és avatatlanok már nem vehetnek részt. Ha valaki odamerészkednék, megölnék.

Az ébresztés úgy történik, hogy a fiúkról leszedik a lombot, felültetik őket. A varázsló mindegyiket meggyúrja hastájékon, hogy a torkosságot kiűzze belőlük ;

a fiúk megkapják a férfiövet és köténYt, a kar- és homlokkötőt és a *férfiöltözet* egyéb részeit.

(3. nap.) Napközben vadászat és előkészület a nagy titokra, a «*nagyatya megmutatására*». Helyet készítenek, próbákat tesznek a búgóléccel. Két búgóléc van, a nagyobb: Tundun (a férfi), a kisebb: Rukut Tundun (a férfi neje). Ezek a törzs ősszüleit jelképezik.

A fiúkat elvezetik a titkos helyre. A fiúk takarójukat fejükre húzzák, hogy semmit se lássanak. Erre az egyik törzsfő kezdi forgatni a nagyobbik búgólécet, mely tompán kezd búgni. Megszólal a kisebbik is; a búgólécek zenebonája mindinkább erősbödik. Végre elhallgatnak, a fiúk még letakart fejüket égre emelik, majd avatóik leveszik a takarót a fejről, a szemek a főnök botja irányában a csillagos égre merednek. A főnök ezt akarja: Nézz oda, nézz oda — mondogatja.

Most két öreg végigjárja az avatottakat és azt mondja: Senkinek el ne áruld, se anyádnak, se nővérednek, senkinek, aki nincs itt a Dyerail-on (avatáson)! Régebben lándzsákat szegeztek a fiúkra, hogy jobban megértsék a fenyegetést.

A legöregebb törzsfő most feltárja a kurnai-nép titkát az avatottaknak a következőkben (Schmidt Howitt nyomán szóról-szóra közli):

«Hajdanában volt egy nagy lény, «Mungan ngaua» (mi atyánk) a neve; itt élt a földön, a kurnai-kat megtanította, hogyan kell hálót, csónakot, fegyvert csinálni. Ő adta az embereknek nevüket is. Mungannak volt egy fia: Tundun, akinek volt felesége. Ő az őse a kurnai-népnek. Mungan rendelte el a Dyerailt (avatást), melyet először Tundun vezetett. Ő alkotta a két búgólécet is, mely Tundunnak és feleségének nevét viseli. Volt egy áruló a népben, aki a Dyerail titkát elmondta az asszonyoknak. Mungan megharagudott, nagy tüzet küldött (az Aurora australis-t), mely az ég és föld közti teret betöltötte. Az

emberek megőrültek, egymást verték agyon. Még a tenger is rázúdult a földre, az emberek vízbefúltak. Akik megmaradtak, azoktól származik a kurnai-nép. Egyesek állatokká változtak, Tundun és neje tengeri malaccá. Mungan ngaua elhagyta a földet, az égbe szállt, hol még most is ott él».

Ez a történet magyarázza meg a Dyerailnak és részeinek eredetét, a titoktartás kötelességét, a nemi totem alapját.

Amikor az avatottak és kísérőik visszatérnek a táborba egy avató opossumot utánozva a fára mászik. Más *állatutánzó játék* a kurnai-knál nincs, viszont egyéb népeknél gyakori. A tábor táján az avatottak rejtekből ijesztgetik a nőket a búgólécekkel.

A következő napok főtémája: *az erkölcsi oktatások.* Megtudják az avatottak, mily állatokat szabad vagy nem szabad enniük, hogyan kell a jövőben viselkedniük. A parancsok a következők:

1. Az öregekre hallgatni, nekik szót fogadni.
2. Mindent megosztani jóbarátaikkal.
3. Barátaikkal békében élni.
4. Leányoktól vagy férjes asszonyoktól tartózkodni.
5. Nem enni tiltott állatot, míg csak az öregek a tilalmat fel nem oldják.

Majd az avatott fiúk megint összekerülnek a leányokkal, hogy tőlük «dura»-gumót kapjanak enni. Ez a családalapítás előképe.

A végső szertartás egy patak partján történt. Mindenki résztvett rajta. Az anyák előtt egy edényben víz. Az anyák és gyermekeik kölcsönösen vizet hintenek egymásra Aztán különválnak; egyik anya sírt, mert a szertartással — elvesztette gyermekét. Férfiúvá lett a fia.

Ez a hosszú szertartás morfológiailag a kultusznak majdnem minden elemét magában foglalja. Itt van a periodikusan visszatérő ünnep, szent idő; vannak a szer-

tartás céljait szolgáló, egyelőre alkalmilag előkészített «szent» helyek ; körmenetek, ritmikus, szabályos mozgások, cselekmények, táncok. Jellegzetes a fiúkon végzett varázslat, a torkosság kiűzése, a fiúk elaltatása, vízzel való meghintése. Vannak misztikus szerszámok : búgólécek. Jelentős cselekmény a fiúk felöltöztetése férfiruhákba. Az összes cselekmények bizonyos alapeszmét fejeznek ki, ezt közli a törzsfő az ifjakkal a nagyistenre és őstörténetre vonatkozó elbeszélésben.

A szertartás eszmevilága sokágú, de egy síkba térő. *A fiúból férfiú lesz ;* új emberré válik, a nép, a törzs teljes jogú és teljes feladatú tagjává. Megismeri az őshagyományban az istent, a «mi atyánkat», ősszüleinek nevét. Feltárul előtte népe vallása. Ég felé emelik, felajánlják őt is Mungannak. Megismeri az állatvilággal való kapcsolatát a totem útján ; más itt a férfinak, más a nőnek totemje. Mint nagykorú, a nagyok életmódját, erkölcsi felfogását kell, hogy elsajátítsa. Élete más lesz a nőkkel szemben ; előre látja a családalapítás feladatát. Az egyéni és társadalmi erkölcsből kap leckéket.

A serdültavatásnak a kurnai-avatás egyik (alapvető) típusát mutatja. Ennek két oldala : *morfológiája* és *eszmei tartalma* jelentős változásokon megy át a különböző kultúrkörökben.

A délkeletausztráliai juin-kuri népeknél az avatásnak kétféle szertartása van : egy rövidebb és egy hosszabb. A rövidebbre akkor kerül sor, ha a hosszabb nem végezhető el. Az avatás morfológiai elemei közt új elem itt a kurnai-hoz viszonyítva az avatandó *felső metszőfogának kiütése*. Ennek a szertartásnak jelentése az lehet, hogy az avatott ezáltal lesz hasonlóvá Daramulunhoz, a törzs istenéhez, akinek lénye valamikép a Holddal függ össze.

Másik avató szertartás a *haj leégetése*, ez talán a napkultusszal függ össze. Érdekes az is, hogy a jelölteket ockerrel vörösre festik. Szimbolikus jelentésével kiválik

az avatás során a *temetés*-szertartása. Sírt ásnak, egy ember halottként belefekszik; a sírt fűvel, lombbal betemetik, gyászéneket énekelnek, Daramulunt hívják. Egyszer csak megmozdul a síron egy kis fa, majd kiszáll belőle a «halott». Az avatás tehát a halálból való feltámadást jelenti.

A juin-nép avatásainál oly énekeket is dalolnak, melyeket a nép már nem ért. Ez is a szertartás ősi eredetére vall.

Az őskultúrkörökben még hiányzik, de az elsőfokú kultúrákban a nagycsaládú, atyajogú, állattenyésztő nomádoknál és főleg az exogam-totemisztikus atyajogú vadásznépeknél gyakori az avatásnak *körülmetéléssel* (circumcisio), vagy egyszerű bemetszéssel (incisio) vagy subincisioval történő alakja. Az avatásnak ez a formája jóformán az egész földkerekségen megtalálható; az indonéziai, ausztráliai szigeteken, Kelet-Mexikóban, egyes délamerikai népeknél, Afrikában, Ázsiában. *Jensen* Afrikában 186 törzsnek, Amerikában 26 törzsnek körülmetélését vizsgálja. Óegyiptomban fiúkon és leányokon végeztek körülmetélést. Az asszírok, babiloniak nem ismerték.

Az avatás gondolata a körülmetélésnél elhalványodik azoknál a népeknél, melyek már a csecsemőn elvégzik ezt a műtétet: ilyenek a zsidók, szamaritánusok, délnyugati arabok, hererók, kunamák, kabylok, szomálik. A körülmetélésnek és társainak eszmei tartalmát, célját a patriarchális és főleg totemisztikus kultúrkörben kell keresni. Itt ezt a műtétet a serdült kor elején végzik azzal a céllal, hogy a fiút a nemi életre alkalmassá tegyék. Ez tehát *avató* ténykedés. A körülmetélés jelentése sok népnél, mely gyakorolja, már elveszett, de az avatási szertartások szövedékéből kivehető, hogy voltaképpen dramatikusan akarják szemléltetni ezzel is a nemiérés folyamatát. Ezért nyer jogot a körülmetélt a nemi életre, házasságra, ezért követik ezt helyenkint nemi kicsapongások. A szer-

tartások a szimbolikus életérzés kifejező eszközeivel mutatnak rá a nemiélet, szerelem, halál kapcsolataira és a férfiasság jellemvonásaira. A zsengekorban végzett körülmetélésbe belejátszik a zsengeáldozat, primicia eszméje is ; ez az áldozatforma ezeknél a népeknél nagyon elterjedt. Viszont az incisioval a (Sunda- és Molukkaszigetekről terjedt el) a nemi gyönyört akarják fokozni ; a subincisio pedig paederasticus célokat szolgál. Egyes népeknél lmegtalálható a nőknél is a circumcisio rájuk alkalmazott formája.

Ahol az avatásnál a nemiélet eszméje kerül előtérbe, ott gyakoriak a kicsapongások, az önkínzások, próbatételek is.

Az anyajogú kultúrköröket jellemzi a serdült leányok avatása az első menstruáció idején. Az anyajogú kultúrkörökben a férfiak rendszerint háttérbe szorulnak a nőkkel szemben, ezért külön férfi-szövetségeket, *titkos társulatokat* alakítanak.

A titkos férfiszövetségbe való felvételt próbák előzik meg, melyek az illetőnek alkalmasságát, bátorságát stb. kell hogy igazolják. A próbaidő néha évekig tart. Van eset, hogy a jelöltnek rokonát kell megölnie próbaként. Fizetni is kell a felvételért. A felvételi szertartás titkos, elemei részben egyeznek a serdültavatással. Szertartásukra jellemzők az állati és emberi álarcok, állatutánzó táncok, koponya-kultusz. Mindez a totemizmussal és az ősök kultuszával függ össze.

Az avatásoknál a vallási eszme nem mindig domborodik ki egyformán. A titkos társulatokba való felvételnél helyenkint már egészen elhalványodik.

Az avatás morfológiájával és ideológiájával szorosan rokonok az antik világ misztériumai. A vallástörténeti párhuzam (mely nem akar leszármazást, csak hasonló irányú fejlődést kimutatni) meglepő egyezései feljogosítanak arra a következtetésre, hogy a hellenizmus misz-

tériumaiban oly ősi törzsavatások, serdültavatások, titkos társulatokba való felvételek rejtőznek, melyek a kultúrkörök keveredésével eredeti jellegüket elvesztették, bár némelyikük az eredeti népi hovatartozást a római birodalomban is hangsúlyozta (pl. a Kybele-Attis misztérium gall eredetét, a Mithra-kultusz perzsa eredetét).

Házasságkötés.

A primitíveknél rendszerint a serdültavatás fejezi ki azt a gondolatot, hogy a nemiélet is hozzátartozik a nagyistentől rendelt és szentesített erkölcsi világrendhez. A házasságkötés náluk még egyszerű ; kifejezett vallási, kultusz-mozzanat kevés van benne. Az arktikus kultúrkörhöz tartozó *korjákoknál* a vőlegény hozzátartozói elmennek a menyasszonyért ; amikor a menyasszony a vőlegény házához közeledik, innét a házi tűzhelyen meggyujtott fáklyákkal mennek elébe. Ez jelenti a családba való felvételt. (Házi tűzhely !) Egyúttal iramszarvast is áldoznak az «égi Mesternek» és fiának, a «Felhőembernek».

Hajdan az iramszarvas vérével kenték meg a menyasszonyt, hogy termékeny legyen.[12]

A házasságkötés szertartása a többi kultúrkörben alaki és eszmei szempontból gazdagabbá válik.

Temetés.

A halál keserves ténye nem az egyedüli tényező, mely a primitívek szemében megnyitja a másvilág kapuját. A lélekre, a halott további életére, halhatatlanságra, jutalomra és büntetésre vonatkozó hiedelmeket később tárgyaljuk. Most csak a halállal és a holtakkal összefüggő kultusz-cselekményeket ismertetjük. Ezek módot adnak arra, hogy majd a cselekményből az élményt és belőle a hit tartalmát kielemezzük.

A primitívek temetési szokásai két ellentétes élménysort fejeznek ki. Az egyik a holtaktól való elválás fájdalma, az irántuk érzett szeretet, ragaszkodás ; a másik pedig : a holtaktól való félelem, ártó hatalmuktól való rettegés. Az igazi primitíveknél néha az első élmény jut erősebb kifejezésre a temetési szokásokban.

Az *andamán*-törpék a haláleset után mindjárt megkezdik a halottsiratást, először az asszonyok, aztán a férfiak. Ha váratlanul élte virágjában ért valakit a halál, a siratásba keserves kifakadások vegyülnek. A halált nem Puluga, a nagyisten küldi, hanem a rossz szellemek. Ezekre nyilaznak is haragjukban. A holtat a földbe teszik, egyeseket pedig magas fákon helyeznek el. A halotteltevésnek tehát két módja van náluk : földbetemetés és magas, nyilthelyen való elhelyezés (Plattformbestattung), kiterítés. A felnőtteket a táboron kívül temetik el.

Használati eszközeiket velük temetik el ; a sír fölött tüzet gyujtanak és a sírra egy pohár vizet tesznek. A gyászidő alatt a halott rokonsága agyaggal mázolja be magát. A sírt kerülik, a tábort elhagyják, kedves ételeiktől tartózkodnak. Amikor a halott teste már elporladt, csontjait kiszedik, és varázscél nélkül — a jelentősebbeket emlékül magukkal hordják.

A *szemangok* földbe teszik halottaikat, a sír mélyén egy fülkét ásnak számukra. A sírra szélernyőt tesznek, két tüzet gyujtanak. A sír rendszerint patakparton van. (A lelkek nem tudnak átjönni a vízen !) Táborhelyüket a haláleset után elhagyják. A holtaktól félnek, mert visszajöhetnek a tengeren levő szigetjükről és másokat is beteggé tehetnek.

A kalinga negritók földbe temetik halottjaikat, nem adnak velük semmit, az asszonyok visszahívják őket a sírból.

A *nyugatafrikai egyenlítői törpéknél*[13] a holtat felültetik, kezeit térdein keresztbe teszik, szemei nyitva maradnak,

hogy a szellemeket láthassa. Fügefahéjjal körülcsavarják, hánccsal megkötözik ; tűz mellé teszik. Az asszonyok liszttel hintik be magukat és siratják a halottat. Néha tyúkot áldoznak, vérével meghintik a holtat. Majd a halott legidősebb fia és anyai nagybátyja a következőket mondják felváltva :

«V. Az állat szalad, elmegy, meghal : ez a nagy hűvösség.
R. Ez az éj nagy hűvössége ; ez a homály.
V. A madár repül, elmegy, meghal. Ez a nagy hűvösség.
R. — Ez az éj nagy hűvössége ; ez a homály.
V. A hal úszik, elmegy stb. — A felelet, mint előbb.
V. Az ember eszik, alszik, meghal. Ez a nagy hűvösség.
R. Ez az éj hűvössége, ez a homály.
V. Az ég fényessé vált, a szemek kialudtak, a csillag megint ragyog.
R. A hűvösség lenn van, a világosság odafenn.
V. Az ember eltávozott, árnyéka eltűnt, a fogoly szabad lett.
Kmvum, Kmvum, hozzád száll sóhajunk. »
Minden elenyészik, a hűvös éjbe száll ; az ember is, de csak a teste.
A halott lelke elmegy a világosság felé, Kmvumhoz».

A holtat kiviszik az erdőbe, elrejtik egy barlangba vagy egy odvas fába. Falevelet, gallyat hintenek rá, hogy elrejtsék. Fegyvert vagy más tárgyat nem adnak vele. A résztvevők kezet, lábat mosnak, megfürdenek ; a táborban tüzet gyujtanak négy napig, míg a gyász tart.

A törpéknél tehát van kultusz a temetésnél, de ez — az andamánokat kivéve — nem a holtak szellemeinek szól, hanem a nagyistennek. Jellemző, hogy a törpék halottjaiknak nem adnak ételt ; a legtöbbjük fegyvert, eszközöket sem kap a másvilágra. Az eredeti temetési forma : a földbetemetés ; a többi formák, úgy látszik, már kultúrkörből való átvételek. Rendes a hanyattfekvő helyzet. A szemangoknál előfordul a guggoló, kuporodó helyzet is (Hockerstellung).

A *kurnai* nép (Ausztrália) a halottat bőrbe takarja,

magával hordja, míg csak teljesen fel nem oszlik ; csak azután temetik földbe a csontokat.

A *kulin*-törzsek (Ausztrália) a halott lábszárait felhúzzák melléig, karjait keresztbe rakják, az egészet összekötözik, aztán így guggolva földbe teszik. De előfordul a *halottégetés* is. A többi őskultúrájú ausztráliai törzsnél (juin-kuri ; viradjuri-kamilaroi) a holtat vagy odvas fákba temetik, vagy kiteszik, míg kiasznak, vagy földbe teszik ülő, guggoló vagy fekvő helyzetben. A temetést siratás, imádságok kísérik.

A viradjuri-kamilaroi néphez tartozó euahlayi-férfi temetését Mrs Langloh Parker így írja le : A halottat fakéregbe takarják, hanyatt fektetik a sírba. A legidősebb rokon panaszos szavakat mond arról, hogy a halott nem megy többet velük mézet szedni ; a kuruzslók pedig azért gyászolnak, hogy nem halászhat többé. Valamennyien siratják, hogy már nem vadászhat kengurura. Az is fáj a kuruzslóknak, hogy a halott nem védheti őket többé az ellenségtől. Erre a kuruzslók saját vérüket öntik a sírra áldozatként. A sír ezáltal «tabu» lett, az asszonyok és gyermekek mos már elkerülik. A férfiak azonban körülállják a sírt, szemüket lesütik ; a legidősebb kuruzsló kelet felé fordulva fölnéz az égre és így imádkozik Bajamé-hez, a nagyistenhez :

«Bajame, ereszd be Irin (a halott) lelkét Bullimah-ba (égbe)
Mentsd ki őt, kérünk, a gonosz szellemek helyéről,
Engedd be az égbe, járjon ott körül kedve szerint.
Hisz Irin nagy volt a földön,
Híven tartotta törvényedet.
Hallgasd meg kiáltásunkat, Bajame,
Ereszd be Irint a szépség, bőség és nyugalom országába.
Hisz Irin hűséges volt a földön,
Híven tartotta törvényidet, miket ránk hagytál».

Igy szól az ausztráliai primitívek Requiemje. UdG. III. 892.

A temetés mikéntje általában összefügg az egyes kultúrkörökkel és a másvilági életről való hiedelmekkel. Épp ezek az összefüggések engednek következtetést a praehistorikus sírok temetésmódjából az ősember vallására.

Az első és másodkultúrák temetésformái lényegében ugyanazok, mint az őskultúráké A földbetemetés módjai közül főleg a *guggoló temetés* van elterjedve. Ennek a temetési módnak célja, hogy a halottat megakadályozza a visszatérésben ; hogy kárt ne tehessen az élőkben. A szellemhit, kisértethit primitív módon védekezik a hazajáró lélek ellen. A hullának testnyílásait, száját, orrát stb. bedugják. A guggoló temetés ismeretes az összes világrészek kiskultúrájú népeinél ; innét terjedt át a magasabb kultúrákba is.

A *halottégetésnek* is valószínűleg a szellemhit egy formája szolgál alapul. A lélek a tűzzel, a lánggal egyesül, szabaddá lesz, elrepül a testből. A halottégetés gyakran a Nap-kultusszal függ össze. Az elégetett hulla lelke nem térhet vissza, gondolják néhol.

A halottégetéssel és a kitevéssel párosulhat a *«résztemetés»;* nem az egész testet, csak egyes részeit, főleg a koponyát temetik a földbe. A koponya a lélek székhelye, a halott erőinek birtokosa. Magikus és animisztikus gondolkozás vezet a koponyakultuszhoz, mellyel az ősök kultusza társul. Ez főleg az anyagjogú kultúrkörök sajátja. Szokásos Oceaniában a tóba, tengerbe, vulkánokba temetés. Egyesek az öregeket, tehetetleneket vándorlásaikon egyszerűen elhagyják, nem törődnek velük. A hullát szárítják, aszalják, múmiává alakítják, olajjal-, sóval óvják a rothadástól. A hulla egyrészt tabú, tilos érinteni, másrészt a belőle folyó nedvek varázserőt tartalmaznak. A temetési szertartások egyrésze arra szolgál, hogy a halott vissza ne térjen. Meg akarják téveszteni. Nevét se említik többé.

Varázslat és babona.

Amikor a vallási élet külső megnyilatkozásait vizsgáljuk, azok közt oly jelenségeket is találunk, melyek külső alakjuk szerint alig különböztethetők meg a vallásiaktól, mégis — benső tartalmuk, tudati alapjuk szerint mások, mint a szorosan vett vallási megnyilatkozások. Ezeket varázslat és babona néven foglaljuk össze. Mivel a vallástörténet a vallásnak phaenomenalis oldalát tekinti, hogy ebből a vallási tudatig hatoljon, tárgyalásunkban elsősorban a varázsműködéseket igyekszünk leírni és a varázshit tartalmát, tudati szerkezetét ezekből vonjuk le.

Passziv varázs.

A varázslat kétféleképpen nyilatkozik meg. Vannak helyek, tárgyak, személyek, melyekhez nem szabad közelíteni, nem lehet őket érinteni. Ezektől az ember fél, retteg, mint ahogyan megretten a ragadozó állattól, mérges kígyótól. Vagy mint ahogy a mai ember fél a duplakeresztes, halálfejes tárgyaktól. Az ilyen tárgyakban valami rejtett, veszedelmes erő van ; egy polinéziai nép ezt : *tabú*-nak nevezi. A «tabú» ma egyetemes megjelölése a «*passzív*», tartózkodó varázsnak, mely a rendkívüli, «természetfölötti» erők kártékony hatásától akar szabadulni, menekülni.

Láttuk már, hogy az őskultúrájú népeknél is (euahlayi, Ausztrália) előfordul, hogy a halott sírját tekintik tabúnak. Ezt el kell kerülni. Amikor a rómaiak a síremlékre rávésették : Ne tangito o mortalis, reverere manes deos ! Ne nyulj hozzá halandó, tiszteld a holtak szellemeit — voltakép a tabú-gondolatot fejezték ki — egy más eszmekörrel, az animizmuséval (holtak szellemei) együtt. Viszont az őskultúrák temetési szokásainak vizsgálata azt is mutatja, hogy a holttest nem mindenütt «tabú», vele

szemben nem mindig az óvakodás, a félelem érvényesül. Tabú lehet nemcsak az, ami a halállal összefügg (hulla, sír, a halott ruhái, háza stb.), hanem «tabú» maga az élővilág is. Tabú-t alkot a *társadalmi tagozódás* (ez már fejlettebb kultúrára mutat). Tabú pl. a polinéziai törzsfőnök; az ő ételéhez másnak nem szabad hozzányulnia; tabú mindaz, ami belőle kiválik. Tabúvá lesz az előkelő; Tahitiban az előkelőket úgy etetik mások, hogy maguk ne nyuljanak semmihez; különben mások azt az ételt már nem fogyaszthatják el. Az ilyeneket, ha más ember földjén akarnak átmenni, úgy kell vinni, különben az a föld is tabú, érinthetetlen lesz. Még keservesebb a sorsa annak, aki ilyen tabú-embert megsért; a benne levő titkos erő menten megöli. A kasztszellem is jórészt a tabú-ból táplálkozik.

Tabú rejlik a vallási társadalmi tagozódásban is; különben is ez a kis (és nagy) kultúrájú népeknél legtöbbször csak két oldala ugyanazon személynek. Tabú a varázsló, a javasember, a pap. A törzsfő, uralkodó rendszerint mind a három egyszemélyben.

Az *élet* egyes kiemelkedő mozzanatai is tabút alkotnak. Havibajos vagy viselős asszonyokból tabú árad. A születés, serdülés idején sok minden tilos, ami egyébként szabad volna. A tabú átterjed az állatvilágra is. Nem szabad egyes állatokat megölni, megenni. De nem minden, ami tilos, egyúttal tabú is. Láttuk már, hogy néhol az ételtilalom — a nagyistentől származik, alapja a zsenge áldozat; másutt, a totemizmusban — ismét nem «tabú» a tilalom alapja, hanem az állattal való rokonság tudata. Néhol «ritualis» (az istentiszteletben való szerepük) szempontból osztályozzák az állatokat tisztákra, tisztátalanokra. Az evéstilalom itt sem szoros értelemben vett tabú.

Mindezekből az következik, hogy az összes ételtilalmaknak egy kalap alá fogása «tabú» néven épúgy hely-

telen, mint a «tabú»-nak azonosítása : a «szent»-tel, szentségessel. Azt, amit a mai vallási tudat «szent»-nek tart, sokkal gazdagabb érzésvilág határozza meg, mint a tabút és ez az érzésvilág a «szent»-ben nem magikus, kártékony erőt sejt, hanem az Istentől, a vele, kultuszával történő érintkezésből származó, inkább jótékony erőt, ha tárgyi szentségről van szó (szentkép, ereklye), vagy a kultikus és erkölcsi tisztaságnak magasabb fokát («szent» ember ; életszentség). Ennek lélektani alapja nem a tabú-hit, hanem az az érzelmi irradiació, mely a személyre vonatkozó érzéseket átviszi a vele érintkező tárgyakra is. Ezeket csak az azonosítja a tabúval, aki nem tudja, miről beszél. Azt is meg kell állapítani, hogy a szorosan vett őskulturákban ritkább, fejletlenebb a tabú, mint a kultúra fejlettebb fokain. Ugyanez áll a varázslat másik alakjára is, melyet «aktív», cselekvő varázsnak mondunk.

Aktív varázs.

Az *aktív varázs* nem pusztán óvakodásban, tartózkodásban nyilatkozik meg, hanem oly pozitív működésben, mely bizonyos célokat akar a varázserő segítségével megvalósítani. Az aktív varázs kétirányú : *jótékony és kártékony*, segítő vagy rontó ; más szóval : fehér vagy fekete varázs. A jótékony varázs betegségeket gyógyít, előmozdítja az ember szerencséjét, vadászzsákmányt, bő halfogást hoz, megkeresi az elvesztett tárgyat, felfedi a tolvajt, a kívánt leányt vagy férfit szerelemre gyullasztja, bizosítja a gyermekáldást, távoltartja a rossz emberek és szellemek kártevését, a szemmel való verést és hasonlókat, esőt, jó termést csinál — és meghiúsítja magát a kártékony varázst is. Mert a kártékony varázs nagy veszedelem az életben. Elhajtja az ember szerencséjét, betegséget, halált hoz, megdögleszti az állatokat ; ha baj éri a szegény embert, hát az is valami boszorkányságból, bűbáj-

ból ered ; ha nem is garabonciás diák, de valami primitív varázsló hozza a jégverést, a sáskát, a ragályos betegséget, az aszályt.

Míg a passzív varázs tartózkodó, óvakodó tényeire mindenki köteles és alkalmas ; cselekvő varázst már nem mindenki gyakorolhat, csak az, akinek erre *hatalma, ereje* van. Mi ez a varázserő? Ha ezt olyan könnyű volna megmondani, akkor — mindenki varázsló lehetne. Mert ezt kevesen tudják és a vallástörténet is inkább csak a *nevét* találja meg, mint magát a varázserőt. A varázserő megint csak olyan elvonás, amit a modern ember, pláne a tudós úgy gyárt magának ésszel, mint technikája gyárt erőket géppel.

A mai tudomány az aktív varázserő kifejezésére átvette a polinéziai és melanéziai népektől a «*mana*» nevet. A «mana» Codrington[14] szerint szellemeknek birtokában van ; néha a holtak lelkei is élnek vele. Az emberbe, tárgyakba a szellemek viszik át a mana-t. Azok az emberek, akik életükben hőstetteikkel kiváltak, maná-val rendelkeznek. A mana-birtokos személyek, tárgyak rendkívüli hatásokat érhetnek el. Néha úgy látszik, mintha a «mana» független volna a szellemtől, személytől. Ha valaki pl. egy gyümölcsformájú követ talál, elássa a gyümölcsfa alá, hogy a fa jól teremjen. A maná-t tehát helytelenül tekintik *személytelen* varázserőnek, mert hiszen legtöbbször szellemek és személyek ereje. A *batak*-nép azt hiszi, hogy az embernek életében *tondi*-ja van.[15] Ez a «tondi» egy magasabb világrendből származik át az emberbe, állatba, növénybe. Ez úgy látszik, maga az életerő, de a batak-nép ezt is személynek gondolja. A tondi a halál után elhagyja a szervezetet, más élőlénybe száll át. A tondit az ember alkalmas módon gyarapíthatja, erősebbé teheti. Olyan, mintha ember volna az emberben, akivel hordozója ellentétbe kerülhet. Tőle függ az ember szerencséje, balsorsa. A tondinak néha áldozatot mutatnak be. A batak-nép

tondi-ja igazában a primitív nép pszichológiájának kulcsa; amolyan aristotelesi életelv; összeolvad benne a lélekvándorlás eszméje primitív világmagyarázattal, mely mindenben, ami működik, hatást fejt ki, még a kovács vasában is, lelket gyanít. Tehát ez a fogalom sem lehet alapja annak, hogy a primitív varázserőt személytelennek gondolja a mai tudomány és a vallásfejlődés ősfokát lássa benne. Annál kevésbbé, mert a batak már nem őskultúrájú nép.

A malájok azt gondolják,[16] hogy a lélek testnélküli mása, árnyékszerű képmása az embernek, oly nagy, mint egy hüvelykujj (Hüvelyk Matyi). Álomban, betegségben egyidőre, a halálban mindörökre elhagyja az embert. Van azonban egy másik erő vagy lélek is az emberben, ez az egyes testrészekben székel.

Az irokéz indiánok azt hiszik, hogy az embernek, állatnak, növénynek *orendá*-ja van. Ha a vadász nem talál vadat, az azért van, mert az állat orendája erősebb volt az emberénél. Az algonkin indiánok a manitu-t már jobban megszemélyesítik. A manitu jelenti a varázserőt, de a szellemet, Nagy szellemet is. Ugyanígy van ez a keletafrikai népeknél: mulungu jelenti a halott lelkét, az ősök lelkét együtt, de a világteremtő istent is.[17]

Az egyetemes, személytelen varázserőt, sajnos, nem sikerült felfedezni és így le kell mondanunk arról, hogy könnyű szerrel megmagyarázzuk a varázslat miben'létét. Arról még inkább le kell tennünk, hogy a magizmus, dinamizmus híveivel a varázslatból vezessük le a vallásfejlődést. Ha a varázserő fogalmához nehéz is hozzáférni, könnyebb megfigyelni *a varázslat módját és eszközeit.*

A varázslat módja és eszközei.

A varázslat azok előtt, akik nincsenek beavatva vagy pedig nem hisznek benne, hókuszpókusznak szokott feltűnni, komolytalan, komikus cselekvésnek. Nem így

azoknak, akik tényleg gyakorolják. Ezek előtt a varázslat minden ténye, módozata pontosan van szabályozva, semmit sem szabad elhagyni, módosítani, mert az eredmény a cselekmény pontos teljesítésétől függ. A cselekmény pedig oly komolyan történik, mint amily komoly pl. gyermekeink «játéka» katonákkal, cserepekkel. A varázslók *hisznek* a maguk dolgában.

A varázslat módjához elsősorban *a kifejező mozgások*, gesztusok, hangok tartoznak. A varázsló ökölbeszorított kézzel fenyegetőzik, köpköd, lármáz, hajlong stb. Mint ahogy a mai ember is az eldobott tekegolyót kezével, testtartásával mintegy tovább irányítja, mint ahogy a céllövő nekimered a célnak, mikor golyóját már kilőtte, ugyanúgy cselekszik a varázsló. Valami spontán akaratátvitel ennek a módnak a lélektani alapja. Ha elsötétül a Nap, a Hold, akkor is lármáz, őrjöng a nép, bizonyára abban a hiszemben, hogy ezzel tud hatni az égitestekre. Ha megbetegszik valaki, a varázsló dörzsöli, keni, kiszopja a beteg testrészt stb. Megjegyzendő, hogy a primitívek néha varázs nélkül is kitűnően gyógyítanak. P. Trilles, aki jól ismeri a nyugatafrikai, egyenlítői törpéket, azt írja, hogy ezek gyógynövényeikkel kiválóan gyógyítják a himlőt, mellhártyagyulladást, hasmenést, lázat, tüdőgyulladást, szifiliszt, kígyómarást stb.

A kifejező mozgások közé tartoznak a *táncok* is. A táncnak nagy szerepe van a varázslatban. Ezekkel *utánozzák* a totem-állatot, a rossz szellemet, a halott lelkét, a vadászzsákmányúl kiszemelt állatot, magát az ellenlábas varázslót. Céljuk az, hogy a varázslónak hatalmat adjanak a tánccal utánzott lény fölött. Az utánzás itt is a mozgások, testtartás stb. pontos lemásolásával történik. A tánchoz rendszerint megfelelő *maszkot* választanak ; a szellemek színére (rendszerint : fehér) festik magukat ; az állatok bőrét, tollát, koponyáját öltik magukra.

A varázslat módja alig marad *igézés* nélkül. A *szó, az*

ige, az ének nagy hatalom a varázsló szájában. Öl és gyógyít, rabbá tesz és kiszabadít. Nagyon fontos elsősorban a tárgy (isten, szellem, ember stb.) neve. A *név* maga is résztvesz az egyén életében; olyan, mint az egyén árnyéka, képe. Amint az árnyékra nem szabad rálépni, amint a kép se jó, ha idegen kézbe kerül, épúgy a név bírása is hatalmat ád a név viselője fölött. Az isteneknek, szellemeknek van titkos nevük, ezt csak a varázsló tudja — és fel is használja, akár ellenük is. Az újszülöttnek, serdültnek nevet adnak. A *névadáshoz* is kapcsolódhatnak varázsremények és célok. Akár valamelyik ősének nevét kapja, akár valamelyik állatét, a névvel együtt az illető tulajdonságai is rászállnak.

Az *igézés* vagy értelmes formában történik, mint áldó, jót kívánó, vagy átkozó (az áld és átkoz szavak töve a magyarban közös) mondat, ének (incantatio, carmen, francia charme, ú. m. báj, eredetileg: carmen-ből) vagy értelmetlen szavakkal. Az értelmetlen szavak használata (az «igézés» szóba ez cseng bele jelentésként) eredhet onnét, hogy eredetileg állati hangokat utánoztak (mint ahogy az állat mozgását utánozták), vagy onnét, hogy a kultusz nyelve a tömeg által már nem értett, ősi nyelv. Erre a primitíveknél is látunk példákat. Értelmetlenné válnak a varázsigék az által is, hogy eredeti helyükről, összefüggésükből, pl. a kultuszból, az áldozatbemutatásból elkerülnek idegen, varázsösszefüggésbe. Erre klaszszikus példa a hindu *brahma*, eredetileg az áldozatot bemutató szó, később varázsszó, varázserő; egyetemes gyökere, alapja az egész világnak: Brahma, Isten. A kultuszban szereplő tárgyakkal, szavakkal néha a keresztények is visszaéltek varázscélokra. A «hókuszpókusz» is valószínűleg a hoc est corpus-ból torzult el. Értelmetlenné válik az idegen, titkos isten-, szellem-, démonnevek használata, halmozása is. Abraxas, Abrakadabra.

Egy ilyen «igézés»-formulát ideiktatok a nyugatafrikai

törpék varázslójának készletéből. Ha beteget gyógyít, elefántfarkot suhogtat körülötte és énekszóval igézi:

Menj el tőle, gonosz szellem!
Térj vissza az erdőbe, az éjszakába,
Hozzád, elefánt-atya!
Menj vissza, hagyd el e házat,
Hagyd el ez embert, gonosz lélek!

UdG. IV. 150.

Megjegyzendő, hogy e törpék nem minden betegséget tulajdonítanak rossz szellemek befolyásának, csak néhányat. A szomszédos bantunégerek ezért le is szólják őket: «Ezek vadak, nagyon buták ahhoz, hogy a szellemekben higgyenek». Viszont a törpék megfordítva nyilatkoznak a bantukról: «Vadak ezek, mindenütt szellemeket szimatolnak». Ezek az őserdő aufklárista vitái! És az európai egyetemeken azt gondolják a «vadakról», hogy ezek minden betegséget rossz szellemektől származtatnak.

Az *igézés* rendes formája nem kérés, hanem *parancs*. A varázsló tudatában van hatalmának és ezért parancsol a szellemeknek, az isteneknek is. Pl. az előbb említett törpék varázslója így beszél:

Meghallasz engem, mert én parancsolok neked.
Meghallasz engem, te N. N. szellem!
Nekem hatalmam van fölötted.
Úgy *akarom*, meghallasz engem, úgy parancsolom.

UdG. IV. 165.

Jó ezekre a kifejezésekre ügyelni. Egyesek a tudomány látszatával akarják az imádságot a varázsigéből levezetni. Szerintük a primitívek praelogikus gondolkozásából először a varázsige fakad, abból fejlődik az imádság. Mégis furcsa volna, hogy aki parancsolhat, az — alázatosan kérjen. Ennyi «jámborság» alig férne be a «vadak» szívébe!

Ha már a varázslat logikájánál tartunk, meg kell állapítani, hogy ez nem is annyira praelogikus, mint látszik. Ha a varázs-*cselekményeket* elemezzük, lehetetlen észre nem venni bennük bizonyos logikai elemet, melyet a görög «metabasis eis allo genos» szóval jellemezhetnénk. A varázslat — az ok és okozat, eszköz és cél sémájában mozog, csak gyakorta téved — az ok megállapításában, mondjuk : a diagnózisban és ezért helytelen a mód, ahogy az okozatot el akarja hárítani. Azt hiszi pl., hogy a betegséget rossz szellem okozta. Ez a helytelen diagnózis. Ehhez már logikusan kapcsolódik a varázs-cselekmény : a rossz szellem kiűzése. Azt hiszi a varázsló, neki hatalma van az égitestek, szellemek, istenek fölött. Hát él is vele. Hogyan? Úgy, ahogy hasonló esetben életének rendes folyamában is szokott cselekedni. A varázs-cselekmények általában az *analógián* alapulnak, néha pedig az *ellentéten.*

Vegyünk néhány példát. Ez a varázslogika eléggé elterjedt széles e világon, a legkulturáltabb népeknél épúgy, mint a primitíveknél. A példákat nem is rögzítjük egyes kultúrkörökhöz, mert hiszen — ezekben, mint maguk a példák mutatják — rokonnak érezheti magát az európai ember — a «vadakkal».

Az emberek hisznek abban, hogy a holtak szellemei visszajárnak és bajt okoznak. Meg kell akadályozni. Hogyan? Láttuk már a guggoló temetést, a hulla összekötözését, a test nyílásainak bedugását. Talán ebből származik az is, hogy az akasztás, megfojtás mindenütt a legbecstelenebb halálnem. A holtat meg kell téveszteni, hogy vissza ne találjon. Lábbal kifelé viszik a halottas házból, útközben néha meg is fordítják, körbe hordozzák, hogy az irányt elveszítse. (Mint mikor bekötött szemű fiúk játszanak.) Vagy nem a rendes ajtón viszik ki, hanem egy alkalmilag vágott nyíláson, melyet aztán befalaznak.

Tudott dolog, hogy a legtöbb vadállat fél a fénytől, tűztől. Farkasok ellen az üldözöttek — tüzet gyujtanak.

A rossz szellemeket is így tartják távol. A csengetés, zaj, lárma szintén riasztja az állatokat ; természetes (a varázslogika szerint), hogy a szellemek is elriadnak az ilyentől. A bűzt illatos növények, anyagok meggyujtásával, füstölésével távolítják el. A rossz szellemeket alig képzeli az ember parfümösöknek ; halottas házban borókát, tömjént stb. gyujtanak. A víz is ősi elhárító varázseszköz. Lám, egyes primitívek már patakpartra temetkeznek, mert a lélek nem megy át a vízen ; a görög, római lelkeket is csak csónakon tudták átvinni a boldogok szigetére.

Az öntudatos varázsló bízik abban, hogy a «természetfölötti» világ szót fogad neki. Ha esőt akar, hát megmutatja a természetnek, hogyan kell esőt csinálni. Vízbe merít, vagy megöntöz egy száraz követ ; fog egy rostát, azon keresztül önti a vizet. És ha megjön az eső, biztos benne, hogy ő hozta le az égből. Az indián varázsló pipából fellegeket fúj. Csinálja az ég utána ! A primitívek nem lőnek mozsárral a vihar elé, mert mozsaruk nincs ; de ha bajuk van az éggel, viharral, ők is belenyilaznak a világ négy tája felé. Ha jó vadászatot akarnak, akkor is rendszerint előre csinálják a dolgot — jelképesen valami képpel, tárggyal, ami a vadászzsákmányt képviseli. Néha egész színházat játszanak és ez náluk mégis — nagyon komoly dolog.

A fejlettebb kultúrfokokon fontos a jó termés biztosítása. Az analógiás varázs nem riad vissza a legdrasztikusabb eszközöktől sem. Az eleusis-i misztériumok «szent nász»-a (hieros gamos) alighanem ilyen termékenységet hozó varázs-cselekménynek köszöni eredetét. A zöld fával való cselekmények is — analógiás varázslaton alapszanak.

A *varázscél nem mindig van kéznél.* A varázsló nem jön ettől se zavarba. A varázscélt lehet helyettesíteni és a helyettesítő tárgyon végezni a varázslatot. Így megy ez a vadász-varázsnál, így a harci varázslatnál is. Ha ellenséget kell legyőzni, ártalmatlanná tenni, és nincs oly közel,

hogy árnyékán keresztül lehessen lépni, elég a képe, ha van. Azt kell meglőni, bemocskolni. (Ezt a «varázslatot» magam is láttam : vörös terroristák kiszúrták a pannonhalmi főapát szemét — képen ; a parlament büfféjében egy album «burzsujait» mocskolták be.) Leköpés, berondítás stb. — ilyen helyettesítő varázs. Sárba taposni valakinek fotografiáját — nálunk is népdalmotívum. A képnél is jobb : ha a varázscélnak legalább valami része van kéznél : haja, körme, ruhája stb. Ezzel kell azt csinálni, amit a varázsló el akar érni. Nemcsak az ellenséges varázsnál hasznosak ilyen járulékok, hanem a szerelmi varázsnál is. A kongói boloki néger ifjú, ha szerelemre gyullad egy leány iránt, valahogy megszerzi a leány haját és körmét, porrá zúzza, borba keveri, megitatja vele a leányt — és a kis fekete máris az övé. Ásó, kapa se választja el tőle. A szerelmi varázs nem válogatós eszközeiben ; a bájital néha ugyancsak furcsa ingredienciákat tartalmaz. A magyar szerelmi varázs a vérrel, tejjel stb. kevert bájital mellett az ugyanígy kevert pogácsát is használja.

Azt már láttuk, hogy a varázserő nemcsak a személyben magában székel, hanem tárgyakban is. Persze a leghatalmasabb *varázseszközök* azok, melyek az illető nép hite szerint az élők varázserejének hordozói voltak. Ezek a halál után is erősek maradnak. Ilyen pl. a halott varázsló haja, körme, csontja, vére stb. A varázserő gyakran — maga az életerő. (Ha nem is mindig azonos e kettő !) A varázsló műszerkészletét elsősorban ilyen «szerszámok» alkotják : koponya, csontok, körmök stb. Persze ehhez járulnak egyes félelmes állatok tagjai, bőre, csontjai. Az előbbiek alapján nem nehéz megérteni a varázseszközök «logikáját». Aki egy halottnak, pláne törzsfőnek, varázslónak ilyen ereklyéit bírja, az ura az illető varázserejének is. De kiegészítheti készletét más eszközökkel is, nem kell éppen az akasztott ember kötelére várnia. Néha az égből potyognak hathatós szerek — mennykő, meteorit

formájában. Ilyen meteorithez elég hozzáérinteni a dárdát, kardot, azzal aztán bárkit meg lehet ölni. Máskor a földön találni jó varázsköveket ; szép kristályokat, drágakövet, színes üveget vagy akár kőkorszakbeli baltát. Aztán jó varázseszközök azok a tárgyak is, melyeket a kultusznál használnak. Csak el kell csenni őket a szent helyről, templomból. Az áldozatot levágó, a körülmetélést eszközlő kések (jellemző ősi eredetükre, hogy ezek egyes kultúrnépeknél is kőből vannak, akár ma is) és egyéb kultusz-eszközök is alkalmas varázseszközök.

A természetes és mesterséges varázsszereket legjobb állandóan kéznél tartani, viselni. A varázsló persze többet hord magával, mint egy közönséges halandó, aki egy-két tárggyal, *amulettel, talizmánnal* is megelégszik. Ha baj van, érinteni kell a talizmánt, mert persze a varázserőt nemcsak ivással, evéssel, hanem *érintéssel* is meg lehet szerezni. A mai nagyvárosi ember (inkább a női nemhez tartozó) ezért kapkod az amulett után és ha az nincs (íme a varázs-helyettesítés !), a ruhagomb után, ha ez sincs akkor legalább a cipőgombot kell érinteni, ha pl. papot lát. Varázserőt át lehet ruházni más tárgyra az érintésen kívül benyálazással (a nyál — életnedv, sok benne a varázserő), vérrel való kenéssel is.

Azt mondja az ethnologia, hogy az emberevésnek is jórészt az a varázshit az alapja, hogy az erő evéssel száll át az emberbe.

Ily körülmények közt nagy szerencséje az emberiségnek, hogy varázseszközt nemcsak találni, szerezni, hanem *csinálni* is lehet. (Mert különben több ember elfogyott volna ételként !) Ismeretes a samánok dobja, mint varázsműszer. Másutt tükröt használnak varázslathoz. Afrikában azok az emberakalú varázseszközök okoztak nagy feltűnést a hódító portugálok közt, amelyeket ezek feitiço-nak, csinált tárgynak, *fétisnek* neveztek. Mi a fétis? Faragott varázskép, melybe valahol lyukat fúrnak és

abba hatékony varázsanyagot rejtenek. A portugálok azt hitték, ezek a négerek istenei, a «fetisizmus» elmélete aztán csinált vallásfejlődési sémát e tökéletlen megfigyelés alapján. Hiszen az igaz, hogy néha a szellemhit megtölti ezeket a tárgyakat — bennük székelő istenekkel, de a fétis maga nem isten. Érdekes, hogy a négerek könnyen odaadják muzeális használatra fétiseiket (a varázsanyagot kiveszik belőle !) ; varázsszereiket azonban alig lehet megszerezni.

A varázserőt el is lehet veszíteni. Nagy baj ez ! Előfordul, hogy a négerek a betegségbe eső törzsfőt, királyt — megölik érte. Nyilván elvesztette erejét, ha magán se tudott segíteni. Hogy mi módon vész el a varázserő, bajos volna részletezni ; legtöbbször az az ok, hogy — erősebb varázsnak esik áldozatul, vagy a varázseszközök mennek veszendőbe.

Nehéz kimeríteni a passzív és aktív varázs eme tudományát, nem is törekszünk rája. Hátra van még azon jelenségek ismertetése, melyek rokonok ugyan a varázslattal, de fogalmilag mégsem esnek össze vele. Ilyenek a *jövőbe, multba, távolba, titkos dolgokba való látás* jelenségei.

Előjelek, jövendölés, titoklátás.

A természet maga is tele van titkos jelekkel, melyek az embert a jövőre, jósorsára, balsorsára, közeli vagy távoli halálára, vállalkozásának, útjának, vadászatának, családalapításának stb. sikerére figyelmeztetik. Aki ilyenekben hívő környezetbe születik, alig tudja magáról ez «előjelek», *omen*-ek hatását felvilágosult fejjel is lerázni. Ballábbal kelni, balkézzel tölteni a pohárba, reggel elinduláskor vénasszonnyal találkozni — bizony szerencsétlenséget hoz. Miért? Egyes esetekben nem oly nehéz az «omen» eredetét felkutatni, máskor viszont ma már alig lehetséges. A baloldal a jobbal szemben világszerte a

rosszabbat jelenti; a nő (pláne a vén) a «gyengébb» nemet. Másutt az omen a természet hangulatkeltő erejétől származik. Bagolyhuhogás, kuvikvijjogás az éjszaka sötétjében — megborzongatja az embert, a háta borsódzik tőle. A varjúkárogás se kellemes hang. A kakuk meg éppen az ember éveit számolja : csak hinni kell neki. Ilyenekből az *előjelek egész rendszere* tevődik össze, melyekre a «babonás» ember figyel és cselekvését hozzájuk irányítja. Vannak *számok*, melyek szerencsétlenséget hoznak ; nemcsak a 13-as, és ez sem azért, mert az utolsó vacsorán 13-an voltak, mert hiszen már korábban is baljós szám volt a 13-as. A babiloni bölcsek, a pythagoreusok már rendszerbe foglalták a szám-előjeleket. Jót és rosszat jelenthetnek a *napok* is ; ezeket nemcsak az egyiptomi, római naptár osztályozza dies fasti és nefasti-ra. Előjel lehet a név is ; nemcsak a latin népnél, ahol oly szépen rímel ez : Nomen est omen. Bőséges fölvilágosítást adnak az «*égi jelek*»: a *madarak röpte*, a *csillagok járása*, meteorok, üstökösök megjelenése.

Ezekből azonban nehéz olvasni ; ezt már a bölcsekre kell bízni. Akad is elég népnél hozzáértő augur vagy magus, asztrológus. Lehet jósolni a *vízből*, az *állatok beleiből*. Ősidők óta fontos az *álomjóslás*. A mai álmoskönyvek az ominánknak mondhatni teljes rendszerét tartalmazzák. Egy álmoskönyv megfejtése az emberiség szellemtörténetének majdnem oly jelentős részéhez adná meg a kulcsot, mint pl. a filozófiatörténet. Mert az álmok jelentésében minden összejátszik : vallástörténet, tabu-hit, varázslat, eszmetörténet, népszokások, előjelek, csillagászat, erkölcsi érték.

A jóslás, jövőbe-, multbalátás nemcsak az előjelekből «olvasó» tudomány, hanem mesterség (hogy ne mondjam : művészet) is. Előjelet nemcsak találni, hanem csinálni is lehet.

A nyugatafrikai egyenlítői törpék varázslója — *varázs-*

tükröt használ. (Másutt is használatos.) Régebben lapos rézlap, vagy erdőben elrejtett forrás vize szolgált tükörként, ma azonban közönséges «európai» kerek tükör is jó. De előbb meg kell áldani, fel kell avatni. Az avatás elég körülményes szertartás ; a tükröt úgy kell tenni egy fatörzsre, hogy a kelő nap első sugarát felfogja, vízzel meghinteni, egy fekete tyúkot megölni (micsoda forgatással !), vérével a tükröt megkenni. Van itt ráolvasás, varázsének a Naphoz, hogy sugarával világítsa át a titkokat. A tyúkvért saját nyálával letörli a varázsló, azzal megkeni szemeit. A szertartás áldozat nélkül — délben ismétlődik.

P. Trillesnek ellopták konzervdobozát. Panaszkodik a varázslónak. Az a maga módján belenéz a tükörbe, azt mondja : látom a tolvajt ; és megnevezte. P. Trilles is belenézett a tükörbe, ott látta a tolvaj arcát. Az is volt.

Gyakori a *kockavetés* is jóslásképpen. Az említett törpék kecskelábcsontot használnak kocka készítésére. Négy vagy öt csontot használnak, kettőt a bakk lábából, ezek jelentik a férfit és a fiút ; kettőt a nőstényéből — a nő és a leány jelzésére. Az ötödik, ha van, a falut jelenti.

Máskor a teknősbéka teknőjéből készítenek kis lapocskákat, vagy egy diófajtának a magvával jósolnak. P. Trilles résztvett egy ilyen kockavető jósláson — vadászat előtt. A hosszú szertartás végén a varázsló mindent tud, mi fog történni ; hol lesz a zsákmány, ki öli meg az elefántot, hány elefánt és hány vadász esik el, kik lesznek azok. P. Trilles meglepődve írja, hogy a jóslat szóról-szóra beteljesedett. Öt elefánt és egy törpe esett el a vadászaton, mint ahogy a sors előre jelentette.

A bűnösök, tettesek felderítésére szolgál az *istenítélet* (ordalia). Eszközei közt a *méregpróba* nagyon gyakori Középafrika négereinél, viszont ismeretlen a törpéknél. A vádlottnak a Strophantus-növény mérges nedvét kell meginnia ; másutt (a bantuknál) a Strychnos-növény nedve a méreg. Ha hat a méreg, akkor beigazolódott a

vád ; ha nem hat, akkor ártatlanra pazarolták a mérget. Jó hogy — itt is lehet néha *helyettesíteni*. Nem a vádlottal, hanem pl. egy tyúkkal itatják meg a mérget. Más istenítélet próbák : jórészük még a középkori európai népeknél is használatos volt : tüzes vasat kell megfogni, vagy a gyanúsítottat vele érinteni ; forró vízből bizonyos tárgyat kiemelni. De azt már nem lehet mindenütt megcsinálni, amit a Salomo-szigetek népe próbálhat : a vádlott átúszik egy tengerszoroson, melyben krokodilok hemzsegnek. Ha éppen átkerül, biztosra veszik ártatlanságát.

Az istenítélet eszközei közt szerepelhet az «önelátkozás» is, mely külsőleg egyezik némely ma is használatos esküformával (Isten engem *úgy* segéljen). A Salomo-szigeteken az is előfordul, hogy a vádlott szent lándzsát tesz a fejére és azt mondja : ha én tettem, haljak meg e lándzsa által. Ha meghal, hát ő a bűnös.

Varázslók.

Még néhány szót a varázslókról, kuruzslókról, javasemberekről, boszorkányokról, samánokról.

A varázslat nem mindenütt egyformán «fejlett». A szorosan vett őskultúrák népe kevésbbé «babonás», kevésbbé gyakorolja a varázslást, mint a fejlettebb kultúrfokok népei. A kurnai-król Howitt már 1880-ban megállapítottta, hogy a rontó varázst alig ismerik és a holtak szellemei náluk ritkán járnak haza bájolni. Nincs is *hivatásos* varázslójuk, csak *javasemberük* (Medizinmann), aki orvosi tisztet tölt be. Ha valakit elhalt atyja, rokona álmában meglátogat, megmagyarázza neki a betegségek okait, elhárításuk módját, javasemberré lesz. Asszonnyal is megtörténhet ilyesmi. Ennek a feladata gyógyítani, nem rontani.

A *tűzföldi* (Dél-Amerika) primitívek közt a szelknamtörzsnél van nagyon kifejlődve a rontó varázs. Jellemző,

hogy a varázsló tehetetlen a nagyistennel szemben ; a varázsló lelke nem száll az égbe, mint a többi emberé, hanem a földön marad és ifjabb varázslóba megy át. A jamanáknál varázsiskola van, de ide nőket nem vesznek fel. Aki hivatást nyer (látomásai vannak álmában), az kitanul a kuruzslóiskolában, hol szigorú fegyelem van, sokat böjtölnek és — praktizálnak. A halakvalup-oknál nincs külön kuruzsló osztály ; az öregek általában értik ezt a mesterséget, de rontást alig gyakorolnak.

Az északsarki őskultúra népeinél a *samanizmus* nagyon el van terjedve, de úgy látszik, ez náluk nem eredeti, hanem kölcsönzött jelenség. A samán szó a szanszkrit sramaná-ból, pali : samaná-ból származik, már a régi görög írók is ismerik. Eredetileg bűnbánót, vándorszerzetest jelent, aztán csodatevő varázslót. Ily értelemben használatos az északázsiai, sarki és északamerikai népek varázslóira, akik hivatásos kapcsolatot tartanak fenn az égi hatalmakkal, szellemekkel és ezek révén gyógyítanak, jósolnak, bájolnak és rontanak.

A *szamojédeknél* az lesz samánná (tatibe a neve), akinek álmában is, éber állapotában is szellemlátomásai vannak. A szellem hívja, adja magát az ő szolgálatára. Ha már nem tud hívásának ellenállani, elmegy egy öregebb samánhoz, megtanulja tőle a samán-énekeket és a szellemekkel való közlekedés módját, az igézést és a samán-dob használatát. Ez a dob kerek vagy tojásdad-alakú, bőrrel bevont fahenger, melynek egyik oldalán bőr van kifeszítve ; a másik oldala nyitott, belül keresztfa-fogantyúja van. Ez a fogóforma az elterjedtebb ; az újeszkimóknál és a csukcsoknál a fogantyú kívül van ráerősítve a dobra (¶). Ez a forma tibeti eredetre vall. Átmérője 50—90 cm ; szélessége 5—15 cm.

A dob verőjén egy szellem arca van kivésve, a női szellemé, aki a többi szellemet összehívja. A dob fogantyúján csengők, szallagok, vésett alakok ; a verőoldal bőrén

rajzok : a nap, hold, csillagok, emberek, állatok. Az egész mindenség benne van a dobban ; ezért hatalmas a samán. Ezt a hatalmat dobveréssel gyakorolja. A samán sapkát, subát, nadrágot, csizmát és övet visel. Mindez tele van aggatva tollakkal, szalagokkal, szíjakkal, az öv csengőkkel. Nagyon tekintélyes a megjelenése, mint egy százesztendős jövendőmondóé. A szamojédeknél főfoglalkozása a szellemidézés, főleg azokkal a szellemekkel komáz, kik a betegséget okozzák. Megtudja tőlük, milyen áldozatot kívánnak a baj elhárítására. Ha velük beszél, szemét letakarja ; mert hisz nem a külső szemmel, hanem a benső, lelki szemmel látja őket. Ha beteghez hívják, első dolga kitudni, nem Num, a nagyisten küldte-e a bajt a betegre. Mert Num ellen — a samán se tehet semmit. Van egy ének, mellyel a szamojéd samán védőszellemét küldi Numhoz, hozzon gyógyulást tőle. Ha a követség eredménytelen, akkor a samán védőszellemével alkudozik, míg csak meghallgatásra nem talál.

A samáni tiszt kétféleképpen szerezhető meg : vagy szellemhívás által, vagy a — a szamojédeknél ez a gyakoribb — apáról fiúra öröklődik. Vannak női samánok is, de ezek gyengébbek, nem is eresztik őket a szent helyekre.

A szamojédeknek vannak «látó»-ik is, akik álmot fejtenek, jövőt mondanak. Nincs dobjuk, de áldozatot ők is mutatnak be és Nummal is érintkeznek. Úgy látszik, hogy a samanizmus elterjedése előtt ők voltak ég és föld összekötői.

Míg a szamojédeknél átlag gyenge a szellemektől és a samántól való félelem és a samánnak nincs nagy szerepe az életben, másutt a samán ott van minden fontosabb alkalomnál : szüléskor, halálesetkor, vadászat előtt, betegségnél a samánt hívják.

A samanizmus elterjedésére néhány adat : fejlett a tungúzoknál, hová Sirokogov szerint a dahurok, mandzsuk, burjátok, jakutok származtatták át, kik úgy látszik

Kelet-Ázsiából és Tibetből vették át. A szamojédek és az ugor-népek a jenissei-mellékiektől és a délszibériai tatároktól kapták a samáni művészetet. Primitívebb, családi, a családfőben székelő samanizmus van a goldoknál, giljákoknál, csukcsoknál, votjákoknál és az osztják-szamojédeknél. Rasmussen az összes eszkimóknál megtalálja a samanizmust ; egyeseknél azonban hiányzik a dob használata.

Megtalálható a samanizmus az északamerikai indiánok több törzsénél, köztük a maidu-knál. Itt összefügg a titkos társasággal, melybe csak avatással lehet bejutni. A samán érintkezik a szellemekkel. Hivatását látomással szerzi ; de egyúttal örökölheti is atyjától. Vannak női samánok is.

Részletesebben foglalkoztunk a samánokkal, mert a finn-ugor népek közt való elterjedésük miatt valószínűleg az ősmagyarok közt is akadtak társaik. Azt azonban ezekből világosan látni, hogy a samanizmus nem vallásforma, ha összefügg is vele ; a samanizmus csak egyik módja a varázslat, jóslás stb. gyakorlásának. A vallás ezen túl és efölött van. Különben is : Sirokogov, Gahs és W. Schmidt kutatásai alapján a finn-ugor népek a samanizmust idegenből vették át.

Az afrikai törpék varázslóiról már többször esett szó.

A varázslatban több mozzanatot különböztettünk meg : a tabu-hitből eredő passzív varázst, az aktív varázst, az előjel-babonát és a jövendöléssel összefüggő jelenségeket. Tény az, hogy ezek nem egyenletesen fordulnak elő a kis- és nagykultúrák népeinél. Általában megállapítható, hogy az őskultúrákban fejletlenebb fokon állnak, egyes jelenségek (pl. a kártékony varázs) néha egészen hiányoznak, az élet irányításába nem folynak be abszolút hatalommal, a nagyistennel szemben általában tehetetlenek. A további kultúrfokokon is megfigyelhető az egyes varázsjelenségek differenciálódása. Az anyajogú

kultúrákban erősebb az omen-, előjelhit ; az atyajogúakban viszont a cselekvő varázs. A varázslat további alakulására a kultúrák szétválása (állattenyésztés, földmívelés, ipar) is hatott. A földmívelésből élő népek más varázseszközökre szorultak, mint az állattenyésztő nomádok.

A varázslat általában együtt jár a vallással, mint a konkoly a búzával. De lényegében más tudatigazodást fejez ki, mint a vallás. A vallásban az ember függ a felső hatalmaktól, tudattartalmát és állásfoglalását ez a theocentrikus függésviszony adja meg ; a varázslatban, főleg a cselekvő varázsban, az ember a függésviszonyt meg akarja fordítani : a szellemek, istenek függnek tőle ; a gyökere ennek a jelenségnek : az egocentrikus igazodás.

A varázslattal elért eredmények, a jóslatok stb. beigazolódásának magyarázata egyike a legsúlyosabb metafizikai és vallásbölcseleti problémáknak. Azt említett példáink is mutatják, hogy nem lehet mindent egy kalap alatt tudatos csalással elintézni, de öntudatlan öncsalással, autó- vagy heteroszuggesztióval sem. A varázslók legtöbbje *hisz* a maga képességeiben ; itt tehát a szuggesztiónak megvan a lehetősége. De hogy ez a «hit» elégséges legyen ahhoz, hogy a távollevő, ismeretlen tolvaj arcát a tükörbe varázsolja úgy, hogy azt egy «hitetlen» európai kutató is látta — azt csak azok hiszik el, akik a szuggesztióban az európai kultúrember varázsformuláját találták meg. A primitívek jövőbe-, multba-, távolbalátásában lényegileg ugyanazon rejtett lelkierők nyilatkoznak meg, melyek európai társaiknál az okkult, spiritiszta stb. jelenségeket hozzák létre. Jellemző, hogy a látomás, álomlátás, szellemlátás majd mindenütt előfeltétele annak, hogy valaki varázslóvá, kuruzslóvá, samánná legyen. Ezek a tények kényszerítenek arra, hogy a varázslatnak és kisérő jelenségeinek magyarázatában a természetes okok mellett maradjunk addig, amíg ezt természettudományi és lélektani (a parapsychologiát is

beleértve) tudásunk megengedi; transcendens okokra csak akkor szorulunk rá, ha e jelenségek természetes megoldása elégtelennek bizonyul. Érdekes, hogy a primitívek hitében is úgy tűnik fel néha a varázslat és a varázslás, mint a nagyistennek ellensége. A vallástörténeti áttekintés igazolja a bibliai példabeszédet, mely szerint a konkolyt a búzafölre az «ellenséges ember» veti el. Észrevétlenül. Ezért van az, hogy gyakran a vallástörténészek is alig találják meg a mágia konkolya mellett a vallás búzáját, vagy éppen összetévesztik a kettőt egymással.

A PRIMITIVEK ISTENESZMÉJE.

A) A nagyisten.

A kultusz összes szavai, imádságai, cselekményei — *intencionális* tények, melyeknek iránya (intenciója), célja, tárgya : az alany tudata által felfogott, de tudaton kívülinek gondolt, az embert erőben, tudásban meghaladó, a rendes tapasztalati, érzéki világ kereteiből kilépő lény, akivel szemben az ember függőnek érzi magát. Az imádság *hozzá* szól, őt hívja, tőle kér, neki hálálkodik. A kéz feléje emelkedik vagy tárul ki, az áldozatot neki mutatják be, övé lesz, az ő számára teszik félre. Az avatás valamikép beléje, az ő életébe kapcsolja az ember életét ; a halál is — rendszerint átmenet, kapú — az ő környezetébe, életébe.

Ha a primitíveknek nincsenek is épületeik, dómjaik, vallásos tudatuk, kultuszuk mégis rámutat arra a szentélyre, mely lelkük legmélyén rejtőzik. Ezt valóban *rejtegetik* is. Erre épp a legutóbbi idők felfedezései adnak érdekes példákat. Egyet a sok közül ideiktatunk. A tűzföldi indiánokat (Délamerika : jamana, halakvulup, pigmoidok ; szelknam (ona) nagynövésűek) már Magelhaes érintette világkörüli útján 1520-ban ; a későbbi expedíciók beszéltek anyagi kulturájukról, de szellemi életük zárt könyv maradt előttük. 1857 óta anglikán misszionáriusok is tartózkodtak közöttük. Rev. Bridges jól ismerte a jamanák néprajzi sajátosságát, nyelvét, megírta szótárukat (32.000 szó). Mégis ő is, társai is, azt állították, hogy e népeknek sejtelmük sincs istenről, semmiféle magasabb vallási képzet nem fogan meg agyukban. Az ethno-

logia évszázadokon át köztük kereste a «vallástalan» népek őstípusát. Igaz, hogy a régebbi kutatók nem jutottak közelebbi, behatóbb érintkezésbe e népekkel; utazók voltak, akik egy-két napot ott töltenek, néhány «vadat» megnéznek, csinálnak gyors megállapításokat, aztán tovább állnak. A misszionáriusoknál más volt a helyzet. Ők a nép közt éltek; annál föltűnőbb, hogy mégsem jutottak vallási életének legmélyére. Igaz, hogy ez a «tudomány» szempontjából hasznos is volt. Legalább nem érheti a későbbi kutatók felfedezését az a vád, amit A. Lang ellen szegeztek, amikor először tárta fel a primitív monotheizmus egyes adatait: hogy t. i. mindezt az illető népek — a keresztény misszionáriusoktól tanulták el.

W. Schmidt maga is tervezett expediciót a Tűzföldre 1913 óta. A világháború azt meghiúsította. P. Gusinde S. V. D., a Santiago-i (Chile) ethnologiai múzeum igazgatója 1919-ben és 1920-ban járt a jamana és szelknam népeknél, 1920-ban titkos serdültavatáson a jamanák be is vették népükbe. 1922-ben W. Koppers S. V. D. társult Gusinde-hez, ő is tagja lett a jamana-törzsnek avatással. 1923—24-ben Gusinde 14 hónapot töltött a tűzföldieknél és ennek a beható kutatásnak köszönhető, hogy ezen ősnépek ethnologiája a mai tudomány számára teljesen ismertté vált. Vallástörténeti szempontból valóban meglepők az eredmények.

Első útján Gusinde nagyon óvatos volt; vallási kérdésekkel nem háborgatta a «vadakat», mert bizalmukat akarta megnyerni. 1920-ban a jamanák mithoszait gyűjtögette. Egy vízözön-regére akadt és hallotta, hogy a vízözönt Vatauineva küldte. Kérdezi, ki az? Azt felelik neki, hogy: «olyan lény, mint a keresztények Istene». — Nem érdeklődött tovább, hanem fölírta füzetébe: valószínűleg keresztény misszionárius hatás. Amikor résztvett a titkos avatáson sokszor hallotta ugyanazt a nevet és ezt: Hitapuan (én atyám), de nem volt szabad se jegyzetet

csinálnia, se kérdezősködnie. 1922-ben Koppers-szel együtt látogatta meg a jamanákat.

Lawrence anglikán misszionáriusnak fia jamana lányt vett feleségül. 1922 január 23-án a farm mosókonyháján a két kutató együtt ült bennszülött asszonyokkal, akik ősi regéket mondtak el. Egyszer csak elhangzik Vatauineva neve. Kérdezik megint: ki az? Az asszonyok zavarba jöttek. Senki sem felelt. Végre egy öreg asszony azt mondta: V. isten, olyan, mint a keresztény Isten. Ugyanaz a felelet, mint két évvel korábban. Akkor férfiak mondták ugyanazt. Óvatosan kellett tovább haladni. Egyelőre csak annyit tudtak meg, hogy ha valaki meghal, V. bünteti, ő küldi a halált. Amikor tovább érdeklődtek, az asszonyok ügyesen félrevezették őket egy mesével. Pár nap mulva a Lawrence-fiú felesége megint a mosókonyhába hívta őket azzal, hogy most itt az alkalom, beszélni fognak V.-ról. Egy másik jamana asszony jött oda. Lawrence asszony azt mondta, kettőjük nem szégyenlik magukat, ha V.-ról esik szó, nekik nem vette el gyermeküket, ők nem érzik magukat büntetve általa. Ez volt a magyarázata annak, miért nem lehetett V.-ról többek jelenlétében beszélni. A két tudós most már mindent megtudhatott, azokat az imádságokat is, melyeket már közöltünk.

A következőkben a primitívek nagyisteneiről igyekszünk összefüggő képet rajzolni. Igaz, hogy több eltérő vonásra akadunk a különböző népeknél, mégis az egyezések oly nagyarányúak, hogy ezek alapján a «nagyisten»-t egységes típusnak állíthatjuk és nincs szükségünk arra, hogy ezeket az isteneket külön-külön ismertessük, egyedi sajátosságaikkal. Kezdjük mindjárt a nagyisten nevével.

1. *A nagyisten neve.*

A *tűzföldi* jamanák nagyistenének tulajdonneve: Vatauineva — *az ősöreg az égben.* A megszólításban legtöbbször: Hitapuan: *én atyám.* Más nevei: Kalaiexon: a jó öreg; hívják: nagyon erősnek, magasságbelinek; nagy gyászban azt is mondják: a gyilkos az égben.

A tűzföldi halakvulup-ok nagyistenét Xolas-nak, csillagnak hívják, mert «minden csillag az övé és éjjel is úgy lát mindent, mint a csillag».

A szelk'nam-ok Temaukl-nak mondják istenüket; de nem tudják, mit jelent e név.

Az andamánok *Pulugát* tisztelik nagyistenként; a név az esőt jelentő tővel függ össze.

A *szemangokhoz* tartozó kensiu-törzs Ta Pönn-nek (Ta nagyatyát jelenc), a kentá-k Tapern-nek, Kaeinek, a szabubnok Kaeinek (ez a név dörgést jelent), a djahai-ok Karei-nek (szintén: dörgést jelent), a menri-k Kareinek, a ple-temiar-nép Ja Pudeu-nak (nagyanyá-nak — anyajogú kultúra!) nevezi nagyistenét.

A Fülöp-szigetek negritói imádságaikban a nagyistent (Bajagáv) ur-at jelentő szóval szólítják (Apo).

A középafrikai Ituri-törpék a bantuktól kölcsönzött *Mungu* nevet adják a nagyistennek, egyik törzsük (bakango) Bapapé-nak (atyám), Papa-nak (atya) nevezi istenét, az aka-baleu-törzs is.

A nyugatafrikai gabun-törpék nagyistenének neve Kmvum (valószínűleg a leborulást, tiszteletet jelentő tőből).

A pigmoidok közül a busmannok Kaang-nak, Khunak (úr) vagy Ba-nak (atya) nevezik a nagyistent.

Az *ausztráliai ősnépek* közt a kurnai-ak Mungan ngaunak (mi atyánk), a kulin-ok Bundjil-nak mondják istenüket és atyjukként szólítják. A juinkuri-k Daramulun-t,

a viradyurik Bajame-t (az alkotó) tisztelik, imádságban atyának mondják.

Az *arktikus* kultúrkörben a szamojédek Num-nak mondják az istent (ezt a nevet egyesek a görög nomosból vezetik le?) ; Num a Napnak is neve. A Nap más neve Jilibeambaertje = az állatok őre. A korjákok istenneveinek jelentése : az Egy odafenn, a magasságbeli mester ; a vigyázó ; a világ ; a mennydörgő. Az ajnuk Kamui-nak (isten), Luntu-nak (támpillér), Sinda-nak (bölcső) nevezik a nagyistent.

Az eszkimók Sila-t (1. föld, 2. ész, okosság) tisztelik. Az *északamerikai* őskultúrájú algonkin-indián lenapetörzs nagyistenének neve : alkotót, nagy szellemet jelent vagy azt, akihez imádkozni kell ; a vijot-ok (Közép-Kalifornia) istene : égi öreg ember ; a kato-knál Ts'enes (mennydörgő), a maiduknál Kodojampeh (világteremtő) az isten neve. A Manitu (szellem) név gyakori indián istennév. Mint Kitshi Manitu (nagy szellem) az algonkinoknál a nagyistent jelenti.

Az istennevek régóta foglalkoztatják a vallástörténet művelőit. Palaiphatos (Kr. u. 2. század) azt hitte, hogy az istennevek különbsége vezetett az istenek megsokasítására. Numina sunt nomina. Ps. Dionysios Areopagita pedig az Isten szentírási nevei alapján szerkesztett theologiát (De divinis nominibus).

A primitívek istennevei érdekes theologiát nyujtanak. Egyes nevek ma már érthetetlenné váltak. Ez két okból magyarázható : vagy kölcsönzött a név, vagy oly ősi, hogy tulajdonnévvé válván jelentése elmosódott. Ez az eset a kultúrvallásokban is előfordul. A magyar «Isten» név a példa rá. Ezt is magyarázzák kölcsönszóként is, elhomályosult jelentésű ősi szóként is. A második lehetőség azt mutatja, hogy a nagyistenhit az illető népnél eredeti, ősi örökség.

Néha maga a tulajdonnév, még gyakrabban az imád-

ság megszólítása atyát jelent. Ebben a névben, megszólításban az Isten lénye atyaként bontakozik ki az ősnépek tudatában. Az «Úr» (ez is istennév) az embernek függését fejezi ki. Az istennek a világhoz való viszonyára jellemző az «Alkotó, Világteremtő» istennév. A nagyisten *égben lakozását* fejezik ki más istennevek. Ő a meteorológiai jelenségeknek is létrehozója : mennydörgő, esőtadó. Tőle van a halál is. Ezért egy helyen neve : a gyilkos az égben. A joshua indiánok egyszerűen : Adónak, Jótevőnek mondják. *Benső lényét* fejezik ki azok a szavak, melyek nagy szellemet, erőt, világpillért, bölcsőt, nagy személyt jelentenek.

Egyes tulajdonságairól beszélnek : az *öreg* ember, ősöreg nevek ; arról, hogy mindent lát : a csillag-név. Az ember részéről neki tisztelet jár ; ez is kifejeződik az istennévben.

Az istennevek rendesen éles vonalat húznak Isten és világ közé : az Isten szellem, személy, alkotó. Másutt ez a határ már elmosódik. Az Isten nem egyszerűen az égben lakozó ; hanem az ő neve egyúttal az égnek, mennynek, sőt a Napnak, Viharnak is a neve.

Az istennevekben nemcsak theologia, hanem vallástörténet is rejtőzik.

A primitíveknél nem kell elvont, bölcseletileg pontosan fogalmazott isteneszmét keresni. A vallástörténésznek úgy kell az imádságok, áldozatok burkából kielemezni és csoportosítani a nagyisten vonásait.

2. *Egy hitvallás.*

Egy tűzföldi szelknam samán hitvallásszerűen mondta el, mit hisz Temaukl nagyistenről.[18]

«*Minden kortárs előtt létezett Temaukl.* Ő az első minden hovenh (ember) és con (szellem?) előtt. Csak később lett Kenos (az ősember), de Temaukl már előtte volt. Temaukl

kaspi (olyan, mint a halott *lelke)*, nem ember, *neki nincsen teste.* Ő *alkotta* az eget és a földet. De ide a földre sohsem jött el ; Kenost küldte ide. Ő messze lakozik, a csillagokon túl, az az ő világa ; ott marad mindig. Már oly régóta van ő. *Tud mindent,* ami itt történik, lát minden szelknamot. Közben *megbünteti* az embereket és egy-egy *meghal* közülük. A nép sír és panaszkodik : Te odafenn, te ölted meg ezt. A halott *kaspi-ja hozzája tér* a magasba. Temaukl *erősebb,* mint minden ember. Ezért kell neki szótfogadni. Mert ő az úr. Nem hal meg soha, «kaspi» *ő, ő mindig van*».

Ezeket nagyjában a kis katekizmusba is bele lehetne illeszteni. Nem áll módunkban a többi ősnép nagyistenét ily részletesen ismertetni, azért összefoglalóan tárjuk fel a nagyisten vonásait.

3. A nagyisten «lényege».

A nagyistent *személyes valónak* gondolják, ez imádságaikból, egész felfogásukból világosan kitűnik ; a neki adott tulajdonnevekből is. Mivoltának közelebbi meghatározásában kettős utat járnak ; mondhatnók, hogy a via affirmationis és negationis útját ösztönszerűleg ismerik. Azt mondja a szelknam hitvallás : a nagyisten kaspi, olyan, mint a halott *lelke;* azt mondják a többi tűzföldiek: olyan, mint a szél. A szamojédek azt hiszik, nincs alakja, olyan, mint az ég. A délkeleti szemangok Keto-nak, Fénynek hívják. Vannak, akik azt mondják (szemangok, andamánok), hogy *ragyogóan fehér, mint a tűz;* az északamerikai maidu-k szerint olyan, mint a *napfény,* de arca el van takarva. A kurnai-k szerint alakját a nap dicsfénye veszi körül.

Leggyakrabban úgy vélik, olyan, *mint az ember.* Öreg, nagyszakállú lény. (Andamánok.) Színe még a feketék hitében is — néha *fehér:* olyan, mint a gyapot.

Bajame (a viradjuriak istene — Ausztrália) kristályszéken ül magas sziklán az égben ; alsó teste összenőtt a kristállyal ; körülötte szivárványszínben ragyogó kristályoszlopok. *Képet, szobrot* nem alkotnak róla, csak egy-két ősnépnél, ahol alakja más lényekével (ősember, Nap) olvadt össze.

Vannak népek, kik határozottan mondják, a nagyistent nem lehet látni (kamilaroi), csak hallani, érezni ; nem lehet megfogni, olyan, mint a szél. Azt mondják a batva-pigmoidok (Afrika), az istent senkise látta, nem tudni, van-e szeme, füle stb.

Ha a primitívek agyának nehéz is az «*örökkévalóság*» elgondolása, kifejezése, mégis, midőn hangsúlyozzák, hogy az isten minden előtt, mindenki előtt volt, van — ezt akarják állítani. Mikor P. Trilles megkérdezte a gabun-törpéket : Meghalhat-e Kmvum : harsogó nevetés, gúnyosan résztvevő pillantás volt a válasz. Hogy a «fehérek» ilyet gondolhatnak ! A törzsfő aztán a következő «hitoktatásban» részesítette P. Trilles-t : «Az éj után jön a nap, a fa után másik fa, a felhő után másik felhő ; utánam egy új ember származik. De isten mindig van, ő nem hal meg, ő a halálnak ura». Hozzátette még : Lásd, fehér ember, aki barátunk vagy : Isten Bali — az életet, meleget adó ; az Isten Mkā, az erős, akit senkise győz le ; az Isten Gāh — a mindenható». UdG. IV. 25.

Amely nép hitében a nagyisten meghal, ott alakja az ősemberével olvadt össze (Daramulun-a ngarigo-knál).

Hogy a nagyisten *mindent lát, tud*, azt gyakran hangoztatják. Gavab, az afrikai bergdama-nép istene, «mindenütt van és mindent tud». A serdült avatásoknál gyakran hirdetik, hogy az isten mindent lát, meglátja a titkos bűnöket is ; a szívekbe is belelát. A «szívet és vesét» vizsgáló isten — az erkölcs őre. Hogyan lát mindent az isten — ez a kérdés vezet néhol mitologikus magyarázatokhoz. A szamojédek szerint Num-nak a Nap és Hold

a két szeme ; egyikkel nappal, a másikkal éjjel lát ; a csillagok a fülei. Lát és hall mindent.

A nagyisten *hatalmát* általános szólamok és konkrét tények szemléltetik. Az isten úr, ura mindennek ; erősebb, mint minden ember. Azt mondják : bárhova mehet és mindent megtehet. Élet és halál ura. Vele szemben a legerősebb *varázsló* is tehetetlen. A nagyisten hatalma, ereje : nem *varázshatalom*. Épp ezért pl. a gabun-törpék szerint lehetetlen, hogy Kmvumot a kártékony varázsló szolgálja. A varázsló nem is juthat hozzá az égbe. A szelknamok szerint a varázsló Temaukl ellen semmit sem tehet. A varázsló itt sem üdvözülhet, lelke a földön bolyong, míg csak egy másik varázslóba nem száll át. Ebből az is következik, hogy a nagyisten nem köszönheti létét a varázserő megszemélyesítésének. Itt a varázselméletek csődöt mondanak. Isten és kártékony varázs közt a primitíveknél áthidalhatatlan ellentét van.

4. A nagyisten és a világ.

A legtöbb primitív vallásban a nagyisten hatalma : *világalkotó, világteremtő* erő. Ha a semmiből való teremtés tiszta fogalmáig nem is jutnak el, gondolataik mégis ezt akarják megközelíteni.

Nagyon érdekes az a párbeszéd, melyet P. Trilles folytatott a gabun-törpékkel :

Voltak-e mindig emberek, mint te meg én az erdőben?

Nem voltak.

Hát másutt?

Nem, előttünk nem voltak. Az elsők mi (gabun-ok) vagyunk.

És előbb?

Előbb volt Kmvum, egyedül, senki vele nem volt.

Hát akkor az erdő fáit, a gyümölcsöt, állatokat, halakat ki csinálta?

Kmvum csinált mindent . . . Amint elkészült mindennel, azt mondta ősatyáinknak, vegyétek, ez a tietek, ez mind nektek való.

Hogy csinálta mindezt?

Szólt és készen is volt ! . . .

Hát ki csinálta első, ősatyáitokat?

A növény a növényből, a fa a fából, az állat az állatból, az ember az emberből nő. Igy akarta Kmvum. Atyáink atyjának azt mondta : Menj — és ő ment. Az ember fia felsírt, és Kmvum ott volt. — Az ember teremtéséről több változatú regéjük is van. A patak partján fekete, vörös, fehér földből Kmvum kis szobrokat csinált. Aztán azt mondta : indulj — és megindultak . . . UdG. IV. 26.

A kaliforniai dene-indiánok kato-törzsének van egy fenséges teremtés-mithosza, melyből részleteket közlünk.

«A szikla [az ég] vén volt.

Homokkő volt a szikla.

Mennydörgött Keleten.

Mennydörgött Délen.

Mennydörgött Nyugaton.

Mennydörgött Északon.

Meg kell erősítenünk, a szikla vén, mondta Ts'enes [a. m. Mennydörgő].

Ketten voltak : Nagaitso[19] és a Dörgő.

Magasra nyujtjuk fölfelé ; mondta az egyik.

Megnyujtották. A mennybolton jártak.

Délen erős, nagy sziklán állott.

Nyugaton erős, nagy sziklán állott.

Északon erős, nagy sziklán állott.

Keleten erős, nagy sziklán állott.

Mindent megállapított a Dörgő.

Az utakat megállapította.

Az észak útját megállapította.

Délen ne legyenek fák, mondta.

Virágok legyenek, mondta.

Aztán nyílásokat csinált az égbolton, hogy a felhők átmehessenek rajtuk. Vizet forraltatott a tűzön, földből személyt alkotott. A mithosz részletesen elmondja, hogyan alkotta egyes tagjait. Csinált aztán esőt és szelet, Napot és Holdat. A Dörgő és Nagaitso megmérkőznek ; Nagaitso gyengébb maradt.

Ki tudja a sziklát szétrepeszteni?
Nagaitso nem tudta szétrepeszteni.
Megpróbálom én, mondá a Dörgő.
Szétvágta a sziklát
A szikla megrepedt
Darabokra törte.

Azután a vizen akar járni Nagaitso. Elmerül. A Dörgő rálép a vízre, egy lábon áll rajta.

A mithosz leírja a vízözönt ; benne minden elpusztul. A Dörgő újra teremt mindent és örül alkotásának. UdG. II. 45.

Hogy a nagyisten a világnak, földnek alkotója, azt az őskultúrák népei közül az említetteken kívül az andamánok, szemangok, negritók, busmannok, ajnuk, szamojédek, az északamerikai ősnépek, a tűzföldi halakvulup nép és a délkeletausztráliaiak vallják. A teremtés *módjára* vonatkozólag három változat van : 1. az Isten közvetlen alkotja, kevés anyagból a világot (Észak-Középkaliforniának nyugati csoportja), 2. az isten vízimadarakkal a tengerből hozat fel kevés földet, ebből csinál világot (maidu, patvin, vintu, mivok, egy algonkin-törzs, lenape, a középkaliforniaiak keleti csoportja ; továbbá : ázsiai szamojédek és néhány elsőfokú kultúrnép (lebedtatárok, vogulok stb.) ; 3. a föld az égből száll le a tengerre (joshua, kus, szelis, vinnebago-indiánok). Ugyanezek az *ősemberpár* teremtését is hirdetik. A középkaliforniaiak mithoszai a ember teremtésének három változatát ismerik : madártollakból, botokból vagy föld-

ből alkotja a nagyisten az embert. A földből való emberteremtés eszméje megtalálható az ausztráliai kulin-oknál, az ázsiai kensiu-szemangoknál, a sarkövieknél, a gabun-törpéknél. Egy-két ősnépnél az Isten csak férfit teremt (ősatyát).

A semmiből való világteremtést legjobban megközelíti a kaliforniai maidu-k mithosza.

5. *A nagyisten és az ember.*

A nagyisten alkotja az embert, ád neki belélekzéssel (kulin-ok) vagy izzasztással (kaliforniai indiánok) vagy szavával (gabun-törpék) életet. Az Alkotó az ember Ura ; parancsolója, törvényhozója. A primitívek társadalmi szerkezete még laza ; más parancsolót, törvényhozót nem igen ismernek, mint az istent. A nagyisten törvényei erkölcsi törvények. Hogy mire terjednek ezek ki, láttuk már a kurnai-ak avatásánál és a szemangok véráldozatánál. Az erkölcsi törvények közlése rendszerint az avatásokban történik, néha szemléltető oktatásokkal is, melyek a törvény megszegését állítják tilalmasként a fiatalok elé.

A *lelkiismeret* mibenlétét szépen fejti ki Bidogo, az afrikai kivu-batva-pigmoidok «véne» : «Mindenkinek két szíve van, egy emberszíve és egy kígyószíve. A kígyószív az a buta emberé ; az emberszív szelíd, tisztelettudó, senkiről nem beszél rosszat. A kígyószív . . . ok nélkül szidalmaz mást ; nem fogadja el a kioktatást. Ha a kígyószívű férfi meg akarja verni asszonyát, az emberszív nem egyezik bele : Nem verem meg, hagyom békében, én türelmes vagyok. Ha a kígyószív háborúságot akar, az emberszív nem egyez bele, hanem megrója : Ez bűn volna, ha megtennéd».

Ez a Bidogo valóságos moralistája népének. Hogy mi mindent tekint bűnnek, még pedig Imana (a nagyisten) ellen való bűnnek, arra álljon itt néhány példa :

«Aki az embereket gyűlöli, az gyűlöli Imanát.
Aki feletteseit gyűlöli, gyűlöli Imanát.
Aki a törzsi szokásokat gyűlöli, az bűnös és gyűlöli az istent».

«Nagy bűn : ok nélkül embert ölni, a királyt gyűlölni, másnak tehenét ellopni, más gyermekét szemmel megverni és élete ellen törni. Mérgezni, szántani nem akarni, vadászatra nem menni. Az asszony bűnt követ el, ha férje ágyát nem jól veti meg, ha nem főz rája jól, ha nem melegít neki vizet fürdésre. A férj vétkezik, ha feleségét ok nélkül veri. Bűn, ha az asszony más férfival hál, idegen társaságban sört iszik, ha férje nincs ott ; ha férjét elhagyja. Bűn, ha a férj más nőket szeret, házáról nem gondoskodik. Bűn, ha a leány házasságon kívül fogan. Bűn, ha valaki Imanát nem imádja, a Batimu-knak (holtak lelkei) nem mutat be áldozatot. Aki Imanát káromolja, egy éjszakát se élhet át ; meghal tüstént.»

«Aki bűnt követett el, nyugtalan lesz szívében. Fél, hátha meghal ; megöli az, akit káromolt . . . saját bűne fogja megölni.» UdG. IV. 371.

Megjegyzem, ez a Bidogo nem keresztény ember.

A primitívek erkölcsi élete általában kielégítő ; családi életük egynejű, a többnejűség ritka kivétel ; a házastársak kitartanak egymás mellett ; a házasságtörést büntetik. Gyilkosság ritka eset.

P. Schebesta S. V. D. alapján rövid erkölcsrajzát adjuk a szemangoknak.

«A szemangok általában egynejűségben élnek ; saját szálláshelyén egy férfi sem tart második feleséget, legfeljebb idegen táborban. A batek-törzsnél a többnejűség kifejezetten tiltva van. A szomszéd anyajogú népeknél ismert többférjűségre azt mondják : bűn. A házasságkötésben a legény és leány szabadon választanak. Saját szálláshelyéről senki sem vehet hitvest. A házasságelőtti tisztaságot elméletileg kívánják, a gyakorlatban nem

mindig tartják meg, de bűnnek minősítik. A teherbeesett leányt el kell venni. Törvénytelen gyermeket P. Schebesta nem talált. A házasságban a férj és asszony egyenlőjogúak. A fiatal házasok néha szétmennek, de ahol gyermekek vannak, kitartanak mindhalálig egymás mellett. A házasságtörést nagy bűnnek tartják és régebben a tettest agyonverték. Most pénzbüntetés áll a házasságtörésre, a fehér gyarmaturalom óta. Szeméremérzetük finom, illetlen beszédeket se folytatnak. A szülők dédelgetik gyermekeiket ; sohasem verik őket. Az öregek nagy tiszteletnek örvendenek. A gyermekek Karei parancsából magázzák szüleiket. A családokban bőven van gyermekáldás.

P. Schebesta hosszú ott-tartózkodása alatt csak egyszer hallott lopásról ; a tolvajlás és gyilkosság ismeretlenek náluk. A keverék szabubn-törzsben a gyilkosnak véráldozatot kell bemutatnia ; ha Karei tovább haragszik (mennydörög), a gyilkost megölik. A szemangok háborút egymás ellen nem viselnek.» UdG. IV. 154.

Jellemző a primitívek bűntudatára az a tény, hogy a bűnt a nagyisten megsértésének tartják. Nyilvánvaló ebből, hogy az erkölcsi rendnek őre a nagyisten. Őt nemcsak törvényhozónak tekintik, hanem mindent, még a titkos bűnöket is látó ellenőrzőnek, aki jutalmaz és büntet.

6. *A nagyisten jósága és igazságossága.*

A nagyistennek az erkölcshöz való viszonyában új vonások tárulnak fel : a nagyisten erkölcsi jósága és igazságossága. Róla nem állítanak rosszat, méltatlant, illetlent. A teremtésmithoszokban sokszor jut kifejezésre hogy a nagyisten úgy alkotta a világot, hogy az embernek jól menjen sorsa. Az algonkin-indiánok azt is mondják, az isten nem akart betegséget és halált. Mithoszaikban a

halált a nagyisten ellenlábasa okozza. Más népek (maiduk, andamán, gabun-törpék) felfogásában a halál — a bűn büntetése. Hogy a nagyistent jónak gondolják, kitűnik továbbá az imádságokból és abból az ellentétből, mely a nagyisten és a kártékony varázs közt fennáll.

Vannak már a primitívek közt is olyanok, kik a világban levő rossz : bűn, betegség, halál megmagyarázására — ellenlábast, a «rossz» képviselőjét állítják melléje társként. Az ellenlábas (egy példáját — Nagaitso — láttuk már) eredete a mithoszokban nem tűnik elő; csak az, hogy gyengébb, mint az isten, elrontja annak dolgát, de vele hatalomban mérkőzni nem tud. Ez a bizonytalan eredetű primitív dualizmus megtalálható a szamojédeknél, ajnuknál és a legtöbb északamerikai ősnépnél.

Hol és hogyan jutalmaz és büntet a nagyisten? Több ősnép azt hiszi: már itt a földön, úgyhogy jutalmul hosszú életet, büntetésül korai halált ád. A viradjuri nép következetesen azt hiszi, a hosszúéletű ember csak jó lehet ; ha rossz volna, más meghalt volna. A betegséget Kari a szemangoknál rossz szelek útján küldi ; másutt a rossz szellemek a nagyisten halálos ítéletének végrehajtói vagy a ragadozó állatok. A villámot is az isten ereszti a bűnösre.

A nagyisten *a másvilágon is jutalmaz vagy büntet,* igen sok ősnép hite szerint. Hogy másvilág van, azt valamennyi primitív nép vallja. De hogy milyen az, abban eltérők a felfogások. A szemangok és az afrikai batvák szerint nincs különbség a másvilágon a jók és rosszak sorsa közt. Viszont a legtöbb primitív nép vallja azt, hogy a másvilágon a jók jutalmat, a rosszak büntetést nyernek.

Érdekes, hogy az ősnépek másvilág-hitében a boldog élet nem mindig egyszerű felfokozása a földi jólétnek, élvezeteknek. A viradjuri (Ausztrália) nép úgy hiszi, a másvilági boldogok nem esznek, nem isznak ; a déli

andamánok, a szemangok és az afrikai bergdámák szerint odatúl nincs nemzés sem.

A jók az égbe jutnak, ahol a nagyisten székel, vele együtt élnek, örömben, boldogságban ; halál, betegség ott már nincsen. Sok ősnép (Amerika, Ausztrália) azt hiszi, a *tejúton* jutnak el a holtak az égbe ; ahol a tejút szétválik, ott a jók is elválnak a gonoszoktól. Nem ismeretlen egyes ősnépeknél (szemangok) a boldogok szigete sem — Nyugat felé a nagy tengerben. Az ajnuk a mennyországot is a föld alatt képzelik.

Több primitív nép tud a másvilági ítéletről is. A roszszak sorsa vagy tűz és meleg, vagy fagyos hideg, nyugtalan bolyongás, vagy megsemmisítés. A poklot legtöbben a föld alá helyezik ; vagy a világ nyugati szélére, a lenyugvó nap közelébe. A maiduk szerint a rosszak is az égben bűnhődnek.

7. *A nagyisten társtalansága.*

Hogy a primitívek nagyisten hitében az egyistenhit (monotheismus) nyilatkozik meg burkoltan, azt különböző ethnológiai tények igazolják. Először is több ősnép hangsúlyozza, hogy *kezdetben* csak a nagyisten volt ; sem az ősember, sem a szellemek, sem más nem volt vele. Egyenest megbotránkoznak a kutatók kérdésein, ha a nagyisten felesége, gyermekei után érdeklődnek. A nagyistennek nincs egyenrangú társa vagy családja az afrikai törpék, a fülöpszigeti negrillo-k, a kurnai-k, a tűzföldiek, a szamojédek, őseszkimók és északamerikai ősnépek vallásában. Ahol ellenlábasa is föltűnik, az nyilván nem egyenrangú vele. Ahol az ősnépek a nagyisten feleségéről és gyermekeiről is tudnak, ott eléggé kimutatható más kultúrkörök nap- és holdmitológiájának hatása. Ezen az alapon kell megítélni J. *Winthuis*[20] elméletét, aki a nagyisten őseredeti kettősneműségét akarja bizonyítani.

Ahol a primitíveknél a nagyisten mellett más isteni, szellemi lények is vannak, ezek nem egyenlők vele, tőle származnak, függnek, az ő parancsait teljesítik, úgy, hogy a nagyistenhit monotheisztikus jellege, ha homályosan bár, de ott is kimutatható.

A nagyisten egyedülvalóságát a primitív ember kiérzi *hatalmi köréből is*. Ha szűk is az ilyen ember látóhatára, mégis számára ez a nagyvilág : ég, föld, növények, állatok, emberek mind a nagyisten hatalma alatt áll ; ő az Alkotója mindennek. A primitívek néha kifejezetten mondják, hogy a nagyisten nemcsak egyfajta népet alkotott, hanem többfélét : feketét, vöröset, fehéret.

A gabun-törpék hadbaindulás előtt így énekelnek :

«Kmvum, ó Kmvum, te vagy az Úr, Ura mindennek
Kmvum, ó Kmvum, te vagy Ura az erdőnek
Ura a fáknak, Ura a dolgoknak
Kmvum, te vagy az Úr
És mi törpék, szolgáid vagyunk.
Szólj és szódra hallgatunk, ó Kmvum !
Te vagy az Úr, Ura mindennek
Az embernek Ura, Kmvum ! UdG. IV. 193.

8. A nagyisten és az ég.

A nagyisten az égben lakozik, de az eget el is hagyhatja. A primitívek hagyományai gyakran beszélnek arról, hogy a nagyisten a földön járt, az ősembert tanította, megadta az erkölcsi törvényeket, aztán rendesen valami bűn miatt elhagyta a földet, az égbe költözött, ahol most van és ahova a jók haláluk után követik.

A primitívek hitében tehát az isten és az ég közt elég éles különbség van. Az isten személy, aki az eget alkotta, az eget lakja.

Mivel a nagyisten az égben lakik, ő mennydörög és ő küldi a villámot. Ezek az ő haragjának jelei. A szivárvány viszont soknál a nagyisten jóságának a jele.

Néhol kifejezetten mondják, hogy a Napot (gabuntörpék), Holdat, szeleket, esőt (kato-indiánok stb.) a nagyisten alkotja.

A nagyistennek az éghez, légköri jelenségekhez (mennydörgés, villám, vihar), égi testekhez való viszonya már egyes ősnépeknél szorosabbá válik, úgyhogy a nagyisten ezekről veszi nevét (Mennydörgő), vagy az égnek, Napnak neve, ugyanaz, mint a nagyistené. Ez az utóbbi eset fordul elő a szamojédeknél, ahol Num a nagyistennek, de az égnek is neve ; a csillagok : numgy (az éghez tartozók), a Nap Num vagy Jilibeambaertje ; a szivárvány Num palástjának szegélye. Ez a tény az alapja annak a vallaslélektani alakulásnak, mely főleg a nomádpásztornépeknél, de másutt is a nagyistennek az éggel való összeolvadására, a nagyisten személyiségének elmosódására vezetett. A kínaiaknál a nagyisten neve vagy sang-ti ; vagy t'ien (ég).

A nagyistennek az égi jelenségekhez való viszonyában ugyanazon lélektani erők vagy a nagyistennek természetistenné, viharistenné, mennydörgésistenné való átalakulását, vagy a nagyisten mellett sajátos funkciójú társistenek kialakulását mozdítják elő az égi erők megszemélyesítése és a nagyistentől való elkülönítése által.

Éppen fordítva gondolja ezt a folyamatot R. Petazzoni,[21] aki a monoteizmust az ég megszemélyesítéséből akarja magyarázni. Ez azonban ellentmond a kétségtelen tényeknek, melyek a nagyisten elsőbbségét mutatják az éggel szemben.

Ugyancsak ellenkezik az ethnológiai tényekkel egyes vallástörténészeknek (Ehrenreich, Leuba, N. Söderblom, K. Th. Preuss) az a beállítása, hogy a nagyisten az égben : tétlen lény, *deus otiosus*, aki a világgal és emberekkel nem törődik, épp ezért nincs is az emberek részéről kultusza.[22] Petazzoni össze is olvassa a kultusznélküli égisteneket, 43-at talált ; a kevés kultuszúakat, 32-őt

talált ; ezzel az egyszerű számolással levonja a következtetést, hogy a nagyistennek az esetek nagyobb részében nincs kultusza ; tehát : az eredeti állapot : a kultusztalan nagyisten. Ily módon azt is lehetne következtetni, hogy pl. az európai ember kezdettől fogva kalapot hordott, mert, úgy hiszem, az esetek nagyobb számában hord ma kalapot, mint nem. Ilyen kérdéseknél nem a statisztika, hanem az ethnológiai kor megállapítása a döntő.

Hogy a nagyisten tétlen lény volna, annak ellene mond a világteremtés és az emberek ellenőrzése, segítése, jutalmazása, büntetése. Ellene mond ennek épp a nagyistenhez intézett imádság, a neki bemutatott áldozat, a vele összefüggő avatások stb. elterjedettsége az őskultúrákban. Itt elég legyen hivatkoznunk arra, amit a primitívek kultuszáról már elmondottunk.

A maidu-, patvin-, szelis-indiánok, az andamán és gabun-törpék szerint a nagyisten az idők végén visszatér és megújítja azt a boldog állapotot, mikor a teremtés után együtt élt az emberekkel a földön.

9. *A nagyistenhit az elsőfokú és másodfokú kultúrákban.*

Az őskultúrák elsőfokon három irányú szétágazást mutatnak : *a)* a nagycsaládú nomád pásztornépek (idetartoznak Schmidt szerint az uralaltáji, indoeurópai, hamito-szemita népek ősei), *b)* az atyajogú totemisztikus vadásznépek, *c)* és az anyajogú földmívelő népek kultúrkörei felé. A másodfokú kultúrkörök az elsőfokúaknak egymás közt vagy az őskultúrkörökkel való keveredéséből, érintkezéséből erednek.

Amikor a nagyistenhitnek ezen kultúrákban való alakulását vázoljuk, természetes, hogy csak valószínű irányokat, több-kevesebb eltérést a priori megengedő, az egyes népek és kultúrák sajátos természete szerint módo-

suló átmeneteket akarunk megrajzolni. Ezeket is éppen csak érintjük ; ezen kultúrkörök vallásának egyes összetevői (varázslat, szellemhit, totemizmus, természetmithosz) egyrészt jelen fejezetünkben, másrészt a nagy kultúrájú, történeti népek vallásaiban jutnak behatóbb tárgyaláshoz.

A nomád pásztornépeknél a nagyistenhit az *éggel való azonosulásra*, a személyesség vonásainak elmosódására hajlik (a div = fénylő égi, tő az indogermán vallások istenneveiben). Másrészt, mivel az állam, a társadalom függőleges tagozódása (urak és szolgák) náluk alakul ki, az eredeti nagyisten a földi államok mintájára elgondolt égi istenállam isteneinek csúcspontjára kerül, *főisten* lesz, vagy a beolvasztott népeké : háttérbe szorul, ki is veszik a nép tudatából. Mivel az ősök, hősök kultusza és az égitestek megszemélyesítése is ezekben a kultúrákban fejlődik ki legteljesebben, a nagyisten összeolvadhat az *ősemberrel*, vagy a Napistennel. Az ősemberrel való összeolvadás jelei már az őskultúrákban is mutatkoznak.

A *totemisztikus atyajogú* kultúrákban a férfiasságnak a Nappal való rokonsága domborodik ki ma már megfejthetetlen lélektani alapon, mely a szimbolikus életérzésben fejeződik ki. Az őskultúrákban kezdődő napmithologia itt fejlődik ki ; a kelő Nap lesz a mindig megújhodó, feltámadó erőnek, ifjúságnak, örök életnek az istene. A serdültavatás célja, hogy az ifjút a Naphoz tegye hasonlóvá. A Nap így a nagyisten elé kerül ; a nagyisten, mint deus otiosus, háttérbe szorul, vagy — mivel az elvénült, lenyugvó nappal azonosítják : a holtak istenévé lesz.

Az *anyajogú, földmívelő* kultúrákban az anyaföld, mint a magnak befogadója, kozmikus analógiákat termel, melynek eredménye a Földanya kultusza ; a nagyisten maga vagy nőneművé válik, vagy feleséget, nővért kap a Földanyában. A Hold változásai az anyajogú kultúrkörökben nyernek élesebb mithologiai magyarázatokat ;

a Hold itt rendszerint szintén nőneművé lesz ; a növő Hold, mint a szépnek, jónak képviselője, háttérbe szorítja a nagyistent ; a fogyó, elsötétedő Hold pedig a rossz képviselője ; így kerül kapcsolatba a fogyó Hold az alvilággal. Az előjelhitben a holdújulás általában jó, a hold fogyása pedig rossz omen.

Az anyajogú kultúrák titkos férfiszövetségei előmozdítják a halott-kultuszt, a holtak etetéséből az áldozat új formái alakulnak. Ezek a tényezők mind a nagyistenhit elsorvadására vezetnek.

A másodfokú és harmadfokú (nagy) kultúrák vallásai ezen tényezők párhuzamos vagy ellentétes hatását érezteti.

A nagyistenhit története — voltaképpen a vallástörténet vörös fonala, gerincvonala.

10. *A nagyisten társaságához tartozó lények.*

a) A nagyisten családja.

Ritkán esik szó a primitíveknél a nagyisten családjáról ; legtöbbjük, épp az ethnologiailag legősibbek, kifejezetten hangsúlyozzák a nagyisten társtalanságát. Az andamán Puluga maga teremtette feleségét ; egyes szemang törzseknél anyajogú kultúra hatása alatt nyer a nagyisten anyát vagy feleséget, ez nem más, mint a szomszéd sakai-nép Földanya istennője. Egyes busmanntörzsek ugyancsak ismerik a nagyisten feleségét és gyermekeit. A többi törpéknél és pigmoidoknál, továbbá az arktikus kultúrkör népeinél a korjákok kivételével, az északamerikai és tűzföldi ősnépeknél a nagyistennek nincs családja. Az ausztráliai ősnépeknél a kurnaiak Mungan ngaua, a bunorong-nép Bundjil nagyistene családtalan, viszont a kulin nép Bundjil-ja, a viradjuri nép Bajaméja, a juin-kuri nép Daramulunja családos. Vallástörténetileg igazolható, hogy Daramulum alakja az ősembernek a

nagyistennel való összeolvadásából keletkezett, a többinél pedig a nap- és holdmitológia ad a nagyistennek családot.

Feltűnő, hogy a különben emberszabású (antropomorf) gondolkodás hogy tudta megőrizni a családtalan nagyisten alakját! Az a tény, hogy egyes primitív kultúrákban a nagyisten családja kimutathatólag idegen forrásból kerül át, még jobban kiemeli a társtalan, családtalan nagyisten eredetiségét.

b) A «rossz»-nak képviselője.

Az *arktikus kultúrában* a *szamojédeknél* (és az ajnuknál) a nagyisten mellett ott van a «Gonosz»; neve a szamojédeknél Ngaa. Eredete ismeretlen. A föld teremtése előtt megvan már egy mithosz szerint. Ő a halálnak oka. Hasonló lény található Északamerikában a középkaliforniai, a joshua- és kus-, az algonkin és sioux-indiánok vallásában. Nagaitso, Coyote stb. itt a Gonosznak neve. A mithoszok homályban hagyják eredetét. A világteremtésben rendszerint ő a rontó, gátló; mérkőzik a nagyistennel és alulmarad; ahol a nagyisten jót akar és parancsol, főleg a családi élet tisztaságát, ott a Gonosz szembeszáll vele. A Gonoszt a mithoszok önzőnek, paráznának, ravasznak rajzolják. Ő hozza az Alkotó akarata ellen a halált a világba. Büntetése az, hogy vagy maga, vagy fia hal meg elsőnek.

c) Az ősember(pár).

A primitív vallásokban a Gonosznál elterjedtebb az *ősember* vagy *ősemberpár*. Jóformán az összes ősvallásokban megtalálható többféle változatban.

Hiányzanak az ősemberre vonatkozó adatok két tűzföldi törzsnél, az őseszkimóknál és a fülöpszigeti negritóknál; viszont a többi ázsiai és afrikai törpéknél, a sarkövi, amerikai, ausztráliai kultúrákban megtalálható ez a hit. A gabun-törpék szerint egyszerre több őspárt alkotott az

isten. Az ősember eredetét *teremtésként* fogják fel az andamánok, a szemangok kenta-törzse, a nduye-efé, a gabun-törpék, a kivu-batva pigmoidok. Földből való alkotást vallanak a kenták és a gabun-törpék. Az agyagból alkotott test életrekeltése úgy történik, hogy vagy fekvehagyja az éjszakán keresztül, vagy érinti, rálehel, ráköp az isten az agyagemberre. Az egyenlítői bacsvák szerint az első emberpár az égből jött a nagyistentől (Dyakombától). Arról, hogy nemzéssel vagy teremtéssel keletkeztek-e, a mithosz nem ád felvilágosítást.

Az északamerikai ősnépeknél elterjedt az ősember-*pár teremtésének hite;* a régebbi mitosz szerint az első emberpárt az isten agyagból teremtette. Az ősatya a nagyistennek barátságát élvezi. Ő a nagyisten küldötte, a törzsi szertartás első papja. Az ősatya alakja helyenkint össze is olvad a nagyistenével. A tűzföldi szelknam-nép Kenos-nak hívja az ősatyát. Az éjszaksarki népek közül az ajnuk és szamojédek ismerik az ősemberpár teremtését. Az ausztráliai népek közül idéztük már a kurnai serdültavatás elbeszélését az ősemberről (Tundun) és feleségéről; a többinél az ősemberpár összeolvad a nap- és holdmithologiai alakjaival, az ősatya néha a nagyistennel. Egyesek csak az ősatyát ismerik (pomo, szelkmam-indiánok).

d) Műveltségadó.

A primitívek mondái rendesen arról is szólnak, hogy őseiket valaki megtanította fegyvert, csónakot készíteni, vadászni, tüzet csiholni stb. Rendszerint ugyanaz tanította meg őket vallási szertartásaikra, az avatásokra, emlékünnepre. Néha, főleg az északamerikai indiánoknál (maidu-, szelis-törzsek, több algonkin-törzs), arról is szó esik, hogy valaki megváltoztatta szokásaikat, megjavította erkölcseiket. A maiduknál pl. Oankoitupeh elégetés helyett a földbetemetést parancsolja, évi halott-emléknapot rendel.

Már most: a legtöbb primitív népnél a kultúrát a nagyisten adja, tanítja, a vallási szokásokat is ő alapítja meg. Másutt (pl. a tűzföldi szelknam-oknál) az ősatya a *jólétadó, műveltséghozó* (kultúrherosz). Helyenkint a kettőtől különböző személyhez kapcsolják a regék a kultúrának és az ősi vallásos szokásoknak meghonosítását. Érdekes, hogy ilyen önálló kultúraterjesztő és vallási megújító főleg az éjszaksarki népeknél (korjákok) és az északamerikai indiánoknál található.

A primitívek hitének ezen lényei azonban nem egyenranguak a nagyistennel. Tőle származnak, az ő alkotásai, a Gonosz nálánál gyengébb, a «vallásmegújító» és «jólétadó» az ő küldötte. Kultuszuk rendszerint nincsen; csak a vallási összeolvadás vagy keveredés során jutnak önállóbb szerephez, úgyhogy néha a nagyisten helyébe lépnek.

Az okkereső ösztönnek köszönik eredetüket; az ősember az első láncszem az ember leszármazásában; a Gonosz a fizikai és erkölcsi rossznak magvetője. A nagyisten családja emberszabású gondolkozás kivetítődése; a «műveltségadó», vallásmegújító alakjában az okkereső törekvéssel esetleg történelmi emlékek olvadnak össze.

SZELLEMHIT, HALOTT-KULTUSZ ÉS ŐSKULTUSZ AZ ŐSNÉPEKNÉL.

Az a hit, hogy az ember testében életelv, életerő van, mely más, mint a test maga és hogy a halál nem teljes befejezése az életnek, hanem megmarad az emberből valami, ami tovább él, az összes primitíveknél megtalálható. A lélek- és szellemhit eredetének felkutatása a vallásbölcselet feladata. Itt megelégszünk a lélek- és szellemhit meglétének, formáinak megállapításával és a vallási kultuszban való jelentőségükkel.

Példaként P. Trilles nyomán a gabun-törpék lélekhitét elemezzük, mely már bizonyos «fejlettségre» mutat.

Az élő ember életerőinek összegét *molili*-nek mondják. Ez részekből áll. A molili nem test, nem anyag, hanem anyagtalan. Benne foglaltatik a *nsie*, mely a szívben székel, de a fejre is hat és benne álmokat kelt. A *nsie* elhagyhatja a testet a halál előtt is, vagy úgy, hogy kivarázsolják a testből, vagy saját elszántából is. A halál után a nsie a testen kívül tovább él. Néha egy másik testbe költözik, pl. ha a csecsemő meghal, lelke egy más újszülöttbe száll át.

A nsie-vel együtt jár a *tsie*, az *árnyék*-nak megfelelő lélek. Ez a tsie nem a születés óta van az emberekben, hanem bizonyos varázsszertartások, avatások alkalmával lép az emberbe, de csak a férfiba ; ez a «szellem» a törzsfőben, családatyában működik főleg és nekik álmukban jótanácsot ád.

A tsie a halál után más élő egyénhez társul ; a nsie pedig mint mè, elvált lélek, magában marad, meg-

kezdi másvilági életét Kmvumnál, vagy mint kísértet visszajár.

A holtak mè-je, szelleme vagy jó lélek, vagy rossz lélek. Jó szellemek azok, melyek földi életükben a nagyisten parancsait megtartották, nem műveltek rontó varázst, nem adták el magukat rossz szellemeknek. A holtak szellemei közel maradnak az élők táborához, míg az élők közt ismerőseik vannak, akikkel jót tehetnek, aztán őseik szellemeinek körében Kmvum-nál élnek. A gabun-törpék nem hívják a holtak szellemeit segítségül. Mit is várnának tőlük, «nincs se kezük, se fegyverük». Áldozatot nem *nekik*, hanem *értük* mutatnak be. Halott-kultuszuk tehát nincsen.

A rossz szellemek vagy csak egy ideig rosszak, vagy mindig. Ez attól is függ, bemutatták-e értük az áldozatot vagy sem. A rossz szellemek közt is vannak, akik még megbocsátást nyerhetnek a másvilágon. Mindig rossz szellemek maradnak az emberevők, a rontóvarázslatot űzők és a bűntett elkövetése (pl. nőrablás) közben meghaltak lelkei. Ezek mint kísértetek járnak körül a világban és mindig bajt csinálnak. Ők az erdők rossz szellemei, a mocsarak fölött mint lidércfények jelennek meg ; ők okoznak lázat ; ha valaki meglátja őket, hamar meghal. Hegyesvégű tárgyakkal : tüskével, nyíllal stb. lehet őket elijeszteni. UdG. IV. 128.

Nem lehet azt mondani, hogy a gabun-törpék lélekfogalma vetekednék pl. az aristotelesi vagy platói lélekeszmével, de azt igen, hogy a maga nemében : ez is lélekfogalom. Homályos a tsie, az árnylélek mivolta. A lélek tovább él a halál után ; a jó és rossz lélek megkülönböztetése elsősorban *erkölcsi tényezőkön* múlik. A lélekhitnek a gabun-törpéknél nincs nagyobb jelentősége a vallásban, kultuszban.

Az őskultúrák népeinek szellemhite, bár tagadhatatlanul megvan, mégsem állítható az animisztikus elméletek

módján a vallásfejlődés sémájának élére úgy, hogy az egész vallásfejlődést, a nagyistenhit, kultusz kialakulását egyedül és döntőleg ez alapozná meg.

A szellemhit fejlettsége, elterjedése, vallási jelentősége terén nagy különbségek vannak a különböző kultúrkörök közt.

A **szellemhit kezdetei** az emberi test és lélek megkülönböztetésére, a halálban való szétválasztására vezethetők vissza. Ebből keletkezik a *páralélek* és az *árnylélek* megkülönböztetése. A pára, a lehellet a jele az ember életének. A benne rejlő életerőt is hasonlónak fogják fel hozzá. Ez az őskultúrák lélekfogalma. Viszont az *árnyék* az embert állandóan kíséri, mint az ember hasonmása, mégis különbözik tőle. Az árnyékhoz hasonló a *kép*, mely a víz tükrében stb. megjelenik. Az álomban, emlékezésben is képszerűen jelenik meg az ember. A halál után megmarad ez a képszerű árnyékvalóság az emlékezetben. Legtöbbször a páralélek formájában az animizmus megvan az igazi ősnépeknél is. A többieknél a szellemhit tovább differenciálódik. Ezen differenciálódás **irányai** közt elsősorban a «lélek» *megsokszorozását* kell kiemelni. A testet éltető életelv és a testtől elvált lélek mellé és köré más «lelkek» sorakoznak. Egyrészt a testet éltető tényezők gyarapszanak meg. Más lesz a szívnek, vesének stb. életereje. A varázshit is hozzájárul ezek megsokasításához. Emellett az egyedi árnylélekhez hasonló tényezők is fellépnek, melyek inkább a közösségre vezethetők vissza. A leszármazottakban az ősnek szelleme él tovább; a törzset, nemzetséget a törzsnek szelleme hatja át. A melanesiaiaknál ilyformán hét lesz a lelkek száma. Egyes kiskultúrájú népek a halál utáni életet egyszerűen úgy képzelik, hogy a *hulla él*.

A kezdetleges népek analógiai gondolkozása nem áll meg ezen a fokon. Nemcsak az emberben különböztet test és lélek (lelkek) közt, hanem a természetben is. Az

ősnépeknél még fogyatékos a természet átszellemesítése, lélekkel való megtöltése. Ezen a fokon csak a *megszemélyesítés* nyomai mutatkoznak. A tárgyak, személyként való felfogása, korábbi lélektani jelenség, mint az animizmus. Az animizmus hatása az, hogy *az állatnak, növénynek, égitestnek is «ád» lelket*, szellemet. Addig azonban a primitív gondolkozás sohsem jut el, hogy *különbség nélkül mindenbe lelket helyezzen;* csak a jelentősebb, feltűnőbb tárgyakba képzel lelket.

A varázshit felfokozza a lelkek *erejét*. Míg a primitív fokon a lelkeknek az élőkre való hatása általában jelentéktelen ; a lelkek megkülönböztetése jókra és roszszakra erkölcsi jellegű ; a varázshittel való elegyedésben a holtak szellemei hatalmasakká válnak és magukban is, a varázs által is befolyást gyakorolnak az élőkre és a természetre. Egyesek közülük, a törzsfőnek, varázslónak, más kiemelkedőbb egyéneknek lelkei kiválnak a többi közül, erősebbek a többinél. A *halál módja* is hozzájárul erejük gyarapításához. Rontásra legalkalmasabbak azok a szellemek, kik erőszakos halállal haltak meg : öngyilkosok, állattól széttépettek, villámsujtottak stb. A holtak szellemei közt rangkülönbségek keletkeznek. Ezen alapszik az *ősök, hősök* kultusza.

A varázshit elmossa a jó és rossz szellemek közti erkölcsi különbséget. Mindnyájan a varázs hatalma alatt állnak, a varázslótól függ, hogy a szellemek mily irányban használják erejüket. Ez a *bizonytalanság* a szellemekkel szemben odáig fajulhat, hogy az egész szellemvilág kísértetjellegűvé válik, az ártó, rontó, kártevő erő válik benne túlnyomóvá. Az élők érzésvilágát a szellemekkel szemben : a *megborzongás, hátborsózás* kíséri. A szellemek *démonokká* válnak. Délamerikában a holtak szellemei általában rosszak ; haragszanak, hogy az életet el kellett hagyniuk, irígykednek az élőkre. (Ankerman. 139.)

Míg a primitíveknél erősebb még a holtak iránt érzett szeretet, a válás, búcsúzás fájdalma, a további fokokon a *félelem* válik úrrá a holtakkal szemben.

A holtak visszajárnak. Nemcsak mint a sötétség, éjszaka, borús erdők, hozzáférhetetlen barlangok rémei. Visszatérnek : *újjászületéssel is*. Az animizmus egyes formái *kitágítják a lélek életét, visszafelé és előre*. Visszafelé az által, hogy a léleknek a testbe költözést megelőző életet adnak (praeexistentia), előre az által, hogy a léleknek több földi életet adnak megújúló testbeszállásokkal, reincarnatiókkal. A nyugati filozófiában Pythagoras, Platon ismertetik a *lélekvándorlást*. Késői vallásrendszerek, bölcseleti világképek ott derengnek már a «vadak» agyában, szívében. A mungarai nép szerint (Roper River, Ausztrália) az ősidőkben élt egy Kunapipi nevű óriás, az ősatya. Ő magától lett. Több zacskó volt nála, benne sok-sok apró, lélekszerű fiúgyermek csirájában. Ezeket előszedte zacskójából ; belőlük lettek az első emberek, akiket mindjárt két totem-osztályba sorozott. (Beth. Rel. d. E. 8. sk.) A mexikói uitototók azt hiszik, lelkük földi életük idején a fogyó holdban van ; ha meghalnak, eljön a holdból és más testbe (állatiba, növényibe, emberibe) száll. Az ausztráliai arandák minden újszülöttben valamely ősének reincarnatióját látják. Regéik mesésen tárják fel, hol van a lelkek helye, melyik fában, melyik sziklában, hogy kerül onnét egy-egy forgács vagy szilánk alakjában a szellem abba az asszonyba, aki éppen arra jár, hogy új ember szülessék a világra. A dél-togoi eve-k (Afrika) szerint nagyistenüknél, Mavu-nál ott van mindenkinek égi anyja ; mikor elérkezik az idő, hogy az ember megszülessék, az égi anya átutalja az illetőt földi anyjába. A földreszállás nem megy simán ; útközben démonok állják útját a születésre szánt léleknek, próbáknak vetik alá és csak a próbák után engedik földi anyja méhébe. (Beth. i. m. 15.)

Az animizmus, párosulva a varázshittel, hozzájárul ahhoz, hogy egyes emberekből *félisten, isten* legyen. Az ősök és hősök kerültek ebbe a szerencsés helyzetbe. A testbeszállás (reincarnatio) viszont a földrehozta az isteneket, ilymódon született meg a törzsfők, királyok istenítése ; a mithologia aztán megtalálta a módját, hogy isteni ivadékokkal töltse meg a földet. Az égi istenek párosulnak földi anyákkal — és mindjárt megvan az isteni ivadék.

Az animizmus **elterjedése** *a kultúrkörök változataiban nem egyenletes.*

Legnagyobb fokban befolyásolja a melanesiai és indonesiai szigetvilágot, Also-Guinea négereit, Délamerika Amazonas körüli, Északamerika északnyugati és délkeleti indiánjait. Kultúrtörténeti tényezőként kifejlesztésében főleg az anyajogú földmívelő rétegek működnek közre. Ezekben alakulnak a titkos férfiszövetségek, melyekben a szellemidézés, koponyakultusz, álarcostánc, fejvadászat, véres emberi és állatáldozatok legjobban burjánzanak.

A szellemhit **vallásalakító tényezőként** a következő mozzanatokban mutatkozik : a másvilági élet színezésében, a démonok, félistenek, istenek sokszorosításában, az ősök, hősök, megtestesült istenek kultuszában, a «másvilági» lények erősebben emberszabásúvá tételében és egyúttal az «isteni»-nek a szellemmel való azonosításában.

A politheizmusnak egyik gyökere a szellemhit ; de nem egyedüli.

A *szellemhit és a kultusz.* Hogy az eredeti, monotheisztikus valláshoz hogy viszonylik a szellemhitből eredő ős- és hőskultusz, azt ez utóbbinak a kultúra kezdetein való fokozatos differenciálódása mutatja.

Az őskultúrkörökben kultuszt, imádást, áldozatot a nagyisten kap ; az ősszülők vagy ősatya, ősanya csak kivételesen és másodsorban. (A szemangok engesztelő

áldozata a földanya útján Kareinek szól.) Szórványosan előfordul az, hogy a sírra a halott fegyvereit ráteszik, vagy ételéről, italáról gondoskodnak. Ez azonban ezen fokon még nem vallási ténykedés, hanem társadalmi, szociális kötelességteljesítés a halottal szemben.[23] Itt tehát még alig van halottkultusz és őskultusz is csak ritkán.

Az ősatya helyenkint már az őskultúrában (ú. n. bumerang kultúrkör) összeolvad a nagyistennel és ilymódon részesül kultuszban. Ez által kezdődnek az istenábrázolások, bálványok, melyek a nagyisten kultuszában még ismeretlenek voltak.

Az állattenyésztő nomádoknál az ősök kultuszával társul a hősöké is, hírüket mondák tartják fenn ; tetemüket megkülönböztetett nagyságú sírok, sírdombok, kamrák, kápolnák őrzik.

Az atyajogú totemizmus a totem-osztályok szerint megszaporítja az ősök számát ; fellép az élők (törzsfő, varázsló) istenítése és kultusza. A halottak az ősatyával azonos napistennel egyesülnek, ezért utódaik nagy gonddal őrzik a holttestet, kiszárítják, múmiává alakítják. A halottkultuszban az ősök erejének megszerzése válik fontossá a varázslat útján.

Az anyajogú kultúrkörökben a női hatalommal szemben kialakult titkos férfitársaságok még jobban kifejlesztik az ősök tiszteletét ; az egyes ősökét is ; koponyájukat megőrzik. Csontjaikkal stb. varázslatot űznek. Itt válik a *vér* erős varázseszközzé : véres áldozatok, a szívnek az élőből való kitépése, a foglyok kínzása, fejvadászat.

Gyakorivá válik a kettős temetés : az első a halál után, a második az után, hogy a hús elporladt és csak a csontváz maradt meg. Ilyenkor a koponyát és a csontokat külön teszik el.

A szellemhit tehát sokat változtat a primitív nagyistenhitű vallás arculatán. Gazdagítja a temetési szer-

tartásokat, kifejleszti a holtak sírjára tett használati és táplálkozási tárgyak áldozatjellegét, a holtak csontjaival stb. űzött varázst, a holtak szellemeinek a varázslatba való bekapcsolását és az ú. n. *nekromantiát*, a holtak segítségével való *jóslást*. Ez utóbbinak módjai: sírokon való alvás, különféle szertartások a holtak csontjaival; a holtaknak bemutatott áldozatok.

Természetes, hogy a szellemhit egyes formáinak a kultúrkörökkel való kapcsolata nem oly szilárd, hogy eltérések, hiányok, ingadozások ne volnának. Bizonyos jellegzetes egyezések azonban módot adnak arra, hogy a szellemhitnek necsak elterjedését mutassák, hanem alakulási vonalának egyes pontjait is feltűntessék. Annyit bizonyára meg lehet állapítani, hogy a nagyistenhit mellett a szellemhittel párosult varázshit csak másodrendű vallásformáló tényezők.

A TERMÉSZETKULTUSZ KEZDETEI.

Egyes nagykultúrájú népek (babiloniak, indoeurópaiak, egyiptomiak stb.) vallásában az ég és föld ad határozott körvonalat, színt, egyéniséget az isteneknek. Az egyik mint napisten, a másik mint holdisten bontakozik ki a mithoszok ködéből ; a hét bolygó, az állócsillagok mind istenként tekintenek le az égből. A föld maga is bevonul az égiek közé, mint földanya. A hegyek, folyók, erdők, mezők, ligetek, a tavak és a tengerek — megtelnek istenekkel. Ha át is alakul ezen istenülésben a természetnek, egyes részeinek, tárgyainak valója, ha hívő alázat, csapongó képzelet és művészi alakítás ki is dolgozza bennük a halhatatlan istenek eszményi vonásait, ha mindnyájukat föl is emeli olimposzi magaslatra, a vallástörténész boncoló tekintete mégis megtalálja bennük születésük anyajegyét : a természet részeinek, tárgyainak *megszemélyesítését.*

Az ember mindenre a maga szemével tekint, mindenbe a maga tudatával igyekszik behatolni, hogy felfogja, megértse. A megszemélyesítés annak a gondolkozásmódnak, érzésvilágnak az eredménye, mely az embertől különböző tárgyi világot, legyen élő vagy élettelen, az emberi tudat hasonlóságára, *analógiájára* gondolja el. Az ember előbb *éli, érzi* a maga valóját ; a tudat reflexiója, az ember valójának szételemzése testre, lélekre az őseredeti tudati átélést éri, melyben az ember a maga mástól különböző benső valóját, gondolkozását, érzésvilágát, működését saját énjében megragadja és személyes éntudatában kifejezi.

Amint az ember a külső világra pillant, működésében,

mozgásában, elváltozásaiban magához hasonló lényre ismer ; benső valóját nem látja ; de megnyilatkozásait úgy veszi, mintha élő, érző, cselekvő tudattal állna szemben, mintha a természet tárgyaiban is személyek működnének. A mai felnőtt játéknak veszi, komolytalannak tartja, mikor a gyermek babáját öltözteti, beszélget vele, mikor pár bábujával egész hadjáratot csinál végig. A felnőtt ember tudata nehezen illeszkedik bele a gyermek játéktudatába, nem akarja megérteni, miért is volna szomorú vagy víg az a játékbaba, miért kell azt unszolni, vígasztalni, megverni vagy esetleg eltemetni. A *megszemélyesítés* munkája mindez.

Az éntudatban még nem válik szét az ember lénye két összetevőre ; a tárgyakat is osztatlanul tölti meg a megszemélyesítés élettel, tudattal. Az animizmus már az elemző reflexiónak terméke. Amikor az ember az anyagtól, testtől megkülönbözteti a lelket, szellemet, akkor a természet tárgyaiba is belevetíti ezt a kettősséget. Lélek, szellem vagy isten székel bennük, az mosolyog ránk a telihold arcával, az ijeszti az embert a lebukó nap vérvörös tekintetével.

A természetkultusz gyökereihez lélektani úton is hozzá lehet férni. A kultúrtörténeti módszer hozzásegít ahhoz, hogy a lélektan feltevését vallástörténeti tényekkel lehessen igazolni.

Az őskultúra vallásaiban nyomon követhetjük a természetmegszemélyesítés útját a mithoszig és a természetistenítésig, kultuszig.

Az arktikus kultúrkörnek jellemző tulajdonsága, hogy benne a nagyisten összeolvad az éggel. Ez a tény meggátolja az égitestek önállóvá válását. A szamojédeknél a Nap a nagyisten (ég) nappali, a Hold éjjeli szeme. A megszemélyesítés útban van, de : feleúton megáll. A Nap és Hold nem önálló személyek, csak : szemei a személynek. A korjákoknál a nagyisten magával a Nap-

pal olvad össze. Az eszkimóknál a Hold lesz Silanak, a nagyistennek — *követe.*

A felhő, zivatar, vihar ugyancsak alkalmas a megszemélyesítésre, hisz hangja (dörgés) és fegyvere (villám, istennyila) van. A szamojédeknél a viharszellem félkezű, féllábú, félszemű hős, aki a «fagy-bika» ellen harcol a «délbika» pártján. Kultusza azonban nincsen, csak mithosza. A mithosz témája — északsarki népről lévén szó — könynyen érthető : a vihar, dörgés, villámlás — a tavasznak előjele, a dél küzd benne az észak ellen.

A *tűz* a szamojédeknél, korjákoknál személyes való, a korjákok azt hiszik, hogy a tűz viszi az áldozatot az égbe az istenhez. Tavasszal és télen ünnepélyesen kicserélik a korjákok a régi tüzet és fúró szerszámmal újat gyujtanak. A tűz-fúró szent tárgy, a korjákok áldozatot mutatnak be neki, mint a családi tűzhely védőjének. A tűznek az ajnuknál is van kultusza. Náluk a tűz nőnemű istenség, az isteni házőrzőnek felesége ; isten és az emberek közt a tűzistennő az összekötő ; őrködik az emberek fölött, hű képet rajzol az emberek tetteiről ; ez a kép dönti el az ember sorsát a halál után — az ítélet napján.

Az ausztráliai viradjuri-kamilaroi népnél a Nap és a Hold Bajame-nak (a nagyisten) *fiai.* A megszemélyesítés önállósította őket, de nem szűnt meg kapcsolatuk a nagyistennel. Ők őrködnek az emberek fölött (az isten szemei !), hírt visznek neki az emberek dolgairól.

Az északamerikai indiánok közül többen kifejezetten vallják azt, hogy a Napot, Holdat az isten teremtette. Másoknál a nagyisten napistenné válik (sziu-indiánok). A tűzföldieknél a Nap a vízözön előidézője; megolvasztja a jeget, ebből támad a vízözön.

A törpéknél és pigmoidoknál. Az andamárok megszemélyesítik a monszun-szelet, a Napot, Holdat, az éjszakát ; mithoszaik is vannak róluk, de kultuszban nem részesülnek.

A szemangoknál egyesek imádják a nőnemű földalatti sárkányt, ki a földből vízörvényeket támaszt. A Nap és Hold azonban személytelen égitestek náluk.

Az afrikai gabun-törpéknek vannak mithoszaik a Napról, Holdról, csillagokról, szivárványról; de a mithosz nem tudja eltüntetni ezeknek *tárgy*-jellegét. A Holdat a nők részesítik bizonyos kultuszban. A természet-démonok határozatlan jellegűek, kísértetszerűek; az animizmusra vezethetők vissza. Ritkán részesülnek kultuszban — és ez nem is kötelező.

A pigmoidok közül a busmannoknál van fejlett égitest-mithologia. A kalaharibusmannok khung-törzse a következőket meséli a napról:

«A Nap egy embernek volt a leánya. A busmannok meglátták őt, a férfiaknak vállukra kellett venniük; nagyon megégette a férfiak vállát, azért sokszor felváltották egymást. Végül is nem maradt már épvállú férfi. Ott hagyták a Napot egy bokorban, nem vitték közel kunyhóikhoz. Innét kelt fel aztán a Nap. Ő a Nagy Kapitánytól származik. (Khu — a nagyisten.)

Mikor a Nap lenyugszik, leül a földre, hogy egyék. A napsugár a Napnak karja. A napfogyatkozást oroszlánok okozzák, hogy könnyebben felfalhassák az embereket».

A busmannok sokat szenvednek a nap hevétől; csak alkonyatkor érzik magukat jól; ünnepeiket holdtöltekor ülik meg. UdG. IV. 590 sk.

A *délnyugati busmannok* is tudnak regélni a Napról: «Kezdetben sötétségben ült az egész föld. A Nap abból a régi nemzedékből származó ember volt, mely a busmannok előtt élt a földön. Ragyogó volt a Nap arca. A gyerekek, anyjuk parancsára, a Napember fejét a levegőbe dobták, oda, ahol most is van; onnét jön a világosság és a meleg. Hajnalonkint a Nap kelet felől száll fel és estig keresi testét, mely tengeri pókká változott. Aztán nyu-

godni tér nyugaton, hogy a következő hajnalon újraébredjen.

A Napember annakidején nagy vadász és varázsló volt, volt ereje és tekintélye, mindenki nagyon becsülte».

Ezek a busmannok imádkoznak a Naphoz:

«Nap, támadj már fel,
Hogy láthassunk!
Nap, kelj fel számunkra.
Támadj már fel,
Hogy láthassunk
És vadászni induljunk». UdG. IV. 559.

Itt már nincs szó arról, hogy a Napembernek mi köze van a nagyistenhez; önállóvá válik; a varázshit megtölti őt is varázserővel. Istennéválását mutatja a hozzá intézett imádság.

A róla szóló mithoszokban látni a magyarázó, okkereső (aitiologiás) értelemnek, a megszemélyesítő képzelettel való közös játékát. Ebből a forrásból merítenek a többi mithoszok is. A Hold-mithoszok általában változatosabbak a Nap-mithoszoknál.

Hold-mithoszok. A *gabun-törpék* azt hiszik, hogy a Holdban egy kígyó lakik. Nagy ez a kígyó, lábai a csillagokba nyúlnak. Ellenőrzi, hogy az emberek mit csinálnak és jelentést tesz róluk az Alkotónak. A törpék ezért kerülik a holdfényt, lehetőleg árnyékban állnak holdvilágkor vagy kunyhójukba zárkóznak. A férfiak amulettel is védekeznek a holdvilág ellen, de az asszonyok nem. Az asszonyok a Holdban pártfogójukat tisztelik, azt, aki megnyitja a méhet. Ő az éjszaka úrnője, a holtak szellemeinek anyja. Újholdkor az asszonyok ünnepet ülnek; kitáncolják magukat és bőven isznak az ünnepi banánléből. Táncközben kérik a Holdat, mint az élők anyját, távolítsa el a holtak kísértő szellemeit. Az újszülött csecsemőt holdtöltekor bemutatják a Holdnak. Holdfogyatkozáskor is tánccal töltik az időt.

A gabun-törpék holdkultusza anyajogú kultúrából való átvétel. A Holdnak a *női nemmel, a születéssel* és a *halállal* való kapcsolata — a holdújulással, a Holdnak az éjszakában való feltűnésével függhet össze. Ezen összefüggések ősi megérzése tölti meg a Holdat vallási tartalommal.

A holdváltozások egy más eszmét is belevetítenek a primitívek lelkivilágába : a *halálból való föltámadás* gondolatát.

A *délnyugati busmannok* ezeket regélik a Holdról :

«A nyúl, ki akkor még ember volt, jajgatott anyja halálakor. Azt mondta neki a Hold, hagyja már abba, anyja nem halt meg egészen, újra életre fog kelni. A nyúl nem hagyta abba a sírást, hisz anyja valóban halott, nem is hiszi, hogy föltámadna. A Hold megharagudott, orron vágta a nyulat (azóta csorba a nyúl orra) ; a nyúl most lett igazi nyúl ; a kutyák azóta hajszolják és tépik széjjel, úgy hogy valóban meghal ; de az emberek is ez óta halnak meg véglegesen». UdG. IV. 556·

Holdújuláskor mégis azt kérik a busmannok a Holdtól, adja nekik fényes arcát, azt, mely ha elsötétül, utána újra fénylik ; hogy ők is élve támadjanak fel majd, ha meghaltak.

Körülszövik a Holdat okkereső mondákkal :

Egyik mondájuk szerint a Holdember (férfi, nem nő) vetélytársa volt a Napembernek. A Hold a Nap előtt járt, de a Nap késével darabokat szelt belőle, végül csak a gerince maradt meg a Holdnak. Ekkor a Hold kérlelte a Napot, legalább ezt hagyja meg gyermekei számára. Haza vánszorgott. Kerülte a Nap színét, csak éjszaka járt körül, megint megerősödött, kitelt, aztán büszkén jár a Nap előtt, mely újra apróra szeli.

Más regéjük arról mesél, hogy a Hold tele van vízzel, ebből ered a harmat. A fogyó Hold szarvai közt van a meghalt lelkek barlangja. Amint a Hold megnő, vizétől a

holtak életre támadnak és leszállnak új életre a földre. Ez hónaponkint ismétlődik. Az életnek és halálnak körforgását így magyarázzák a busmannok.

A busmannok az *ég csillagairól* is tudnak szép regéket ; a tejút és a csillagok abból a parázsból eredtek, melyet egy leány az égre szórt. A csillagok élőlények.

Egyes csillagoktól a busmannok ételt is kérnek. Ezek az ő szerencsecsillagjaik.

Az *eső és víz* nem válik ennyire személyessé náluk, de a víz, mint holdmithoszuk mutatja, életadó elem az ő felfogásukban.

A busmannok égitestmithologiája jellegzetes példája annak, hogyan fejlődik ki a természet megszemélyesítéséből, az égi tünemények eseménnyé, történetté való átalakításából — a mithosz. Ennek a mithosznak *témáját* az égitesteknek, Napnak, Holdnak, csillagoknak mozgása, pályája adja. Az első téma: *a nappal-éjjel váltakozását* magyarázza, a napkeltét, nappályát, napnyugtát.

Az őskultúrákban nagyon ritkák még a Nap *évi pályájára*, az *évszakokra* vonatkozó mithoszok. Ezt a primitívek képzelete még nem duzzasztja fel történetté. De vallási jelentőségét már megérzi az évnek. A lenape (delavare) indiánok ősszel, levélhulláskor, minsi-törzsük a tél beálltakor évi hálaadóünnepet rendeznek a Nagy Szellem tiszteletére, tizenkét napig. Ezen az ünnepen a négy égtájnak is hálálkodnak. A Nap évi pályája ad alkalmat arra, hogy a Napember életpályáját tárja fel vele fejlettebb kultúrkörök mithosza — születésétől elaggásáig.

Dúsabbá válik a primitíveknél a *holdmithologia*. A Hold *kelte és nyugta* (napi téma), a *holdújulás, holdtölte, holdfogyás* (hónaptéma) megragadja képzeletüket. Az okkereső gondolkozás ezen eseményekhez kapcsolja a természet jelenségeinek (harmat, sötétség) és az életproblémáknak (születés, halál, halál utáni élet) magyarázatát.

A mitho z itt alakul át filozófiává — már az őskultúrában.

A Nap és Hold a busmannoknál — *ellenségként* járnak egymás nyomában. A mithologia úgy adja a Hold fogyásának magyarázatát, hogy a Nap késével apróra szeli a Holdat. Az «*istenek harca*» a fejlettebb mithologiáknak lesz gyakori témája. Ime: ennek a harcnak egyik forrása: a természetmithoszban. Másik forrása: a népek keveredéséből eredő vallási harcok, melyek a földi eseményeket a mithosz segítségével égi történéssé, istenek harcává változtatják.

Az őskultúrák vallásának összehasonlító vizsgálata arra enged következtetni, hogy a nap- és holdmithologia a nagyistenhithez viszonyítva későbbi keletű. Ahol az őskultúrákban nagyobb fejlettségűnek mutatkozik, idegen források táplálják: a holdmithologiát anyajogú, a napmithologiát atyajogú totemisztikus kultúrák.

Feltűnő, hogy az őskultúrákban az égitesteknek vallási jelentősége mily csekély. Legtöbbjüknél még nem váltak istenné; imádásban, áldozatban nem részesülnek.

Az égitestmithologia érdekesen hat főleg az ausztráliai ősnépek (viradjuri, juin-kuri) avatásaira. Egyes csoportoknál az avatás a halálból való feltámadás eszméjét fejezi ki; ezt a célt szolgálja a jelöltek fehérre festése (a halottak színe), emberi excrementummal való táplálkozásuk (a holtak étele), sírba temetésük és feltámadásuk. Ezek a mozzanatok a holdmithologiára vezethetők vissza.

Másutt az avatás a férfierőt jelentő Naphoz való áthasonulást domborítja ki; az avatás helyének, körmeneteinek iránya: keletről halad nyugat felé; a fiukat vörösre festik (a Nap színe), hajukat leperzselik, magukat vérrel kenik be. Mithoszuk szerint Bajame (a nagyisten) a hajnalpír vérszínű levéből alkotta kristálykályhában

(az égboltozatban) az ifjú Napot. Ezt utánozza a serdültavatás.

Az égitest-mithosz szemléletes tartalma *képszerű ábrázolásra* is alkalmas ; az őskultúrákban is előfordul a napnak, holdnak, csillagoknak ábrázolása. A mithosz «irodalmi» műfajjá alakulását és megőrzését elősegíti a kultuszban való dramatikus ábrázolása vagy azonos módon való ünnepélyes szóbeli közlése.

AZ EMBER ÉS AZ ÁLLAT. A TOTEMIZMUS VALLÁSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE.

A vallástörténet az ősember lelkivilágába akar behatolni részben képzelettel, részben az ethnologia által lehetővé tett analógiás következtetéssel. Mind a két úton hamar rátalálunk az ősembernek az állatvilággal való kapcsolatára. Az életért való küzdelmében az embernek a nálánál erősebb állatokkal kellett nehéz harcait megvívnia, mint ahogy az őserdők népe ma is viaskodik tigrissel, oroszlánnal, leopárddal, elefánttal, óriáskígyókkal. Ebben a küzdelemben az ember rászorul az állatok tulajdonságainak, szokásainak alapos ismeretére ; csak akkor van reménye a győzelemre, ha inkább ésszel, mint erővel küzd velük szemben ; ha tőrbe csalja őket, lesből támadhat rájuk, ha fizikai erejét megtoldja a fegyver hatalmával. Az állat ellenség is, de életfenntartó, táplálékot adó lény is. A primitív ember eleszi a vadméhek elől mézüket, kiszedi a hangyabolyból a hangyatojást és jól lakmároz az állatok húsából. Még nem szelídíti meg, nem tenyészti őket, «házi» állatai nincsenek, az állattenyésztés fejlettebb kultúrfokok sajátja, mégis irígylésre méltó tulajdonságokat lát az állatokban : egyesekben a nagy erőt, másokban az ügyességet, ravaszságot ; megcsodálja őket szépségükért, szeretne velük repülni a magasba és vágyai célját gyorsan elérni a madarakkal. Neki is hasznos volna, ha oly könnyen elrejtőzhetne, menekülhetne, mint egyes állatok. Mindezek mellett a magáéval *rokon életet* lát az állatokban : megfigyeli arckifejezésüket, járásukat, viselkedésüket ; úgy látja, ők is örülnek, haragszanak ; megérti hangjukat, azt hiszi, az állatok is beszélnek.

Látja életfolyásukat, hogyan hozzák világra kicsinyeiket, hogyan gondozzák, nevelik őket. Ahogy magával való rokonságot fedez fel bennük, ugyanúgy érzi emberfölötti tulajdonságaikat is. Az állatoknak emberszabású felfogása (pl. állatmesék), az isteneknek állatformájú (theriomorf) képzete itt találja meg lélektani gyökerét, melyet szinez, erősít az ember szimbolikus, jelképes életérzése, érzelmeinek a jelről a jelzettre, a jelzettről a jelre való átsugárzása. Néha a vadászat, néha a játék ösztönzi arra, hogy *utánozza, mimelje* őket. A busmann belebújik a struccmaszkba, feje, szárnya szakasztott a struccé, kezét és kezében ijját elrejti. Nagyóvatosan struccléptekkel közelíti meg a legelésző, gyanútlan csapatot; mikor közelébe ér, hirtelen rányilaz és boldogan viszi társaihoz a zsákmányt. Ezt a vadászjelenetet képen is megrögzíti ügyes rajzzal. Máskor az állat hangját utánozza rejtekből, hogy közelebb csalja. Az állatokkal való foglalkozás, elejtésük vágya megtölti tudatát, önkénytelenül is utánozza őket; a varázshit célt is ád az állatutánzásnak: így lesz urrá felettük, így szerzi meg erejüket, ügyességüket.

A primitív ember lélektanához nehéz hozzáférni. Hogy mikor és hogyan jutott az állatokkal való rokonságának azon tudatára, melyet a mai ethnologia *totemizmus* néven foglal össze, azt nehéz volna megállapítani. Hogy azonban eljutott, ha nem is az emberiség történetének kezdetén és ha nem is mindenütt, azt a *totemizmus* megléte és *részleges* elterjedése bizonyítja.

A totem (a chipway-indiánoknál dodem) az északamerikai algonkin-indiánok nyelvéből származott át a mai tudományba. Jelenti azt az állatot, mellyel bizonyos egyén, vagy törzs rokonnak gondolja magát. Az ethnologia aztán még általánosabbá teszi a totem jelentését; így nevezi nemcsak az állat-totemet, hanem azt a növényfajtát vagy élettelen tárgyat (égitestet, követ), jelensé-

get (mennydörgés, eső, szivárvány), mellyel az ember rokonnak tudja magát. A kultúrtörténeti kutatás kimutatja, hogy a növényi stb. totem másodlagos képződmény ; így a következőkben totem néven az állattotemet értjük.

A totemizmus változatos tudattartalmat, meggyőződést és szokásokat foglal össze. Valamennyi formájában alig van más közös vonás, mint az a tudat, hogy az ember és totemje rokonok. A rokonságban magában fokok vannak. Néha az ember *azonosnak* hiszi magát totemjével ; az oroszlán-totemű az oroszlán erejét, bátorságát érzi magában. Egyes középafrikai négerek úgy gondolják, ha meghalnak, totemállatjukká változnak át, tigrisek stb. lesznek.

Ez az azonosságtudat a totemmel való *testvériségben* fejeződhetik ki. A törzs tagjai mind a totemállat ősében tisztelik a maguk ősatyját (Középausztrália, az afrikai eve, dakka, betsuán-törzsek). Néhol a rokonság alapja az, hogy az ősembernek a totemállat volt a testvére.[24]

Az északamerikai indiánoknál a totemhez való viszony nem rokoni, hanem baráti viszony ; a totem az ember védője, segítője. Középamerikában meg úgy gondolják, hogy az ember életének igazi hordozója a totemállat. Ha az meghal, az ember is vele hal.

Abból a szempontból, hogy a totemnek ki az *alanya*, háromféle totemizmust különböztetünk meg ; egyedi, nemi, csoporttotemizmust.

Az *egyedi totem*, mint neve is mondja, ugyanazon törzs keretében egyedek szerint más és más. Az amerikai indiánoknál van ez elterjedve. Hogy melyik állat az ember totemje, azt a serdültség idején tudja meg az indián. Magányba vonul, böjtől, nem alszik, míg csak kimerültségében álmot nem lát ; az első állat, mely álmában feltűnik előtte, lesz az ő védőtotemje. Ezt a totemet gyermekei nem öröklik tőle.

A délkeletausztráliai (és tasmániai) népeknél a *nemi totemizmus* ismeretes.[25] Szűk körben van csak elterjedve (kurnai, keleti kulin, juin-murring). A férfiaknak és a nőknek külön totemjük van ugyanabban a törzsben ; a nemi totem rendesen kis madár vagy denevérfajta ; a kurnaiak totempárja az emu-ökörszem és a kék ökörszem. A nemi totem öröklődik.

A totemizmus legjelegzetesebb formája a *csoport-* vagy *nemzetiségi totemizmus*. Ennek társadalomalkotó hatása van. Egy csoportba (clanba), nemzetségbe vonja az azonos totemű tagokat, férfiakat és nőket, akik totemjük révén rokonok egymással, mert benne ősüket látják. Ebből a rokontudatból származik az egytoteműek közti házasság tilalma (clan-exogamia).

Mivel az egytoteműek rendszerint egy helyen is laknak, azért a totemizmus exogamiája rendszerint helyi exogamia is. Ez utóbbi történetileg megelőzi a clan-exogamiát. A totemizmus eredetileg az *atya*-jogú kultúrkörök sajátja. Az anyajogú kultúrákkal érintkezvén, néhol összeolvadt ezeknek két házassági osztályával (Zweiklassensystem), vagy megsokasította az anyajogú két osztályt négyre, sőt nyolcra.

Földrajzilag a csoporttotemizmus Ausztriáliában és a környező szigeteken, Előindiában, Afrikában, Észak- és Délamerikában van elterjedve, de seholsem általános.

Ismeretes volt Európa délnyugati részének őskorában is. A csoporttotemizmus rendszerint az elsőfokú (primér) kultúrák sajátja, eredeti kialakulása az atyajogú körben történt, de áthatott az anyajogra is. Néhol csak egyes nyomai maradtak, másutt a nagykultúrákba is átjutott : Előindiában, ahol a kasztrendszer támogatta megmaradását, Peruban az inkák birodalmában és valószínűleg Óegyiptomban is.

A különböző (egyedi, nemi, csoport-)totemizmusnak közös vonásai a következők : a totemet tiszteletben tart-

ják, az egytoteműek egymást támogatják, segítik, hiszen rokonok; a totemet nem szabad megölni és megenni, érinteni. Ezekhez a többé-kevésbbé általános vonásokhoz [a totem megevésének tilalma nem egyetemes; vannak helyek, ahol a totemnek (pl. tehén) csak egyes részeit nem szabad megenni] mások is járulnak, melyek alapján a kultúra nagasabb fokaira eljutott népeknél is meg lehet állapítani a totemizmus ideiglenes hatását.

Az egytoteű törzsek magukat rendszerint a totemről nevezik el. Vannak pl. medve, farkas, sólyom-törzsek. Ez a jelenség megvolt a régi törökségnél is; a 24 oguz törzs négyes csoportokra oszlott s minden ilyen négyes csoportnak volt egy-egy totemje, a sasok fajtájából. Közös nevük: ongun = sikerthozó. A türkök farkastól származtatták magukat. Emesét (Álmos magyar vezér anyja) álmában a turulmadár ejtette teherbe. A turul az Árpád-nemzetség totemje.[26] Érdekes, hogy az ősmagyar törzsnevek (Kabar, Nyék, Megyer stb.) nem totemnevek. Viszont Árpád-kori török eredetű személyneveink közt több (Ákos, Karcsa, Kartal, Tiván, Bede, Torontál, Turul, Zongor) sast, illetve sólymot jelentő szó van. Ebből ugyan nem lehet a totemizmusnak «nagy szerepére» következtetni a régi magyarságnál,[27] mert a névadás másodlagos jelenség a totemizmusban és mint csökevény jelentkezhetik ott is, ahol a totemizmus lényege (a leszármazástudat) egészen elhomályosult.

Egyes törzsekben (baganda Keletafrikában, irokézek, huronok stb. Északamerikában) az egyes tagok személynevei is jellegzetesek; a totem valamely tulajdonságát fejezik ki: pl. a medve-clanban: a talpas, morgó stb.

A totemtörzshöz való hozzátartozást nemcsak a név, hanem egyéb *külső jelek* is kifejezik. A totemnek egyes részeit (pl. állatkoponya, madártoll) megkülönböztető jelként (gyakori a tollas fejdísz) hordják, házukat, csónakjukat, fegyvereiket vele díszítik.

Aztán a tárgyból kép vagy faragvány lesz ; a totemet leegyszerűsítve bőrükre tetoválják, szerszámaikra ráfestik, ráfaragják. A totemből így lesz címer, zászló. A sátrak, házak előtt álló cölöpről, póznáról, a had előtt lebegő zászlóról a totem integet. A clan tagjai ünnepélyes alkalmakkor sajátos, totemmel díszített álarcos ruhában táncolnak.

A totemizmus, mint az eddigiekből látható, magában véve nem vallási jelenség, hanem inkább néprajzi és társadalmi. A totemnek kijáró tisztelet rendszerint nem jelentkezik imádságban, áldozatban.

A totemtől való leszármazás hite azonban módot ád arra, hogy a primitív vallásokban is meglevő ősember, ősszülő összeolvadjon a totemállattal és így a totem vegye át az ősszülő vallási szerepét. Az ősök kultuszának fokozatos fejlődése teszi lehetővé a totemnek, mint ősnek istenítését, ezáltal az állatképű istenek kialakulását. Helytelen volna azonban minden állatkultuszt a totemizmusból származtatni ; az állatkultusz kialakulásához elég a varázshitnek és az animizmusnak kölcsönös hatása. Tény az, hogy eddig sehol sincs biztos adatunk arra, hogy az aránylag sűrűn előforduló állatkultusz valahol is a totemizmusból származott volna.[28] A totemizmusnak az egyiptomi állatistenek kialakulásában való szerepe sincs még véglegesen tisztázva, bár itt a totemizmus hatása valószínű.[29]

A varázshitnek és az animizmusnak a totemizmussal való összeolvadása eléggé általános. Az algonkin-törzsek a totemállatot is manitu-nak nevezik, mint a szellemet és a varázserőt. Az ember és totemje közt élet- és erőközösség van. Ez a hit jut élénk kifejezéshez ott, ahol a totem halálával együtt jár az ember halála is. Ez a hit Közép-Amerikában is, Nyugat-Afrikában is előfordul. A totemállat a hordozója az embertől különvált «szellem»-nek, mely az embernek életelve, lényege.

A totemizmus a maga származáshitét néha különös mithoszokban színezi ki. A totemősnek életmagját, erejét, melyből a születő emberek részesednek, a mithoszok egyes helyekre, tárgyakra (fa, szikla) összpontosítják. Ide térnek vissza a meghaltaknak életelvei is. Itt, a totemerő központjában székelnek azok a csirák, magok, melyekből az ember és totemje származik. Az aranda-törzs ezt a helyet Nanja-fának, sziklának nevezi. A fáról, vagy szikláról szilánkok hasadnak le és behatolnak az arrajáró asszonyba, aki így kapja meg az új emberlény életmagvát. Az emberlét másik életelve pedig ott marad a totemközpontban és onnét siet a[1]teregójának védelmére, ha veszedelemben forog.

A totemerő hordozója lehet valamely faragott jelkép is; az arandá-k tjurungá-nak hívják azokat a bálványalakokat, melyeket a totemközpontban őriznek. Ezekben rejtőzik a törzsnek és egyedeknek totemereje. A tjurungára rovással fe[1]jegyzik a totemre vonatkozó mithoszt.

A totemközpont a színhelye azon szertartásoknak is, melyeknek tárgya az állatképű totemős tetteinek, vándorlásainak színjátékszerű megjelenítése. Azzal, hogy a totemős tetteit drámai módon felújítják, analogiás varázst űznek. Céljuk pedig e szertartásoknak az, hogy a totemerőt, mely egyúttal varázserő is, gyarapítsák, hogy a törzs és a totemállat fennmaradását, szaporodását biztosítsák.[30]

A totemizmus színezi a népek meséit is, melyekben gyakori motívum az embernek állattá, az állatnak emberré való változása. Csökevényszerűen él tovább ez a hiedelem pl. a táltosnak és lovának kapcsolatában, a táltosnak lóválevésében, a boszorkányok átalakulásának hitében.[31]

Hogy a totemizmus nem őseredeti birtoka az emberi nemnek, az két tényből világlik ki. Először is abból, hogy a totemizmus eredeti alakja, a csoport-totemizmus csak

az elsőfokú kultúrkörökben jelentkezik ; az őskultúrák nemi totemizmusa valószínűleg ennek elfajulása.

A totemizmus másodlagos jellegét bizonyítja továbbá az a körülmény, hogy elterjedése, hatásköre nem egyetemes. Maga J. G. Frazer, a totemizmus legkiválóbb ismertetője,[32] kimutatja, hogy az a három népfaj, melynek a nagykultúrák kialakításában a legnagyobb része van (az indogermánok, a hamito-szemiták és az ős-altájiak) kezdetben a totemizmust nem ismerte ; ezen népekhez a totemizmus más népekkel való érintkezésük útján került.

Hogy a totemizmus nem alapja a valláskialakulásnak, azt ezek után nem kell bizonyítani. Vallás volt akkor is, midőn totemhit még nem volt. Vallás van ott is, ahol totemizmus nincsen. A kettő között okviszonyt nem lehet felállítani.

Épp oly helytelen az a törekvés is, mely az áldozatot akarja a totemállat megöléséből és rituális megevéséből levezetni.[33] Azt mondják, a totemállatot tilos ugyan megölni és megenni, de rendkívüli, ünnepélyes alkalmakkor ez mégis megtörténik, hogy a törzs a totem megevésével az istenséggel egyesüljön, erejében részesüljön. Ezzel a magyarázattal szemben a tények azt mondják, hogy a többszáz totemista törzs közt Frazer mindössze négyet talált, ahol «szent» (valószínűleg totem-) állatot megölnek, de nem eszik meg ; itt tehát áldozati lakomáról nincs szó; az arandáknál viszont a megölt totemállat semmiféle istenítésben nem részesül ; megevésének a célja nem istenülés, hanem a varázserő megszerzése.[34]

A totemizmus *közvetve* hatott inkább a vallás átalakítására, mint társadalmi tényező.

VALLÁS ÉS TÁRSADALOM.

Az őskultúrák társadalmának alapsejtjei, a monogamcsaládok közt még csak laza, inkább alkalmi kapcsolat áll fenn ; a családok nem alkotnak szilárdan összefüggő nagyobb egységet : nemzetséget, törzset. Ez a tény magyarázza meg azt, hogy a törzsfőnek kevés hatalma van, ebben is korlátozza az öregek tanácsa ; a törzsfői méltóság még nem öröklődik.

A vallási ténykedéseket az egyesek és a családok végzik ; imádság, áldozatbemutatás még inkább egyéni, családi, mint törzsi ténykedés. Ezen a fokon a *serdültavatás* a társadalmi életnek legfontosabb megnyilatkozása ; ez egyúttal a legfontosabb közösségi vallásgyakorlat is. A törzsfőknek, köztük a legidősebbeknek itt tűnik elő papi szerepük is.

A papság.

A varázslat kialakulásával, a vallásba való behatolásával a vallási szolgálat is differenciálódik, a pap, varázsló kuruzsló feladatai vagy összeolvadnak egy személyben, vagy külön személyek töltik be ezen hivatásokat. További megkülönböztetést jelent a vallási személyek közt az ősök kultusza és a természetistenítésből származó kultusz. A varázslókról már beszéltünk, most a papi személyekre fordítjuk figyelmünket.

A gabun-törpéknél már bizonyos elkülönülés található a papi funkciók végzői közt. A vallási ténykedések azon részét, melyek az egyént érintik, az érdekeltek maguk végzik, áldozatot jól sikerült vadászat után bárki bemutathat. Az asszonyoknak is megvan a szerepük a vallási

életben (ha halásznak, az első halat visszavetik a vízbe; az első talált gyümölcsöt visszadobják az erdőbe). A családot érintő ténykedéseket a családfő végzi, a clan vallási szolgálatát viszont a törzsfő intézi. Van azonban a vallásnak a törzsfőtől különböző szolgája is. Tekintélyben mindjárt a törzsfő után következik. Megkülönböztetett ruházatot visel (csúcsos sipka, vadmacska-bőr, állatfark-lógókkal díszített öv, méregzacskó stb.). «Szolgálata összetett és változatos. Ő végzi a nagyistennek és a szellemeknek kultuszát, ő szabályozza a természet jelenségeit, az esőt, vihart, áradásokat, az ő gondja a törzs társadalmi, családi, egyéni jóléte, ő rája tartozik a háború és béke, új község létesítése, segítség a közös bajok idején, betegségek ellen. Hivatása mindenre és mindenkire kiterjed.» (P. Trilles. UdG. IV. 148—9.) Rontást azonban nem gyakorol. A rontó varázsló tőle különböző, rettegett személy.

A pap és a kuruzsló, továbbá a segítő varázsló ténykedései olvadnak össze egy személyben a gabun-törpék «papjánál». Jellemző itt is, mint sok más ősnépnél a rontó varázs elkülönítése a «papi» funkcióktól.

Már az őskultúrákban látható az az ellentétes törekvés, mely a vallási funkciókat vagy a családfőben, törzsfőben, vagy pedig külön személyben akarja összpontosítani. Az első irány a vallás és társadalom fölötti hatalmat egy kézben tartva a kettőnek szoros egységét biztosítja, a másik pedig a kettőt szétválasztva a vallást a társadalmi hatalomtól igyekszik függetleníteni. Annyira azonban a kettő sehol sem válik szét, hogy a közösség benső rendje ne legyen a vallási hagyományok által megalapozva.

Ezek a vallási hagyományok a fennálló társadalmi rend alapítását visszavetítik az ősidőkbe, az emberiség keletkezésének korára. Az őshagyomány (melyet rendszerint az avatások alkalmával közölnek) a társadalom berendezését a nagyistenre, vagy az ősatyára stb. vezeti vissza.

Azonban nemcsak a vallás hat a társadalomra úgy, ahogy vázoltuk, hanem megfordítva: a társadalom rendje — visszatükröződik a valláson is. E kölcsönös hatásnak alapja az ember analogiás gondolkozása, mely az empirikus életviszonyokat vetíti át a vallás érzékfölötti világába. Ezt a hatást láttuk már abban, hogy a primitív mithologia hogyan veszi körül az eredetileg egyedülálló nagyistent családdal. A következőkben az ős- és elsőfokú kultúrák két legfontosabb társadalmi tényezőjét, az ú. n. atyajogot és anyajogot ismertetjük, hogy vallásalakító jelentőségüket feltárhassuk. Ezzel egyúttal a gazdasági tényezők hatását is megismerjük a társadalomra és közvetve a vallásra.

A primitív családban a férfi és nő életközössége egyensúlyban marad, de a férfi természetadta elsősége sem szenved csorbát. Gazdasági szempontból a primitív család az önellátásra van utalva, ennek eszköze pedig a férfi részéről a *zsákmányolás*, a nő részéről a *gyűjtés*. Termelő munkát még nem végeznek. Ingatlan magántulajdonra nincs szükségük; a család tulajdonát alkotják azok az eszközök, melyek az életfenntartáshoz szükségesek. Élelmiszerkészleteket még alig raktároznak el, igazában napról-napra élnek. A gyermekek függése a szülőktől, főleg az atyától biztosítja ez állapot benső szilárdságát. A társadalmi és gazdasági állapottal összhangban áll a primitívek vallási világa: ez is *függés* az életet és táplálékot adó Atyától, megnyilatkozásai az imádság és az áldozat; mindkettőben a függéstudat jut kifejezésre.

A primitív kultúrából két alapirány vezet át a további fejlődéshez: az atya vagy az anya helyzetének gazdaságilag is megalapozott kihangsúlyozásával.

Az atyajog.

A természetesebb fejlődésvonal az atyának jogi helyzetét erősíti. Az őstörténet idején, úgylátszik, előbb a férfi foglalkozásában állott be jelentős változás, midőn az állatszelidítéssel a zsákmányolást a tenyésztés váltotta fel, ezáltal pedig az ember számára a föld, a talaj is értékesebb lett, a család vagyona meggyarapodott, az állattenyésztés szükségessé tette a család együttmaradását az után is, hogy a gyermekek maguk is megházasodtak.

Így alakul ki *a nomád pásztorkultúra*. A föld még nem állandó tulajdon, hisz csak legelőnek használják, aztán elhagyják. A vagyonban is, tagjaiban is meggyarapodott család erős vezetésre szorul, benne az atyának patriarkális hatalma az összetartó erő. A fiukat feleségük követi az atya családjába, a fiúk közt az elsőszülött válik ki, mint a család jövőjének záloga. A családi vagyon az apáról öröklődik, vele együtt a név is. Az atyajog elsősorban ezt az örökösödési viszonyt fejezi ki. A nőnek méltóságát főleg a gyermekáldás biztosítja. A nőnek ily szempontból való értékelése lehetővé teszi a mérsékelt soknejűséget, mely a nomád, nagycsaládú pásztornépeknél már előfordul. Ezeknek a népeknek (ural-altáji, indogermán, hamito-szemita) a nagykultúrák kialakulásában van jelentőségük a történelem folyamán. A nagycsalád vezetése uralomra, a pásztorkodás tömegek szervezésére teszi őket alkalmassá. Más kultúrrétegekkel egyesülvén, ők lesznek az uralkodók (az uralkodó a nép «pásztora»), arisztokraták; a vérségi összetartozás ápolása a vér tisztaságának megőrzésére törekszik a «nemesség» intézményében. A nagycsaládú nomád kultúrákban alakul ki a társadalomnak függőleges tagozódása: urakra, szolgákra, nemesekre és alsóbb osztályokra. A lónak közlekedési eszközként való felhasználása, hadászati értéke lehe-

tővé teszi nagyobb területek egységes kormányzását, fékentartását.

Ez a kultúrkör még sokat megtart az ősvallás tartalmából, de társadalmi és gazdasági viszonyait is belevetíti vallásába. Életviszonyai a széles síkságokra kényszerítik, horizontja kitágul. Életét a szabadban tölti, nappala és éjszakája fölött az ég őrködik. A nagyisten itt olvad össze az éggel. Fontossá válnak az égitestek, ezek megszemélyesítése gyarapítja a fensőbb hatalmasságok számát, a leszármazás és alárendeltség szerint való tagozódás kiterjed az istenekre is. Az állattenyésztés kifejleszti e népek *időérzékét*, a vemhesség szakainak stb. megfigyelésével; az év és az évszakok, az időjárás és a csillagok járásának összefüggéseiből naptár és mithologia teremnek. A családnak időbeli összetartozása, ősök, apák és unokák együttélése az őskultuszt, a jobb legelőkért való küzdelmek hősmondákat és — hőskultuszt termelnek ki. A kultusz végzője maga a nagycsalád feje ; az időérzék megtermi a kultusztények időpontra való rögzítését, az ünnepeket (idnap, szent nap), melyeken főleg állatáldozatokat mutatnak be. A vallási erő mint áldás száll át a patriárka-papról az elsőszülöttre.

Sémákat rajzolunk pontozott vonalakkal, melyeknek nincs meg az az igényük, hogy a természettörvények vasláncaival kapcsolják össze azokat a történéseket, melyeket ma már a tudományos kutatás nem tud igazolni, hanem csak elképzelni. A vallástörténet sohasem lesz abban a helyzetben, hogy az ok és okozat viszonyát függvényszerűen meghatározza ; itt csak valószínű kapcsolatokra mutatunk rá, melyek a foglalkozás, életmód, társadalmi helyzet összetevőiből magyaráznak bizonyos tipikus vallási formákat.

A nomád pásztornépek épúgy az állatra voltak utalva megélhetésükben, mint azok a vadásznépek, melyeknél az őskultúra laza társadalmi szerkezetét a totemista le-

származás tudata és a zsákmány biztosítására alakult vadász-szövetség kötötte szilárdabb törzsi formákba. Ez a két tényező termi meg a totemista clan-t, mely rendszerint vadban, halban bővelkedő terepen telepszik meg és szervezetten indul vadászatra. Ezért települése is állandóbb, mint az állattenyésztő nomádoké; a vadászeszközök készítéséből iparágak fejlődnek, a foglalkozási ágak elkülönülése a társdalom vízszintes tagozódását idézi elő. A clan célja a vezetőben, főnökben egyéni képességeket, ügyességet, erőt, bátorságot kíván ; a patriarkális tekintély a leszármazáson, a totemista főnöké egyéni értékén alapszik. Itt nyer nagyobb szerepet az aktív varázserő, melynek birtokosa a zsákmányszerzésben társai fölött kiválik. A törzsfő lesz egyúttal a varázsló is.

A vadászat férfifoglalkozás lévén, természetes, hogy a totemista clan-ban is atyajog, atyától való öröklés uralkodik. A gyermek atyjától örökli a totem varázserejét is, vele a totem-nevet is. A totem rokonságot is jelent ; ezért alakul ki a házastársnak más clanból való szerzése, a *clan-exogamia.*

A házastársat a primitív család is, a nagycsalád is kívülről szerzi ; ennek a jelenségnek magyarázatához nem elég a rokonság, az egyvérűek házasságának degeneratív hajlama ; ezt az ősembernek alig volt még módjában kitapasztalni ; valószínű, hogy inkább különneműeknek kezdettől fogva való együttélése tompította le egymás iránt a serdültségben jelentkező nemi vonzalmat, mely inkább idegenre irányult és így lélektanilag az exogam házasságot fejlesztette ki.

Az állattal való rokonság tudata — gyengítőleg hat a más törzshöz tartozó emberekkel való rokonság tudatára, az emberi szolidaritásra. A vadászatban megszokja az ember a harcot, gyilkolást, a totemista életfelfogás megtermi a bellum omnium contra omnes állapotát ; itt lesz a háború ember és ember közt életeleme a férfinak. Itt alakul ki az

idegen ember varázserejének megszerzésére való törekvésből a kannibalizmus, az emberevés. Mindezek a tényezők az ember lelki elvadulását, eldurvulását mozdítják elő. Ugyanakkor a testi erő, az egészség, épség, hősiesség lesz a férfieszmény.

Mindez hozzájárul ahhoz, hogy a nő helyzete a családban rosszabbodjék. A férfit a vadászat, a harcok hosszú időre távoltartják a családtól, megszokja a független életet, meglazul a családi közösség, a férfi saját nemének társaságát keresi. Kialakul a férfi «klub»-élete, ebben a nemi élet is természetellenes kielégülést keres. A nő maga — eszközzé süllyed a férfi nemi ösztöneinek kielégítésében ; azok az érzelmi kapcsok, melyek az egynejű családban a női méltóságot védték és a férfit nemesítették, itt, a totemizmusban jóformán kivesznek. Ehhez járul az is, hogy a férfi-nem kihangsúlyozásával a serdült fiúgyermekek is függetlenné válnak anyjuktól, avatás (körülmetélés) után külön korosztályt alkotnak.

A totemista kultúrkört jellemzi a férfiaknak korosztályokra való tagozása. Az egyes korosztályoknak más a ruhája, mások a jogai a clanban, külön egyesületi házaik vannak. A legfontosabb választóvonalat a korosztályok közt a legényavatás adja. Legénykoráig a fiút anyja neveli, azon túl azonban anyja már nem parancsol neki többé. A legényavatás rendszerint körülmetéléssel történik. Ebben is a férfi nemi jellege, értéke jut kifejezésre.

A totemista életforma uralkodó elemei tehát a férfi ereje, nemisége. A hímnem tudati felfokozódása tükröződik vallásában is. A vallásforma sokkal összetettebb jelenség, semhogy egy szóval ki lehetne fejezni azt a vonást, mely gyökerében meghatározza. Ebben az atyajogú totemizmusban uralkodóvá válnak azok a vonások, melyeket a felfokozott férfiöntudat vetít bele saját tükörképébe : a vallás képzet- és kedélyvilágába. A kelő, sugárzó, melegítő, életfakasztó és fenntartó Napban látja

meg ez a tudat a maga férfierejének forrásozó hasonmását. Fantáziája a Nap emelkedő pályáját színezi ki, a hajnal és a dél az ő világa, a tavasz és a nyár az évszaka. A lebukó és ősszel fáradt Nap idegenné válik számára ; ezt meg is különbözteti mithologiája a kelő Naptól ; azonosítja a jelentőségét vesztett nagyistennel, aki fáradt öregként vonul a háttérbe. A férfivágy az örök fiatalság, életerő és öröm ; ebből a vágyból a megszakításnélküli örök élet fakad, mely hasonlít a delelő Naphoz.

A napkultusz itt jut uralomra, mint a férfierő és szépség transcendens centruma. A férfierő egyúttal nemzőerő is. Mindkettő összeolvad a varázslattal és megtermi a parázna varázspraktikákat. Az égiek világa is tele lesz a földi élet cronique scandaleuse-jével. A földiek és égiek élete közös tartalmúvá válik, a transcendentia választóvonalát végleg áttöri az ég is, az ember is. Az égiek azáltal, hogy nagyon is emberivé válnak, emberi ösztönökkel, érzékiséggel, irígységgel, gyűlölettel ; a földiek azáltal, hogy férfias erejüket, szépségüket avatás és varázslat által istenivé fokozzák. Az ember istennéválásának, istenülésének a totemista atyajogban felhatványozódott férfieszmény a talaja. Ez az istennéválás kezdődik magával a legényavatással ; a Naphoz teszik hasonlóvá az avatottat. A misztériumokban ennek szimbolizmusa működik, folytatódik a varázsló-törzsfő kultuszában, aki az égiek helyét foglalja el ; a későbbi királykultusznak is itt a gyökere. Befejeződik a halálban, mely csak alkalom arra, hogy a szabaddá vált szellem visszatérjen a Naphoz és ott folytassa boldog életét. A vallás számára itt veszti el végleg az egyén fölött álló erkölcs parancshatalmát. Istenek (istennévált emberek és emberszabású istenek) maguk sorsuk irányítói, akaratuk maga szabja meg törvényét, áldozatnak, imádságnak itt kevés a jelentősége ; az áldozat maga is varázslattá, istenigázó eszközzé, az imádság igézéssé változik. A női nemet a kultuszból ez a kultúrkör

igyekszik teljesen kizárni, itt a férfinemhez tartozás a papságnak fő feltétele.

A láng színében összeolvadnak, eggyéválnak az elemek ; jó szem kell hozzá, hogy az összetevőket megkülönböztesse. A vallástörténet számára nincsenek Frauenhofer-vonalak, melyek a mithosz és kultusz összefolyó egységében az eredeti színező tényezőket teljes biztossággal meghatározzák. Csak előnyomuló, dominans-jellegeket különböztetünk meg ; ezek a dominansok azonban az ember anyagi és szellemi kultúrájával, életformájával, társadalmi szerkezetével függnek össze.

Ugyanígy kell megkísérelni az elsőfokú kultúrák másik ágának, az anyajogú kultúráknak vallásrajzát is.

Az anyajog.

Miben áll az anyajog? Míg az atyajogban a gyermek a férfit követi, tőle örököl nevet, vagyont, az ő családjába, nemzetségébe, clanjába tartozik, addig az anyajogban a gyermek (mindkétnemű) anyját követi névben, családban, törzsben, nem az apja clanjába tartozik, hanem anyjáéba — és anyjától örököl vagyont. Az anyajog elsősorban az öröklés, hovatartozás viszonyát fejezi ki és nem szükségképpen nőuralmat, matriarchatust. Legtöbbször ugyan az anyajog a nőuralom felé törekszik, a férfi itt másodrangúvá lesz, idegenné válik saját családjában, megmarad eredeti clanjában, néha nem is él benn a családban, csak alkalmilag látogat el asszonyához és gyerekeihez. Másutt azonban az anyajog összefér a nő rabszolga-, hetaera helyzetével. Az anyajogban a nőnek és gyermekeinek támasza nem a férj és atya, hanem az asszony bátyja, a gyermekek anyai nagybátyja. Néhol ettől nem saját gyermekei, hanem hugának gyermekei örökölnek.

Az anyajog elég különös intézmény az emberiség tör-

ténetében. Meglétére először F. Bachofen mutatott rá: Das Muterrecht (1861) c. művében. Ő az általános evolúció sémájába második foknak illesztette be az anyajogot; az első fok szerinte az ember csordaélete és csordaszaporodás módja lett volna, vagyis a hím- és nőnem korlátlan promiscuitas-a. Ezt követte volna a gyermekeknek az anyához való szoros kapcsolása — az atya bizonytalansága miatt. H. Morgan a csordaélet és az anyajog közé beiktatta a csoportházasság fokát is. Későbbi kutatások azonban világossá tették, hogy *a)* az anyajog nem általános átmeneti foka az emberi társadalom fejlődésvonalának, *b)* az anyajogot nem a csordaélet, hanem a monogam őscsalád előzi meg. Az anyajog részleges érvényét Starcke, Westermarck, Ratzel, Sidney-Hartland, Frazer, A. Gennep és W. Wundt vallják; hogy az anyajogot az egynejű család előzi meg, azt W. Wundt, R. Lowie (Primitive Society. Newyork, 1920) és a kultúrtörténeti iskola legkiválóbbjai mutatták ki. (Graebner, Ankermann, W. Schmidt.)

Az anyajog földrajzilag a következő területeken található: Ausztráliában (Victoria, Délnyugat-Ausztrália, keleti partvidék); a polinéziai szigetvilágban (Újpommeránia, Újhebridák), mikronéziai szigetek (Marshall-, Gilbert-, Karolina-szigetek), Újguineában; Indoneziában (Sumatra, Borneo déli része, batakok). Indiában a dravidák közt van sok anyajogú nép: telugu, muka-dora, tottijan; Assamban a garo, bodo és naga-népek. Helyenkint Hátsóindiában, a Nikobar-szigeteken, Ceylonban (a tanil-nép és a veddá-k) is van anyajog. Korábban anyajog uralkodott Tibetben, ismeretes volt Kínában és Japánban is, ahol újabb kultúrkörök nyomták el. Északamerika északnyugati partvidékén, a nagytavak mentén (irokézek, sioux-k; továbbá Dél-keleten a creek, caddo, cserokéz, pueblo-, apacsindiánok anyajogúak. Középamerikában a bribri-ek, Délamerikában a nyugati partvidéken,

az Orinoko és Amazon mentén találhatók anyajogú népek.

Ázsia nyugati részén (Nepal, Perzsia) is vannak az anyajog történetének nyomai. A szibériai új kőkorszakban és bronzkorszakban is ez érvényesült, valamint Elam és Babylon őstörténeti szakában.

Kisázsiában Lydia és Lykia volt az anyajog hazája; ez utóbbit Herodotos ismerteti; nyomai megvoltak a hettikáknál is. Európában az indogermán települést megelőző népek közül az etruszkoknál, a spanyol félsziget őslakóinál, a kantabereknél és baszkoknál, a skóciai pikteknél lehet anyajogra következtetni. Tacitus (Germania XX.) leírása szerint a germánokra is hatással volt az anyajog. Varro szerint (S. Aug. de Civ. Dei l. XVIII. c. 9) az athenieknél Kekrops vette el az asszonyok nyilvános szavazati jogát és ő tiltotta meg a gyermekeknek anyjuk szerint való elnevezését. Az európai cölöp-építmények is anyajogú kultúrára mutatnak. Az anyajog nyomai látszanak Délarábiában, Ó-Egyiptomban. Ma is anyajogúak Afrika északkeleti részének Kumana és Cari, Beni Amer és Boyo népei; Északnyugat-Afrikában a fulbe-, malinke- és volta-törzsek.[35]

Az anyajog kialakulásában minden bizonnyal a nő termelő munkájának, a primitív földmívelésnek volt döntő jelentősége. Ahogy a férfimunka a férfi és nő egyensúlyi helyzetét a férj, az atya javára változtatta meg a primitív társadalomban, épúgy biztosított a nő munkájának a családfenntartásban való fontossága — az asszonynak előnyös helyzetet. Az őskultúra gyüjtő gazdálkodása az elsőfokú kultúrkörökben átalakul primitív termeléssé, a növényi élelem gyüjtését felváltja a kezdetleges kapás földmívelés. Ez itt is a nőnek a feladata marad. A földmívelés növeli a termőföld értékét az ember szemében; ugyanazon talajnak évről-évre való megmunkálása röghöz köti a családot, kialakul a faluszerű település.

A föld azé, aki megmunkálja, vagyis az asszonyé, anyáé, a gyermekek tőle öröklik a földet. Ezen gazdasági helyzet képe tükröződik az anyajogú kultúrkörök társadalmi berendezésén. A férfi jelentőségének csökkenése helyenkint abban is megnyilatkozik, hogy ő megy át az asszony törzsébe (ceyloni szóval ez a bina-házasság; ellentéte a diga-házasság, midőn a nő kerül a férfi törzsébe), néha nem is állandóan, csak alkalomszerűleg.

Az anyajognak a nőuralom felé való törekvését már Lafitau észrevette a huron-indiánoknál. A nő nagyobb értéklését mutatja az is, hogy helyenkint a férfinak szolgálnia kell azért, hogy a leányt megkaphassa. Enyhül ez a helyzet ott, ahol a szolgálatot vételár pótolja, ahol a vő (vevő) megveszi menyasszonyát.

Itt rejlik a csirája — az anyajogban is — a női méltóság süllyedésének; tárggyá lesz, mit vesznek-adnak, munkaerővé, élvezeti cikké. Az anyajog társadalmi hatása tehát ellentétes irányban jelentkezik.

Az atyajogú kultúrkörökben a legényavatás fejlődik ki, az anyajogban pedig az ősi serdültavatásból a serdült leányok avatása marad meg. Ez az első menstruációkor történik. Rendszerint — a dolog természete szerint — egyéni az avatás; a leányt néhány napra elzárják, hogy napra ne kerüljön, napfény ne érje; megböjtöltetik, fürdetik, kendőzik, felöltöztetik és végül mint már házasságra alkalmast mutatják be a törzsnek.

Az anyajogú kultúrákban gyakori az a jelenség, hogy a férfiak a nők uralmi helyzetének ellensúlyozására *titkos társaságokba* tömörülnek, melyekben súlyos felvételi próbák és belépési díj árán kerülnek be a tagok; a társaság benső életét a titoktartás leple takarja el az avatatlanok előtt. A nők és az avatatlanok ijesztésére szolgálnak az álarcos felvonulások, táncok, ezek közt a szellem- vagy ördögtáncok; a férfiak az ősök szellemeivel lépnek érintkezésbe. Ezek a titkos társaságok melegágyai mindenféle

gazságoknak ; rablásnak, gyilkosságoknak, gyermekrontásnak. Ilyen pl. az új-mecklenburgi duk-duk-szövetség, a kongói leopard-szövetség. (A férfi értékének fokozására szolgál a nők szemében a fej-, skalpvadászat.) A titkos társaságok nagy politikai, társadalmi befolyást szereznek és a törzsi elszigeteltséget is áttörik.

Az anyajog házasodási berendezése teremti meg a házassági osztályokat ; az első fokon rendszerint két osztály van, ezek közt exogamia uralkodik ; az anyajognak a totemizmussal való párosodásából származnak a négy-, sőt nyolcosztályú törzsek ; végül az exogamia megszűnik és új kultúrkör keletkezik : az anyajogú, szabad (nem exogam) kultúrkör.

Míg az atyajogú kultúrákban az egynejű házasságból könnyen lesz többnejű, poligám házasság, az anyajogban előfordulhat a *többférjűség*. Ennek eredete valószínű az, hogy a fitestvéreknek volt közös joguk az elsőszülött feleségéhez.

Erre háramlik át ugyanis a vagyonnal együtt a testvérek eltartásának kötelessége. Hogy a családi keret megosztásával a vagyonmegosztást elkerüljék, csak az elsőszülött fiú vesz feleséget, akihez egyúttal a testvéreknek is van joguk.

A gazdasági fejlődés, a különböző kultúrkörök keveredése szolgál alapul a másodfokú kultúrák kialakulásához, melyekben a vegyi keveredés módján az egyes összetevők vesztenek vagy nyernek jelentőségben. A harmadfokú, másképp nagykultúrák az írás feltalálásával lépnek rá az emberi történelem színpadára.

Ahogy az atyajogú társadalom képe egészében és részleteiben tükröződik a vallás világában, ugyanúgy — a priori valószínű már — az anyajognak vallás-átalakító hatása is. Mivel az anyajogú kultúrák nem alkotnak ősi, eredeti fokot, hanem ethnologiailag ifjabbak, természetes, hogy örökségként bírják a vallás eredeti elemeit :

az istenhitet, szellemhitet, a kultuszt, varázslatot, a természetmegszemélyesítést és néhol a totemhitet. Ezeknek ád sajátos színt az anyajogban erősebben érvényesülő női lélek. Az anyajogú kultúrák általános vallásrajza épúgy nem igényel egyetemes érvényt, történelmileg ellenőrizhető biztosságot, mint ahogy az atyajog vallásrajzát is csak feltevésszerű összefüggések alapján kíséreltük meg.

A női lélek alaptermészetének is, az anyajogú kultúrákban betöltött földmívelő hivatásának is megfelel az, hogy vallásában a *felsőbb hatalmaktól való függés*-érzet erősödik, mélyül vagy torzul és sokoldalúvá lesz. Ennek visszavetítődése a vallás tárgyi, eszmei világára az atyagyermekviszonyból kialakult istenatya-képet eltorzítja kegyetlenné, iszonyatossá, vérszopóvá, szörnyeteggé. Az istenarc torzulásával velejár a vallásos tudatban a félelem, rettegés erősödése, a vallás érzésvilágának a «*horrendum*»-mal való telítődése. Az ethnologia máris kimutatta, hogy az előjelhit az anyajogú kultúrákban jutott nagyobb fejlettségre. A női lélek homályos megsejtései, előérzetei az *előjelhitben* találják meg vallástörténeti kifejezésüket. Ugyancsak ethnologiai tény: *a véres és kegyetlen áldozatoknak*, főleg az *emberáldozatoknak* szilárdabb kapcsolódása az anyajoghoz, mint az atyajoghoz. A válogatott kínzások, a szívnek az élőtestből való kitépése, a hadifoglyok, szolgák tömeges lemészárlása, a vérnek, főleg az embervérnek az áldozatban, kultuszban való felfokozott jelentősége, összefügg a «horrendum» benyomulásával a vallási tudat alapérzéseibe, de összefügg azzal is, hogy a női lélek alapérzései könnyen pervertálódnak, az angyalból hamar lesz démon, a galambból bestia, az ideálból fúria. Amikor az istenatyaarc elhomályosul, amikor az életsors előjelek vadonján kénytelen keresztültörni, az eredeti gondviselés-hit átváltozik vak, kíméletlen és kegyetlen *fátummá*, ennek fonalát is párkák

szövögetik, a magárahagyott, istene kegyét vesztett lelket erinniszek, fúriák üldözik.

Hogy az animizmus az anyajogban változtatja át a halottak szellemeit ártó démonokká, itt váltja ki az ördögkultuszt, az ördögnek bemutatott áldozatokkal, ez részben az anyajogban kialakult titkos társaságokra vezethető vissza.

Az anyajogú kultúrkör társadalmának vetülete a természetmithologiában a női istenségek előtörése. Ezek közt főleg a Föld és a Hold nyernek vallásos értéket.

Azok után, miket az anyajog gazdasági feltételeiről mondottunk, nem nehéz a termőföldnek, az anyaföldnek nőnemű istenséggé való alakulását megértenünk. A földbevetett magnak kifejlődése, a földnek termőereje, a tenyészet évszakos periódusai, az embernek függése a földtől mind oly mozzanatok, melyek az anyaföld eszméjét és vele *Földanya* kultuszát világszerte kialakíthatták hasonló földmívelő kultúrákban. A férfiak kisebb jelentősége a társadalomban meglátszik azon is, hogy a Földanyával összefüggő, az őstörténetből átvett régi istennők (Kibele, Demeter, Dea Syra) férfitársai (Attis, Dionysos, Adonis) csak mellékalakok az istennő mellett. A kultusz eszmekörét az anyajogban a *tenyészet*, a vegetáció szabja meg. Az ünnepek a földmívelés fontosabb határnapjaival esnek össze: sarjadás, hervadás; vetés, kelés, érés, aratás. A vallás gondolatvilága, a mithoszok a születés és halál problémáiba kapaszkodnak és innét szállnak fel az élet és örökélet másvilági összefüggéseinek sejtetésére.

Az éjszakában világoskodó *hold*, az őskultúrákban a nagyisten teremtménye, majd éjjeli szeme, az anyajogban lesz a földdel együtt átlag nőnemű istenséggé. A mithoszalkotó képzelet, mely amúgy is annak a világszemléletnek szülötte, mely a homálybavesző problémákat a szürkület fantáziájának kiegészítő, homályt kitöltő erejével magyarázgatja, könnyen fedez fel a női nem és

a hold közt kapcsolatokat; a holdváltozások és a nő élettani elváltozásai időtartamban meglehetősen egyeznek; a hold, mint a napnak kísérője, gyengébb változata alkalmat adhatott a holdistennő alakjának kirajzolódására a vallási tudatban. A mithosz további alakulására sok tényező hathatott, ezek változatos tartalmat adtak a hold-regéknek. Holdanya (mint ősi egység) két gyermeket szül: a ragyogó Holdat és a sötét Holdat. A ragyogó Hold épúgy, mint az atyajogban kialakult társa: a Napisten, eszményi összefoglalója a szépnek és jónak; a sötét Hold a rossznak, halálnak, bajnak stb. székhelye. A holdújúlás az életújúlásnak, feltámadásnak a képe. Az előjelhitben a holdújúlás minden tenyészetnek, párzásnak, vetésnek, ültetésnek kedvező előjele. A holdváltozások módot adtak arra is, hogy az időt ezek szerint határozzák meg hetekre, hónapokra, holdévre. A holdújúlás ünnepi örömmel töltötte meg a női nemet. A hold mint az éjszakának, halálnak csillaga: összefüggésbe került a halottak szellemeivel, a holdistennő az alvilági árnyakkal.

A tenyészet, élet-halál gondolata uralkodik az anyajogú kultúrákban. A varázslat is ezt a célt szolgálja. A föld megtermékenyítése, termőerejének fokozása különleges varázseszközöket, eljárásokat igényel. A vér az életnek nedve, a termékenységé is. Véráldozatok, emberi és állati párosodások, vagy azok szimbolikus végzése így kerülnek bele a tenyészeti varázsba. Az anyajog a nemiséget a maga módján hangsúlyozza ki az avatásban is, a kultuszban is. A női isteneknek gyakran papnők szolgálnak; a nő itt nincs kizárva a kultuszból, mint az atyajogú kultúrákban; sőt: az istennőhöz való áthasonulás a férfitől férfiasságának elvesztését kívánja áldozatul (Kibelének eunuchok a papjai). A leány asszonnyá válása is akárhányszor kultuszcselekmény, igaz, hogy csúfsága az eredeti vallásos érzésnek és lelkiismeretnek:

a szűzesség virágát a templomi prostitució tépi le. A nemiség, nőiség túlzott kihangsúlyozása társadalomban is, vallásban is fonákjába fordítja a női eszményt: a szűzet, hitvest és anyát és alkot ezen eszményből kéjnőt, rabnőt és tenyészlényt.

A nagyistenhittel kapcsolatban kifejtettük a nagyistenhit sorsát a további kultúrkörökben. A gazdasági és társadalmi tényezőknek a vallásra való ráhatása megokolja, miért vész homályba az emberiség vallásaiban az eredeti nagyistenhit. Akár a hímnem, akár a női nem, akár a gazdasági viszonyok nyerjenek erőt arra, hogy a vallási tudat vásznát átfessék, mindenképpen torzul az istenatyának eredeti képe az emberi lélek fenekén. Az ember önmagából nem istenarcot fest, hanem vagy emberarcot, vagy állatarcot, vagy: szörnyeteget.

Összefoglalva a mondottakat: A vallás és a társadalom szoros összefüggésben van. *a)* A vallás a társadalomba beleállítja a társadalmi funkciók mellé: a kultuszt. Ennek végzésére személy szerint a többi társadalmi tényezővel azonos vagy különböző tagokat: papokat, papnőket állít. Ezek megsokasodván: a fejlettebb társadalmakban külön osztályt alkotnak. *b)* Az emberiség társadalmi berendezkedése színezi, módosítja az egész vallási életet és fontos tényezőjévé válik a vallástörténetnek. *c)* Mivel az ember vallási tudatával alapozza meg a mozgó, változó életformákat, a társadalmi berendezés módosult formáit is visszavetíti az őstörténetbe, mithologiába, hogy nekik a vallásból folyó időtlen érvényt megadja.

ŐSTÖRTÉNET, MITHOSZ, MESE.

A primitív vallásokban megvan már az a törekvés hogy a vallási tudattartalmat határozott elbeszélő formákban megrögzítsék, az utódokra átszármaztassák. Avatásaikkor, ünnepeiken hagyományos formák közt beszélik el a világ keletkezéséről, a törzs őséről szóló mondáikat. Igy keletkezik az «őstörténet», a primitív vallások közös kincse, melynek tárgyköre is meglehetősen szilárd elemekből tevődik össze. Ez az őstörténet mondja el a nagyisten világalkotó, teremtő vagy alakító működését, az ember keletkezését ; ebbe tartozik rendszerint a halál eredete, a nagyistennek és ellenlábasának küzdelme, gyakori benne a társadalmi állapotnak, szokásoknak, avatásoknak, erkölcsi parancsoknak a nagyistenre való visszavezetése, belekapcsolódik akárhányszor a vízözön elbeszélése. Az őstörténet hagyományjellegét, ősöktől utódokra szállását mutatja az, hogy rendszerint a serdültavatás legünnepélyesebb, titoktartással leplezett, szertartásokkal körülvett részét alkotja. Elterjedése épp az őskultúrákban, az oikumené, a lakott föld szélein, azon népeknél, melyek az emberiség szétválásának első csoportjait alkothatták és a későbbi néphullámok nyomása alatt jutottak mások elől zárt, éghajlati vagy megélhetési szempontból másoknak nem kívánatos területeikre (Délkeletausztrália, Tűzföld, északi sarköv, a magányos andamánszigetek, az egyenlítő vidéke stb.) alig magyarázható másból, minthogy ezen elbeszélések valóban a szétválás előtti ősi kincsét őrzik az emberiségnek. Ugyanerre mutat ezen őstörténeteknek egyezése más kultúrkörök, sőt a magasabb kultúrfokra eljutott népeknek írásban is

megrögzített hasonló tárgyú elbeszéléseivel. Hogy mily feltűnő az az egyezés, annak legjobb bizonysága az a tény, hogy ezen őstörténetek ismertté válása után jóideig a keresztény misszió hatásának tulajdonították őket. (Tylor: Limits of Savage Religion. Journ. Anthr. Inst. XXI. 1891. 283—301 ll.) Ennek azonban ellene mond ezen őstörténeteknek szoros beilleszkedése, központi fontossága az őskultúra egészében. Későbbi átvétel a kultúra periferiáján maradt volna. Nem lehet a glóbus legtávolabbi helyein jelentkező egyező őstörténeteket abból a Bastian-féle elvből sem megmagyarázni, mely szerint az azonos emberi természet különböző helyeken is — egyező szellemi termékeket szül. Ez az elv itt sokat magyaráz, tehát semmit sem bizonyít. Mert ebből az is következnék, hogy az emberiség egész kultúrája egyeznék, hiszen mindenütt ugyanaz az emberi természet alakítja ki. Az emberi természet még ott sem termel lényegesen egyező formákat a vallás tudatvilágában, ahol a mindennapi szemlélet azonossága támogatná tudattartalmainak egyöntetűségét. Elég legyen csak példaként a nap- és holdmithoszok változataira rámutatni. A fogyó hold karéját néhol csónaknak, másutt sarlónak alakítja át a mithosz; a napkeltét a busmann mithosz feldobásnak, más mithoszok felszállásnak, pláne vágtató kocsin való felszállásnak fogják fel. Ha a szemlélet sem biztosítja a mithosz egyezését, hogyan magyarázná az emberi természet azonossága azon fogalmak, képzetek egyezését, melyek minden tapasztalaton kívül esnek, sőt a tapasztalatnak jóformán ellenmondanak, mint pl. a világ alkotása — parányi anyagból (ennyire a legtöbb őstörténetnek szüksége van, a creatio ex nihilo alig hatol be primitív koponyákba) vagy az ember teremtése agyagból — ráleheléssel. Ezek ugyancsak kívül esnek az ember szemléletének térbeli és történelmi horizontján.

Hogy nem a primitívek metafizikai spekulációja hozta

létre ezeket az őstörténeteket, az kiviláglik abból, hogy a primitívek átlag — bár szellemi képességeiket nem szabad nagyon lekicsinyelni — nem érik el Aristoteles metafizikai genie-jét és az eredeti aristotelesi bölcselet sem ismeri a világteremtést. Marad tehát az őstörténet hagyományjellege. Elüljáróban megvitatott álláspontunk szerint a vallás eredetének magyarázata nem a vallástörténet, hanem a vallásbölcselet és hittudomány feladata. Annyi biztos, hogy az őstörténet a vallás *kezdeti* állományához tartozik ; eredetének felkutatásánál ez a mozzanat fontos.

Szándékosan választjuk külön az őstörténetet a mithosztól, hitregétől. A fejlettebb kultúrákban ugyan a mithosz rendszerint magábaolvasztja az őstörénetet is, de a kettőnek műfaj-jellege — morfológiailag is, eredet szerint is más. Az őstörténet tartalmát már jellemeztük ; a mithosz tartalma sokkal változatosabb; hozzá tartoznak az égitestekre, égi jellenségekre, a földre, folyókra, hegyekre, tűzhányókra vonatkozó elbeszéléseken kívül a totemisztikus leszármazásnak, a kultúra elemeinek, tűznek, földmívelésnek, iparnak regéi. A mithosz szövi magába a törzs történetének fontosabb adatait, vándorlásokat, hősöket, családokat stb. A mithosz mondja el a kultusz helyének, eszközeinek, a szertartásoknak eredetét. Míg az őstörténet anyaga meglehetősen állandó, a mithosz törzsenkint, fajonkint kultúránkint nagyon változó. Az egyes kultúrkörök mithoszai közt vannak jellegzetes, uralkodó mithosz-formák, az egyikben a hangsúly a Nap-ra, a másikban a Hold-ra, Föld-re esik. A mithosz keletkezésében a következő tényezők működnek közre. A vallásos képzetekkel telített tudat a maga módján ád *jelentést* a természet, kultúra vagy történet jelenségeinek. Ebben a tudatban benne van a megszemélyesítő és átlelkesítő hajlam. A jelenségekben, azok mögött személyes (az animizmus körében lélekszerű) lények élnek, működnek,

csatáznak. A jelenségek közti hézagokat a képzelet kitölti, a természetfolyamot történetté kapcsolja (így lesz a nap egésznapi pályájából a Napisten egynapi élettörténete), a valóság vonásait átfesti, színezi. A földi történelem tényeit (leszármazás, vándorlás, küzdelmek stb.) belekapcsolja az égi történésbe, megváltoztatja a tér és idő kategóriáit rájuk nézve. A képzelet eme csapongásán átvillan a magyarázó, okot fejtő értelem, mely érthetetlen természeti jelenségek (tűzhányó, földrengés, tejút, csillaghullás stb.) vagy a régmultból némán itt maradt kultúremlékek (sírok, emlékkövek, barlangok stb.) titkait akarja felfedni. A fantázia és az álom közeli rokonok; néha tán az álom is szolgáltat a mithosznak anyagot.

Valamikor a vallástörténet jóformán eggyé vált a mithoszkutatással. Ma már nyilvánvaló, hogy a mithosz melléktermékе a vallási tudatnak, másodlagos, kerületi, nem központi jelenség. Ezért meg kell különböztetni az őstörténettől, mely a vallás magváig hatol.

A mithosz szereplői vallási lények; innét a meséig észrevétlen az átmenet. Hogy az ősnépek kedélyvilágára, vele szellemi életüknek értékfokára rávilágítsunk, két elbeszélést iktatunk ide a mithosz és mese határvonaláról.

Az ausztráliai euahlaji nép mondja el a következő mesét a virágok eltűnéséről és visszatértéről. UdG. III. 867.

Miután Bajami elhagyta a földet és a béke országába távozott, messze az Ubi-Ubi-hegyen túlra, elhervadtak, elpusztultak mind a virágok a síkságon, hegyoldalakon, a fákon. Egy se nyílt ki többé. Meztelen lett a föld, vigasztalan volt a képe. Csak az öregek meséltek még arról, hogy itt valaha virágok díszlettek.

A virágokkal együtt hagyták el a méhek a földet. Hiába indultak el az asszonyok kéregtáskáikkal mézet keresni. Az egész földön csak három fán éltek még a méhek, odagyüjtötték a mézet, de Bajami tilalom alá vetette a fákat, magának tartotta fenn őket.

A gyermekek méz után sírtak, az asszonyok zúgtak, hogy a javasemberek nem mertek a szent fákhoz nyúlni. Amint a mindentlátó szellem (a Naphős) látta, hogy a mézre éhes nép nem nyúl Bajami fáihoz, jelentette neki a nép engedelmességét.

Bajamit meghatotta ez a hír. Küldött is a bibbil- és gullabah-fákra édes ételt, manna-szerűt, hogy a gyermekek élvezhessék. Örült az emberek szíve az édes táplálóknak. De a kuruzslók csak visszakívánták azt az időt, mikor virághímes pázsit volt a földön. El is határozták, elmennek követségbe Bajamihoz, megkérlelik, tegye széppé megint a földet. Nem szóltak senkinek, meg is indultak északkeletre, odaértek az Ubi-Ubi-hegy lábához, mely oly magas volt, hogy csúcsa elveszett szemük elől. Nehezen találtak rá a hegyre vivő útra, a sziklába vágott lépcsőzetes feljáróra. Csak negyednap értek fel a hegycsúcsra. Ott barlangot találtak, a barlangban forrást, abból ittak, hogy szomjúságukat oltsák. Ettől az italtól megszünt fáradtságuk. Láttak ott körberakott köveket, beléptek a körbe, mindjárt hallották a búgóléc hangját, ezáltal nyilatkozott meg a Naphős, Bajami követe számukra. A Naphős megkérdezte, mit kívánnak Bajami titkos helyén? Elmondták neki, mily szomorú a virágtalan föld ; igaz, a mézet pótolja a manna, de ők mégis azt szeretnék, lenne a föld megint oly tarka, vidám, mint hajdan volt.

A Naphős megparancsolta egy szellemnek, vigye föl a kuruzslókat Bullimahba, hol nem hervadó virágok díszlenek. A kuruzslók szedjenek belőlük annyit, amennyi kezükbe fér.

Alighogy a Naphős ezt kimondta, megnyílt az ég és a kuruzslókat felvitték a nyíláson és letették a szépség országának közepére. Virágok nyíltak mindenütt, dúsan, buján, oly gazdag színpompában, mintha száz meg száz szivárvány terült volna el a földön. A kuruzslók sírtak,

de könnyeik örömkönnyek voltak. Aztán lehajoltak, szedték a sok szép virágot. Amikor tele marokkal gyüjtöttek már, a szellemek visszavitték őket az Ubi-Ubi-hegy csúcsára, a kövekkel szegélyezett körbe. Ott megint megszólalt a Naphős a búgóléc által: mondjátok meg a népnek, ha a virágokat hazavittétek: ezután nem lesz már virágtalan a föld. A szelek minden évszakban hoznak néhányat; de a keleti szél bőven hozza a virágot, belepi velük a fákat és bokrokat, a pázsitokat völgyekben és hegyeken, oly dúsan, mint az opossum-prémje.

A kuruzslók a hegyi úton visszatértek népük szállásheyére. A nép körülrajzotta őket, kitágult szemmel bámulták a virágokat. Frissek voltak a virágok, mintha épp most hagyták volna el az eget, a levegő megtelt édes illatukkal. Sokáig nézte a nép a virágokat, hallgatta Bajami ígéretét; aztán a kuruzslók elhintették mindenfelé a virágokat. Jutott belőlük a fák tetejére, a síkságra, dombokra — és ahova estek, ott most is nőnek.

Ahol a kuruzslók a virágokat megmutatták, azt a helyet ma is «virághely»-nek nevezik. Ha a keleti szél feltámad, meghozza az esőt, azon a helyen úgy virágzik minden, mintha Bajami most is a földön járna. A keleti szél Bajami méheinek kívánságát teljesíti, hogy a földi méhek gyüjthessenek mézet. Ha pedig a szárazidő jön, akkor a fekete hangyák hozzák a falevélre a zsírszerű gunbeant és a dullura-madarak a mézpótló mannát. Igy van ez azóta, hogy a kuruzslók az égből visszahozták a virágokat.

Ennek az elbeszélésnek formai szépsége, gazdag érzésvilága, a vallási alapélményből táplálkozik; a gondviselés hitét sugároztatja és az emberiség sóvárgását az elveszett paradicsom után.

Keletázsia ősnépénél, az *ajnuk*-nál találunk egy szép mondát a *pacsirtáról*. Az ajnuk gyermekeik erkölcsi nevelésében példálóznak ilyenképpen.

Kezdetben a pacsirtának az égben volt a hazája. Egyik nap az ég istene leküldte a pacsirtát a föld isteneihez, vigyen nekik üzenetet ; meghagyta neki, hogy még aznap térjen vissza az égbe és ne kódorogjon a földön.

A kis madár nagyon szépnek találta az ajnuk földjét, jól érezte magát rajta, szórakozott, míg csak este nem lett. Nem térhetett már aznap vissza, csak reggel szánhatta el rá magát, hogy fölröpüljön. Fel is szállt a föld fölé. Alig repült vagy száz métert, az igaz isten rátalált és mondá neki : «Hogyan, hogy megszegted parancsomat és nem jöttél vissza az égbe? Mivel ezt tetted, többé nem juthatsz az égbe, itt kell maradnod az ajnuk földjén. Ha el akarnád hagyni megint a földet, meglátod, hogy 50—100 méternél magasabbra nem szállhatsz !

Megharagudott a pacsirta, kezdett zsörtölődni. «Istenem, te alkottad oly széppé a földet, hogy rajta feledkeztem és most így büntetsz engem?» Az isten azonban nem engedett. A pacsirta azóta próbál a magasba szállni, de nem jut föl az égig, lebeg a föld fölött, zajong, hogy nem juthat tovább ; visszatér a földre, panaszénekével tele a mező.

Ez is aitiologikus monda. A primitív nép természetszeretete szól belőle. Érdekes, hogy a pacsirtaszót lármának, pörlekedésnek fogja fel. Ez is mutatja, hogy ugyanazon szemlélet mellett mily különböző lehet a mithosz jelentésadása. Mily másként értelmezi a pacsirtaszót a latin vers :

Laudat alauda deum, dum sese tollit in altum ;
Dum cadit in terram, laudat alauda deum.
(Égre dalolja dalát a pacsirta, magasba ha felszáll ;
Míg a rögre leszáll, égre dalolja dalát.)

A mithoszok vallástörténeti értéke nem abban van, hogy a vallás kialakításában közreműködtek volna ; a mithosz már kész vallásos tudatot tételez fel, mely saját

kategóriáival értelmezi a jelenségeket. Inkább az az értéke, hogy mint formába öntött, megrögzített, műfajszerű szellemi termék áthatja a vallási közösséget, öntudatosítja benne a vallás eszmekörét, kifejti nevelőhatását. A mithoszban csapódik le a primitív ember vallási tudata, világszemlélete, érzésvilága. Mivel jelentést akar adni a jelenségeknek, összefüggéseket, leszármazásokat, egyeztetéseket alkot, melyekkel a vallási tudat személyes lényeinek alakját akárhányszor módosítja. Mint szellemi termék könnyebben indul vándorútra, idegen népek kincsévé lehet és valamely nagykultúrában irodalmi formát nyer. A vallás általa termékenyíti meg az elbeszélő költészetet. Jelentésadó funkcióját pedig a nagykultúrákban átveszi a bölcselet és a hittudomány.

A VALLÁS TÁRGYI (ANYAGI) KULTÚRÁJA.

Azt mondja az aristotelesi filozófia, hogy a lélek építi magának a testet. Annyi biztos, hogy a vallási igények kielégítése döntőleg hatott a művészet és ipar különböző ágainak kialakulására. A következőkben ebből a szempontból foglaljuk össze a vallásos építés, szobrászat, festés, ipar kezdeteit.

Az őskultúrákban több tényező hatása hozza létre a vallásos célú *építést*. A kultusz tényei közül főleg az *avatások* történnek meghatározott helyen, melyet az avatáshoz előkészítenek, díszítenek. A délkeletausztráliai ősnépek avatásai egy vagy két köralakú helyen folynak le. A juinkuri népnél pl. két kört alkotnak, széleit földsáncal veszik körül ; a két kört ösvény köti össze, az ösvényt szegélyező fák kérgébe különböző rajzokat vágnak bele, az út mentén földből állat- és emberalakokat alkotnak. A kisebbik kör mellett fekvő helyzetben földből formált isten fekszik ; Bajame-nak vagy Gonnak nevezik.

A sarkövi ősnépeknél az *állatáldozatot* mutatják be meghatározott helyen, melyen csontrakás szolgál oltárként ; az oltáron istenképek, körülötte cölöpökön, póznákon állatkoponyák.

A legősibb fokon ismeretlen az istenábrázolás. Az őskultusz, a szellemhit, a képhez fűződő mágikus hiedelmek működnek közre az isten- és a szellemábrázolások kialakításában. Ezek a tényezők egyúttal vallásos jelentőséget adnak az istenképnek, azt úgy fogják fel, mint az istenség székhelyét, mint a varázserő központját. Igy kapcsolódik a kultusz maga is az istenek vagy szellemek képeihez, szobraihoz. A *templom*, mint az istenkép háza,

otthona kezdetben nem különbözik az ember lakóhelyétől. Barlang, sátor vagy kunyhó ez is. Aztán a vallásos áhítat igyekszik megkülönböztetni a lakóháztól; igaz, hogy a nagykultúrákban is kivehető még ősi formája: az egyiptomi templom legszentebb helye, az istenszobor háza a legmonumentálisabb templomokban is kunyhószerű helyiség, hisz sárral tapasztott, fonottfalú kunyhó volt az őse. A hellenizmus világának mithraeumai akkor is barlangok maradnak, mikor az ősi forma megtartásáért, nagyvárosok palotái alatt kell a barlangot megépíteni. A vallásban mindig megvolt a hajlam az ősi formák megőrzésére a kultusz nyelvében, eszközeinek alakjában és anyagában; gyakoriak a kultúra vaskorában is a kultusz kőeszközei!

A *totemizmus* hatása is érezhető néhol a *hely* szenttéválásában. Ahol ugyanis a totem-erőt bizonyos helyre, fába, sziklába rögzíti a vallásos hiedelem, ott ez a hely: a totem központ — alakul át kultuszhellyé. Az őskultusz rendszerint a sírokhoz kapcsolódik. A sír formája, berendezése, mint már láttuk, a másvilági élet hitéhez igazodik. A szellemek emberszabású felfogása vagy az a hit, hogy a hulla él, hozza létre a holtak ellátását — eszközökkel, fegyverekkel, élelemmel. Mindez szükségessé teszi a sírnak oly formájú kialakítását, hogy a sír a halott házává, örök hajlékává váljék. Ez alapon lesz a sírból is szent hely, és a sírok az építéstörténet értékes ősi emlékei.

A szobrászat és festészet az ember természetében gyökerező utánzó, másoló, magát és használati tárgyait díszítő hajlama mellett jelentős indítást kap a vallási hiedelmekből. Az animizmus az árnyéknak, képnek ád lélekszerű tartalmat, erőt; megosztja mintegy az ember énjét és a képben, árnyékban második énjét találja meg. Ez a hiedelem nyilvánvalólag elősegíti a képszerű, vagy szoborszerű ábrázolást. A varázshitben a kép, szobor még nagyobb értéket nyer; egyrészt hordozójává lesz az

ábrázolt varázserejének, tehát aki annak képét bírja, erejét is bírja ; másrészt helyettesíti az ábrázoltat, tehát ami a képpel történik, az az illetőnek lesz kárára vagy hasznára. Ezek a hiedelmek segítik elő az álarcok, maszkok használatát. Az állatálarcok használatát hasonlóképpen kell magyaráznunk a totemizmus gondolatvilágából.

Amint az eredeti, ábrázolást még nem ismerő nagyistenhit átalakul és helyébe az isten, istenek ember-, sőt állatképű felfogása lép, lehetővé válik az istenábrázolás is. Az animizmus és a magia az előbb jellemzett módon igyekszik az ábrázoltnak és a képnek azonosítására. Ennek eredménye egyrészt a kép-, szoborkultusz, mely szoros értelemben *bálványozás* ott, ahol a kép, szobor a hívő tudatában azonosul az ábrázolttal. Márpedig ez az azonosulás a szellemhit és varázslat közvetítésével könnyen megtörténhetik. Az istenné vált kép, szobor aztán hallgatja híveinek imádságát, átveszi ajándékaikat ; kialakul udvartartása, lesznek szolgái, kik mossák, öltöztetik, etetik stb. A kultusz elveszti transcendens irányát.

A nagykultúrák átveszik örökségként a kezdetleges kultúrák hiedelmeivel azok tárgyi kifejezését is.

AZ ŐSTÖRTÉNELMI NÉPEK VALLÁSA.

Ha a ma élő szorosabb és tágabb értelemben vett primitív népek tárgyi kultúráját a kultúrkörök szerint csoportosítva összegyüjtik egy néprajzi múzeumban és ugyanott párhuzamosan tárolják azon emlékeket, melyek az ember történelmének időben nagyobb részét, az őstörténelmet világítják meg : ez a párhuzam azt mutatja, hogy a jelen és a legősibb mult összevág. Még ma is élnek oly népek, melyeknél a csiszolatlan vagy csiszolt kőkorszak él tovább.

A kultúra tárgyi elemeinek egyezéséből pedig következtetéseket lehet vonni azokra a lelki tényezőkre, melyek itt is, ott is hasonló módon nyilatkoznak meg ; a kultúrák tárgyi oldala függvénye az alanyi, lelki tartalomnak : vallásnak, erkölcsnek, életmódnak, világszemléletnek, társadalmi berendezkedésnek.

Az őstörténelem népeit sokáig történelemelőtti (praehistoricus) és történelem nélküli (ahistoricus) népeknek tekintették. A mai régészet és az ethnologia összefogása kitágította a történelem határát a kezdet felé és a folyómedrek, barlangok rétegeiben feltárt emlékeket időbeli egymásutánba tudta helyezni ; az egyezések alapján megvonta az őstörténet kultúrköreinek kiterjedését, vándorlását, kisugárzását ; helyenkint hordozóik embertani hovatartozását is felderítette.

A geológia a föld történetét hat korszakra osztja : őskor, első-, másod-, harmad-, negyed- és jelenkor. A harmadkorban jelennek meg az emlősök ; a negyedkort diluviumnak, jégkorszaknak nevezik. A földrészek felületének eljegesedése, úgylátszik, ismétlődő folyamat

volt, legalább Európában, ahol egyesek négy, mások három vagy két egymásután következő jégkort és elméletüknek megfelelően három, két vagy egy jégközti kort különböztetnek meg.

Hogy a harmadkorban élt-e már ember a földön, azt legutóbb a Leakey feltalálta kanami (Kenja, Afrika) embercsontváz eldöntötte. Ez a neandervölgyinél régibb, alkata szerint a homo recenshoz áll közel. A negyedkorban a «homo sapiens» már szélesebb körben élte történelmi pályáját.

Az őstörténelmet a használt eszközök anyaga szerint osztályozzák kőkorszakra, bronzkorszakra, vaskorszakra. A kőkorszak kétfelé tagozódik : csiszolatlan (paleolit) és csiszolt (neolit) kőkorszakra. A paleolit-kort újabban ó- és újpaleolit korra osztják. Ezen korok időpontszerű elkülönülése nem egyenletes az őstörténetben sem.

Érthető jelenség, hiszen mint mondottuk, még mindig élnek népek, melyek kultúrfoka voltakép a csiszolatlan kőkorszakba tartozik. W. Schmidt szerint a máig megmaradt ősnépek a harmadkor végétől együtt éltek Ázsia délkeleti részén. Onnét vándoroltak a negyedkor elején az ausztráliaiak mai hazájukba a szigeteken át ; a törpéket totemista és anyajogú népek közbeékelése szakította szét ázsiai és afrikai csoportra az afrikaiak elvonulásával ; a jégkor végén indul meg az ázsiaiak átvándorlása Észak-Amerikába, kb. 10.000 évvel ezelőtt ; ezekről szakadnak le a tűzföldiek. Afrikába korán jutott el az ember, a harmadkor végén (kanami ember). Európában a paleolitkori ember a második eljegesedés utáni jégközti korban tűnik fel ; a paleolit-kor tart Kr. e. 5000-ig, a neolit 5000—2000, a bronz 2000—1000, a vaskor 1000-től a római korig. Európa népei évezredekig élnek a kultúra kezdő fokain, mikor a Nilus völgyében és Mezopotámiában Kr. e. 4000. év óta kialakulóban voltak az írást ismerő nagykultúrák.

Igazi virágzást a paleolit-kultúra Európában ért el. Lelőhelyeiről nevezik el a paleolit-kor egyes szakait — francia műszavakkal:

A) **Ópaleolit-kor.**

1. *Praechelléen* (utolsó előtti jégközti kor).
2. *Chelléen* (utolsó jégközti kor).
3. *Acheuléen* (utolsó jégközti kor vége).
4. *Moustérien* (utolsó jégkor kezdete).

B) **Újpaleolit-kor.**

1. *Aurignacien* (utolsó jégkor dereka),
2. *Solutréen*,
3. *Magdalenien* (utolsó jégkor vége),
4. *Azilien* és *tardenoisien* (átmenet a geológiai jelenkorba).

A Földközi tenger mentén az újpaleolit-kor négy szakának a *Capsien* felel meg, melynek kialakulásában a törpe népek is részt vesznek. A *csiszolt kőkorszak (neolit)* állomásai Európában 1. *Campignien*, megfelelője északon a *Kjökkenmöddinger*, a spanyol félszigeten az *Asturias*. Lezárója a *kő-rézkorszak*.

A kőkorszak kezdetének emberét sejtik a mauer-i (homo heidelbergensis), piltdown-i (Anglia) (Eoanthropus Dawsoni), boscopi (Transvaal — h. capensis) és Rhodesia-i (h. rhodesiensis) és Chou-Kou Tien-i (Kína, h. pekinensis) leletekben, melyek fizikai alkatuk szerint a magasabb emberszabású majmokkal való egyes rokonvonások dacára már ember-jellegűeknek látszanak. Anthropologiailag eléggé ismert az ú. n. homo neandertalensis (primigenius), aki a mousterien kultúrának hordozója. Alacsony termetű, nem éri el a 160 cm magasságot; pigmoid-jellegével is, műveltségi fokával is rokonságban áll a ma is élő törpékkel és busmannokkal. Koponyájának ürtartalma felülmúlja egyes mai primitíve-

két. Mivel a nálánál is kezdetlegesebb piltdowni koponya szintén a busmann és andamán rokonságra utal és az újpaleolitnak megfelelő mediterrán Capsien-kultúra Afrikában a busmann-kultúrával érintkezik, az őstörténeti adatok is nagyon valószínűvé teszik, hogy az emberi kultúra kezdetein voltak a törpe népek mai kultúrájához hasonló[36] műveltségű és alkatú népek, bár mellettük és előttük a «homo recens» típusa is megvolt.

Az újpaleolit-korban már nagyobb a fajták változatossága Európában. Testalkat szerint általában a mai európai ember típusához hasonlítanak. Kiválik köztük a Cro-Magnon-i ember ; erős testalkat, magas vagy közepes termet, magas, boltozatos homlok, hosszú, öblös koponya jellemzik. A predmosti ember ennél fejletlenebb ; a mentone-i barlangban talált ú. n. Grimaldi-fajta pedig negroid vonásokat mutat. Ezek az aurignacien és solutréen kultúrák szintén Ázsiából vagy Afrikából jutottak Európába. A Magdalénien-kultúra bizonyos fokig rokon a mai sarkövi népekével, főleg az eszkimókéval.

A neolit-korban telepedhettek meg Európa északi felén az indogermánok ; a korábbi népfajok közül, az újkőkorból mindmáig élnek Európában : a baszkok. Az őstörténet korszakaiban Schmidt a következő kultúrköröket igyekszik felismerni : az ópaleolit-kor kezdőszakai az exogam-monogam (törpék) kultúrkörnek felelnének meg ; a XIX. században kihalt tazmánok is idetartoznának. Az újpaleolit-kor egyes állomásai megfelelnének az exogam atyajogú totemisztikus és az exogam anyajogú kultúrköröknek. Az újkőkorszakban alakulnának ki a szabad atyajogú és szabad anyajogú kultúrkörök.

A kultúrkörök elméletének értékét mindenesetre fokozzák azok az egyezések, melyek az őstörténet szakait összekapcsolják az egyes kultúrkörökkel. Ezek közé tartoznak a vallás tárgyi megnyilvánulásai is, melyek ért-

hetetlenek, némák maradnának, ha nem ezen elmélet alapján szólaltatnók meg őket.

Ha az őstörténet néma emlékeinek nagy leltárát végig szemléljük, benne voltaképpen a primitívek vallásairól írt fejezetünk illusztrációját találjuk meg.

Nagyistenhit.

Igaz, hogy épp a legősibb fokra, a nagyistenhitre kerül legkevesebb szemlélhető eszköz ; de ez természetes is oly kultúrkörben, mely elvből kizárja az istenábrázolást és a vallás anyagi eszközeit sem készíti időtálló anyagból.

Az ópaleolit-kor vallását jellemzi az a három barlang (1. *Drachenloch*, Vättis mellett a Tamina-völgyben, 2445 m a tenger fölött, Svájc ; 2. *Petershöhle*, Velden mellett, Mittelfranken ; 3. Potocka Zijalba, az osztrák-jugoszláv határon), melyekben a barlangi medvének koponyáit és gerinccsontjait találták szabályos elhelyezésben. Ezek a leletek oly feltűnően egyeznek az ajnuk-, óeszkimók, korjákok, szamojédek zsenge áldozataival, hogy bennük alig láthatunk mást, mint az ópaleolit-kor vadászainak zsengeáldozatát és kultuszhelyét.[37] Mivel pedig a zsengeáldozat az életadó nagyistent illeti, alig lehet kétséges, hogy ez az áldozat is neki szólt.

Szellemhit. Temetés.

Az őstörténelem népeinek szellemhitére, az ősök tiszteletére és kultuszára érdekes adalékokkal szolgálnak a temetkezési módok. A mousterien-kor előtti leleteknél nem lehet meghatározni, történt-e egyáltalán temetés, vagy tán valami véletlen juttatta a holttestet lelőhelyére. Hiányoznak a halott mellé tett eszközök, ételek. A kultúrkörelmélet ennek a ténynek más magyarázatát is tudja adni ; azt t. i., hogy az őskultúrákban ma is szokásos az

a temetés, melynél a holtakat adományok és ételek nélkül teszik le a földbe. Az ősi kultúráknak az újak mellett való megmaradása magyarázza meg azt a tényt is, hogy a H. Junker által feltárt Merimde-telepen, mely Egyiptom újkőkori kultúrájának tanuja (Kr. e. 5000. a Nilus nyugati deltáján) a holtakat minden kísérő adomány nélkül temették el a lakott kunyhók és tűzhelyek közvetlen közelében. A holtakra csak egy kis gabonát hintettek. Itt tehát nem féltek a holtaktól.

A mousterien-korhoz tartozó La Chapelle aux Saints-i (depart. Corrèze) és Le Moustieri (Dordogne) csontvázak rendes sorban nyugodtak alvó helyzetben, mellettük kőszerszámok, csontok. A holtak az ockerföld-maradványokból következtetve pirosra voltak festve. Ez a tény is elég párhuzamra talál a mai primitíveknél: avatáskor is, temetéskor is előfordul a pirosra való festés: az életnek, vérnek vagy a naphoz való hasonulásnak szimboluma. A *guggoló* (kuporodó) helyzetben való temetés szokásos már a mousterien-korban, ugyanitt előfordul az együttes (tán családi) temetés is. La Ferrasie-ban találtak guggoló helyzetben férfi csontvázat, feje körül kőlapokkal, mellette női csontváz, a közelben két gyermek, egy magzat és még egy gyermek, kinek a fejét távolabb találták meg csontvázától. Guggoló temetés történt a palaestinai capsien korszakban (Shukba-barlang, Jeruzsálemtől 27 km-nyire) és az egyiptomi újkőkorszakhoz tartozó El Tasa-i (tasian) lelőhelyen.

A holtak visszatérését akarta ez a helyzet megakadályozni.

Az újpaleolit-kor végére tartoznak a *résztemetés* érdekes emlékei a Nördlingen melletti Ofnet-barlangban (Nordschwaben). Két köralakú, pirosra festett sírban 27 és hat koponya volt elhelyezve; kilenc női, 20 gyermek és ifjú és négy férfi koponya. A női koponyákon nyak- és fejdísz szarvasfogakból és kagylókból. Ez a résztemetés

is megvan még a primitív kultúrákban ; a koponyakultusz szintén. A szellemhitnek a varázslattal való párosulását mutatja. A koponyában székel az elhaltnak varázsereje.

Az *újkőkorszakban* az egyes sírok mellett már gyakoribbak a temetők, sír-sorokkal. A holtakat fekve vagy guggolva temetik el. A sírokba fegyvert, szerszámot, agyagedényt, benne ételt tesznek ; az agyagedényt néha szertartásosan széttörik. A halottetetésnek itt már áldozatjellege van ; épp a széttörés mutatja, hogy a tárgyat a szellem használatára akarják fordítani. A nők sírjába őrlőköveket is tesznek. Helyenkint szokásos a *résztemetés* is. A holtakról való gondoskodás végletekbe megy. A Chamblades-i (Lausanne mellett) kőkoporsókban együtt eltemetett férfi és női holttesteket találtak ; a Granada melletti denevér-barlangban eltemetett fejedelemnek 12 szolgálóját is vele adták a sírba. Egyes lengyel sírhelyeken állatokat részesítettek rendes temetésben. A halott köré tett kövekből kialakul a kőkoporsó. Temetkeztek barlangokba is.

E korban vannak már biztos nyomai a *halottégetésnek* is Bretagneban, Belgiumban, Hessenben, Bukovinában, Besszarábiában. A tűz által szabaddá vált lélek könnyen szállhatott — a Naphoz és nem kellett félni attól, hogy visszatér.

A halottkultusz kialakította a *síremlékeket*. Legősibb (újkőkorszak) síremlékek a dolmen-ek. Négyszögű alap körül rakott magas köveket felül zárókő föd le ; a kőrakás belsejébe temetik a halottakat, rája földdombot raknak. A dolmenépítés messze terjed egész Európában, Afrika északi, Ázsia nyugati partvidékén. Összefüggő dolmenekből helyenkint sírfolyosók keletkeznek ; másutt a fekvőköveket álkupolává puposítják (spanyol, portugál, breton és angol területeken). A dolmenépítés úgylátszik, portugál földön eredt az újkőkorban ; innét terjedt el végül Görögországig és az Egei-tenger szigeteiig.

A halottkultusszal, szellemhittel és a totemizmussal függnek össze a menhir-ek ; a dolmenépítés kísérői. Magas, faragatlan kőoszlopok (a Locmariaquer-i 21 m magas volt), rajtuk gyakran sematizált emberképek festve vagy bevésve. Valószínű, hogy eredetileg faoszlopok szolgálták ugyanazt a célt : hogy az ősök szellemeinek, totemerejének legyenek székhelyei. Az ausztráliai arandá-k tjurungá-i máig ugyanazt a gondolatot fejezik ki.

A menhirek néha (Carnac, Bretagne) utcákat szegélyeznek. Tán az újkőkor avatásainak, körmeneteinek voltak színhelyei ; ily célra építhették óriás kövekből három egymás körül futó körben a bronzkori stonehenge-t (Salisbury, Anglia), hol tán a Napot ünnepelték.

Az európai *bronzkor* első felében a földbetemetés szokásos ; a kősírra ekkor is földhalmot hánynak. A bronzkor második felében a halottégetés uralkodik ; a hamvakat agyag-urnákban teszik a földbe ; a hamvak épúgy részesülnek síri adományokban, mint az el nem égetett halottak.

Skandináviában ezidőtájt a holtakat kivájt tölgyfatörzsekbe temetik. A Vemmerlövi (Svédország) lelet szerint ember- és állatáldozatot is mutattak be a holtak számára rendezett ünnepeken.

Nagy kíséret követte a halálba a sumer-ok nagyjait Kr. e. 3500 körül. Subad királynő temetésekor 23 férfi és nő halt meg ; a király sírjában 59 csontváz van, bár ő maga — nincs is ott ; egy másik sírban 74 személy szolgálja urát a másvilágon, ugyanazon helyen, ahol földi életében állott szolgálatára. Valószínű, hogy ezek nem erőszakos halállal múltak ki, hanem önkényt követték úrukat vagy úrnőjüket a holtak országába.

A mykenei fejedelmet felesége halálában sem hagyta el az 1926-ban Mideában feltárt sír tanusága szerint, mely azt is bizonyítja, hogy a fejedelem kincstárával együtt szolgáját és kutyáját is megkapta áldozatul. (Kr. e. 1350 körül.)

Varázshit.

Az őstörténet emberének *varázshitét* több lelet igazolja. A neandervölgyi pigmoidok közt akadtak emberevők is, mint ezt a krapinai (Horvátország) 21 egyén összetört, megégetett és a velő kedvéért széthasított csontjai bizonyítják. A Beirut melletti Antelias-barlang hasonló lelete az újpaleolit-kor palesztinai emberének kannibál hajlamát árulja el. Valószínű, hogy ez a hajlam akkor sem puszta emberéhségből származott, hanem — a megölt ember erejét óhajtotta magának megszerezni.

Varázscélokat szolgálhattak azok a kis csontból vagy kőből faragott zsírfarú nőket ábrázoló szobrocskák (Vénusz-szobor, Předmost, Mentone és más lelőhelyek), melyek az aurignacien-kortól kezdve gyakoriak a kőkorszakban. Az újkőkorszakban főleg a Balkán van tele kis női bálványokkal, melyeken a nemi részek különös hangsúlyozása a termékenység varázs-kultuszát fejezte ki. Lehet, hogy a Földanya volt ezen ábrázolások tárgya. Varázseszközök lehettek a Magdalenien-kort jellemző díszes «vezénylő pálcák», rénszarvasagancsból készített, állatképekkel kivésett botok. A vadász-, halászeszközök is gyakorta mutatják a képvarázs felhasználását.

Totemizmus.

A kőkorszak vadászembere helyenkint a totemhitnek is hódolt és varázslatát ennek keretében művelte. Az aurignac-i korban kezdődő és a magdalenien-ben virágkorát élő barlangi rajz- és festőművészet, mely területileg Délfranciaországtól a spanyol félszigeten át Afrikába nyúlik és talán összefüggésben van az Almásy László által kikutatott lybiai barlangi művészettel[38] és így Ős-Egyiptommal (valószínűleg a busmann-rajzokkal is), alkotóinak vallási világába is bepillantást enged. Hogy nem-

csak a művészkedési hajlam teremtette meg a kőkor ezen magasfokú ábrázoló művészetét, azt több körülmény igazolja. Vannak barlangok, melyek falaira épp azokat az állatokat festették, melyeket a barlangban talált csontmaradványok tanusága szerint nem öltek és nem ettek meg. Volt tehát vadásztilalom és evéstilalom. Ez a jelenség a totemizmusra utal. Egyes képeken, agyagmintákon világosan láthatók annak nyomai, hogy nyíllal, gerellyel rájuk lőttek, a niaux-i barlang bölényének oldalára a gerelyhegyek rá is vannak vésve.[39] A helyettesítő varázs a kép, agyagminta célbavevésével akarta biztosítani a sikeres vadászatot. A barlangokban ritka az emberábrázolás, viszont előfordulnak állatmaszkba burkolt táncoló alakok (Abri-Mége, Dordogne), kik egyes primitívek titkos társaságainak (Duk-Duk, Új-Guinea) állatálarcos táncosaira emlékeztetnek. Az állatálarc maga is a totemista kultúrkörben honos. A barlangfestmények nagyrésze oly helyeken van, melyekben ember nem tartózkodott rendszeresen, hanem csak alkalomszerűen, tán ünneplésre stb. gyűltek ott össze.

Állatkultuszra mutatnak az újkőkorhoz tartozó Badari és Negade (Egyiptom) lelőhelyeken talált szabályos állatsírok.

Természet-kultusz.

A kőkorszak emberének *természet-kultuszára* következtetnek egyesek azokból a női szobrocskákból, melyekről már említést tettünk. Nem valószínű azonban, hogy a legrégibb ily szobrocskák a Földanyát ábrázolnák ; inkább a nemivarázs fetiseit, amulettjeit látjuk bennük ; a földmívelés kezdetei a paleolit-kor végére és az újkőkorra esnek ; Földanya kultusza is ekkor kezdődhetett és a balkáni, egyiptomi (El Tasa) újkőkori női szobrocskák már ennek lehetnek bálványai. A skandináv bronzkorban is találtak hasonlókat. A krétai kultúrában többféle női

istenséget tisztelnek ; papnők szolgálnak nekik. Egyes istennők kígyót tartanak. A kígyó is a földi tenyészetnek szimboluma.

Jótevő forrásokat, tavakat, folyóvizeket áldozatokkal tisztelt a bronzkori ember. Budsene-ban (Dánia) kivájt fatönkben süllyesztette bronzkincseit és állatáldozatát a forrásba. Forrásáldozati kincseket a svájci St. Moritz-ban is találtak. Nors-ban (Jütland) száz papírvékony aranylemezből készült aprócsónakot tettek egy agyagkorsóba. A Duna is megkapta a maga áldozatát a Greiner-szorosnál (Felsőausztria) ; sokan áldoztak még a római korban is votivtárgyakat és pénzeket a Duna istenének.

Mithosza talán korábban volt az őstörténet emberének a *Napról, Holdról, csillagokról,* minthogy a földet, állatokat, folyókat, forrásokat elkezdte ajándékaival tisztelni és bennük isteni lényeket sejtett, de a föld közelebb állott hozzá, hamarabb érezte jótékony vagy rettentő hatalmát és így előbb részesítette kultuszban, mint a messziről sugárzó Napot, mely a jégkorszakok idején oly kevés meleget adott a földnek. A napkultuszra lehetne ugyan következtetni a paleolitkor sírjainak festékanyagából ; mai primitívek néha azért pirosítják halottaikat, hogy a naphoz tegyék őket hasonlóvá. De a halott pirosra festése és a napkultusz között nincs szükségszerű kapcsolat, mint ahogy a halottégetés sem szükségképpen a napkultuszból fakad. Lehet, hogy más eszmekapcsolatok érlelték meg az ősember agyában ezen szokásokat ; talán csak az élet pírját akarta rávarázsolni a halottra, hogy a halál az élet rokona maradjon ; lehet, hogy még nem gondolt arra, hogy a tűz lángjában elszálló lélek napszerű lény, aki a Naphoz iramodik, csak szabaddá akarta tenni, megsemmisíteni porhüvelyét, hogy vissza ne térjen beléje.

Az új kőkorszak folyamán azonban biztos nyomok igazolják a Nap kultuszát. A Nap úgy tűnik fel, mint sok

küllős kerék ezen népek szemében, kik a szekér ősformáját már használják. Találni e kor leletei közt ily napkereket Nyugateurópa lelőhelyein. Hogy a napkultusz az égisten összetett működéseinek differenciálódásából keletkezett, azt abból következtethetjük, hogy ugyan-e korban a vihar, villám, dörgés önállósul, a vihar, mennydörgés istene bizonyára kalapáccsal veri az eget, ha dörög és villámfejszével vág bele a fákba. Kalapács, fejsze, bárd kis votivtárgyakként (néha csontból, borostyánkőből) gyakoriak e korban.

Az északeurópai bronzkorban a germánok őseinek vallását értékes leletek és sziklarajzok szemléltetik. Ezekben az időjárás istenei és a napisten állnak a vallási tudat homlokterében. A vallás a földi termékenység, a férfiúi nemi erő eszmekörét fejezi ki oly nép számára, mely már tenyészt lovat, barmot, disznót, szekerébe lovat vagy szarvasmarhát fog be és ismeri a földmívelést. A trundholmi (Seeland) napszekér ád felvilágisítást napkultuszának tárgyáról. A Napkorong hatkerekű szekéren áll, a két első pár kerék fölött a szekér tengelyén szépmívű, arannyal bevont ló áll. A napkorong egyik oldalát aranylemez teszi hasonlóvá égi másához. Napképeket találtak Balkakrában is.

Hogy a napkultusz az ősi germánoknál is a férfiú erejének, öntudatának volt hordozója, kitűnik a délskandináviai sziklarajzokból, melyek gyakran összefüggő témákat, eseményeket ábrázolnak. A férfiakat nemiségük feltüntetésével ábrázolják ; van kép, melyik a nemi tényt vetíti a sziklára ; vannak csoportok, körmenetek ; kitárt karral a Napot imádják az emberek. A napkereket póznákon viszik körmenetben ; másutt a napkorong csónakon utazik. Egyes alakok termetükkel és jelvényeikkel (kalapács, fejsze, dárda) kiválnak a többi közül. Ezek nyilván az időjárás, vihar, mennydörgés, villámlás istenei. A képek összefüggése az évszakok

tárgykörét fejezi ki, a nyár és tél küzdelmét. (E. Lohse: Versuch einer Typologie der Felszeichnungen von Bohuslän. Dresden. 1934.)

Istentisztelet.

A kultúra fejlődésével velejár a kultusz fejlődése is. Az avatások, szertartások alkalmi helyéből, a totemközpontból, az ősök síremlékeiből kialakulnak az állandó jellegű szenthelyek, menhir-utcák, kőkörök (Stonehenge), majd templomok. Maga a lakóház is áldozatbemutatással kezd épülni; az áldozatot beleépítik az alapokba. Az új kőkortól kezdve gyakori Ázsiában az épület-áldozat. Gezerben a fundamentumban találtak egy asszonyt gyermekével befalazva, Tell el-Mutesselimben egy kb. 15 éves leány hulláját az alapkövek közt. A Kir. I. könyve (16, 34) mondja, hogy Hiel, Jerikó újraépítője elsőszülött fia, Abiram, árán vetette meg a város alapját és legkisebb fia, Segub árán állította fel a város kapuit. (A Kőműves Kelemennéről szóló székely népballada ezen szokásból vesz motívumot.)

Míg a paleolit-kor egyes állomásai Európában jutottak virágzásra, az új kőkortól kezdve Egyiptom és Mezopotánia veszi át megint az irányítást hosszú évezredeken keresztül az emberi kultúra és történelem alakításában. Európa még a maga prehisztorikus fokán áll, midőn keleten a nagy kultúrákkal megindul az emberiség fejlődésének az a szaka, melyet a prehisztoriával szemben sokáig kizárólag neveztek historiának.

A mediterrán kultúra kezdetei.

A Földközi-tenger szigetein közben rejtélyes kultúrcentrumok keletkeznek. Malta és Gozo szigeteken szentélyeket és palotákat tártak fel; az épületek részben

boltozva voltak, bennük folyosók, istentiszteleti helyek, óriási istennő-szobrokkal. A holtakat sziklába vágott, földalatti helyiségekbe temették, ugyanott külön helyiség állt a halottkultusz számára (Hal-Saflieni, Malta). Ezek a nagyszabású kultúremlékek az új kőkorszakhoz tartoznak; ércet még nem használtak.

Az európai történelem hajnalán a homeroszi époszok olyan szellemi és anyagi kultúrát tételeznek fel, melyhez képest az ógörög művészet és ipar megmaradt emlékei a korábbinál sokkal kezdetlegesebb kultúrfokra vallanak. A Homerosznál feltételezett kultúra állomásait a krétai és mykénéi kultúrák alkotják. A Kr. e. 2500 körül kezdődő krétai műveltség hordozója egy ismeretlen, nemgörög és nem-keleti nép, mely már használta a képírást (egyiptomi hatásra), később a hangjel-írást. De írása még megfejtetlen, vele nyelve is. A krétai kultúra kezdete a kő-rézkorszakkal esik össze, virágkorában bronzot használ.

Építése, agyagipara, festése, ércfeldolgozása meseszerű szépségeket rejtegetett a Phaistos-i és Knossos-i óriási paloták rengeteg termeiben. Vallásában a női elem (istennők, papnők) a túlnyomó; valószínű, hogy ez társadalmi szervezetének kisugárzása. Gazdag, az élet örömeit élvező nép volt ez, melyet nagy műveltsége nem védett meg attól, hogy Kr. e. 1400 körül a Középeurópából levándorló achajok (ógörög nép) meg ne döntsék uralmát és helyébe a magukét (mykénei-kor) ne ültessék a krétai iparosok, művészek foglalkoztatásával. A legyőzöttek akkor is átszármaztatták győzőikhez a maguk fejlettebb kultúráját, mint később a görögök tették ezt a rómaikkal és a rómaiak az őserdőkből előretörő barbárokkal.

A krétai vallásban valószínűleg a Földanya kultusza uralkodott; a meg nem fejtett írások tán megmondhatnák, micsoda kapcsok kötik össze ezt a vallást a szemita

Astarte, a kisázsiai Kybele, az eleusisi Demeter-kultusszal. Kétségtelen, hogy a krétai vallás áthatott a helyébe lépő mykénei és görög kultúrára. A végletek itt is találkoztak: a görög pantheon egyesítette magában azokat az isteneket, kik az ég- és napkultusznak köszönik eredetüket és a délskandináviai sziklarajzokon jelennek meg és azokat, akiket az anyaföld termelt ki magából, mint a szántóföldek, erdők, források, folyók istenségeit. Egyes vallási jelvények, szerek pedig északon és délen is megtalálhatók. Pl. a kettős bárd. Csakhogy ezt Krétában rendesen női kezek fogják, azért, hogy az áldozati állatot vágják le vele; másutt pedig a bárd a villám-isten jelvénye.

Az európai vallástörténet a maueri (heidelbergi) embertől Homéroszig ugyancsak hosszú folyam medrében áradt tova. Míg a görögöknél megmutatta látható vonásait, évtizezredek, jégkorok és jégközti korok, neandertali, cro-magnoni, mentonei negroid típusú emberfajták és olyanok, kiknek hamvaiból testi jellegük nem határozható meg; majd a mai európai népek ősei egymást felváltó vagy egymásmelletti rétegződésben alkotják meg azokat a kultúrákat, melyeknek eszközei, sírjai, ipari, művészeti alkotásai, tűzhelyei, lakótelepei, kultuszhelyei olyanokká váltak az utókor számára, mint a némák jelbeszéde, mint ismeretlen nyelvű hieroglifek. Ezen kultúrák erei azonban nem vesztek el teljesen, beleömlöttek az emberi szellem történetének folyójába. Ki tudná megmondani Budapesten, hogy a Duna vízének melyik hulláma viszi tovább az Innek, Rábának, Vágnak, Garamnak cseppjeit? A nagykultúrák mindenütt sok népi, társadalmi, anyagi, vallási tényező együttműködéséből, összefolyásából keletkeznek. Ha nem is tudjuk e szinkretizmusból keletkezett vallási képzetek, érzések, fogalmak összetevőit külön-külön meghatározni, annyit mégis tudunk, hogy a vallásnak története oly régi,

mint az emberé ; annyit mégis megállapíthatunk, hogy a homo sapiens attól kezdve, hogy az értelem fénye felragyogott agyában, homo religiosus, vallásos ember volt. Az őstörténelem adatainak összevetése a mai primitívek vallásaival azt is igazolja, hogy a legősibb fokon megvolt a nagyistennek hite, kinek zsenge áldozatként ajánlották fel a vadászzsákmány «velejét» ; ugyanakkor megvolt már a halál után való élet hite és reménye. Varázslat, őskultusz, természetmithosz, ég- és földkultusz, totemizmus nyomai a kezdő fokon hiányoznak, később sem jelentkeznek együtt és egyszerre. Ezek a mellékfolyók, melyek nem a forrásnál jutnak be a vallástörténet folyamába.

III. KÖNYV.

KIHALT NAGYKULTÚRÁK.

A NAGY KULTÚRÁK VALLÁSAI.

Sokáig szokásban volt a vallásoknak *természetvallásokra* (Naturreligion) és *kultúrvallásokra* (Kulturreligion) való osztályozása. Kultúrvalláson azt a vallást értették, mely eszméit, törvényeit, imádságait írásba foglalta. Az *írás* mindenesetre nagy tényező a kultúrák *fejlődésében*, de nem olyan, hogy lényeges osztályozó szempontot adhatna a vallások megkülönböztetéséhez. A kultúrtörténeti iskola szerint a kultúrák osztályozásánál a nagykultúrák (Hochkultur) kialakulásában van az írásnak jelentős szerepe.

Mielőtt sorra vennők a nagykultúrák vallásait, összefoglaljuk azon jegyeiket, melyek őket a primitívektől, az első- és másodfokú kultúrák vallásaitól megkülönböztetik. Ezek a vonások egyúttal áthidalják az őstörténelem (praehistoria) és a történelem közti szakadékot.

Az írásnak a vallástörténetben való jelentőségét mutatja az a tény, hogy az írástudatlan Mohammed, a legkésőbbi világvallás megalapítója, maga is szembeállítja a «könyves» vallásokkal a maga írástalan, könyvtelen, élőszóval közölt kinyilatkoztatáson alapuló vallását. Az írásnak a vallástörténetben az volt az első feladata, hogy *megrögzítette* a vallási szájhagyományt, a papok, varázslók «tudományát», a szertartási formákat. Ezzel a megrögzítéssel bizonyos fokig *megakasztotta a vallásnak korábbi, szabadabb alakulását, változását.* A primitíveknél — bármily paradoxnak lássék is — a vallás sokkal egyénibb, mozgékonyabb, mint az írásos népeknél. Az istenek, szellemek hite, a mithoszok az egyéni képzelet színező, alakító hatását érzik. Az írásos népek hitét,

szokásait évezredekre megköti a «betű», a könyv, mely mint a vallásnak hordozója, tartalmazója, maga is «szentté» válik, részese lesz annak a tiszteletnek, félelemnek, sőt akárhányszor kultusznak, mely a vallás köréhez tartozó tárgyaknak jár ki. A tabu- és varázshit hozzáfonódik a «szent» könyvekhez. Annál is inkább, mert hisz a mithosz az írás feltalálását is isteneknek (az egyiptomi Thot-nak, a babyloni Nebonak) tulajdonítja. Az írás sokáig papi tudomány marad, a könyveket szent helyen őrzik. A «szent könyvek» körül külön hagyományok, hiedelmek fejlődnek : istenek adták őket, az égből hullottak alá, isteni sugallatra írták őket. Mindez nagyon emeli a szent könyvek tekintélyét és a hívők és a szentkönyvekkel foglalkozó «írástudó» papok közt a különbséget még jobban fokozza. Hisz a szent könyvek *olvasása, magyarázata* szintén a papok feladata. A könyvolvasás behatol a kultuszba, részben, hogy a kultusz tényeit érvényes, változatlan formában tartsa, részben hogy az egyes ünnepekhez kapcsolt hagyományokat a néppel közölje. A varázslat technikája is gazdagszik a ráolvasással, a könyvjóslással. A szent könyvek magyarázata iskolákat és irodalmi műfajokat (Kommentár, Talmud, Vedanta, Upanisádok stb.) termel. Ezek az előfeltételei a nagy kultúrákban a theologia, hittudomány kialakulásának.

Szent könyv, magyarázat, hittudomány : többirányú szétválást okozhatnak a vallásfejlődésben. A népnek szájhagyományon, szokáson alapuló vallása (ez a népvallás) és a papok, tudósok stb. vallása közt nemcsak mennyiségi, hanem minőségi különbségek keletkeznek. A műveltek maguk számára tartanak fenn bizonyos rejtett, mélyebb, esoterikus tanokat ; a tömegnek, meghagyják a hagyomány külső burkát (exoterikus tanok) ; a magvát maguk élvezik. Az esoterikus tanokban rendszerint szabad utat nyer a *képzelet*, mely főleg allegóriák gyártásá-

ban merül ki és a *bölcselet*, mely a könyvekben őrzött vallási hagyományt az ésszel akarja összhangba hozni.

A másik szétválási irány : a hagyományos, rendszerint az állam tekintélyével is támogatott vallásmagyarázat *(orthodoxia)* és az egyéni elgondolásokból táplálkozó külön utak, *szekták, herezisek* — iránya.

Az írás, a szent könyv a legtöbb vallásban csak alakilag jelentett újat, nem tartalmilag, hisz azt rögzítette meg, ami már úgyis megvolt. Formális jellegét meghaladó értéket adhatott neki a magyarázat, a tudomány, de méginkább az a tény, hogy a vallásalapítók, vallásújítók a maguk írásait is a szent könyvek öröklött tekintélyével akarták felruházni és ha ez sikerült, akkor tartalmilag is új elemeket vitt be az írás a vallásba. A könyvek szaporodása, tartalmi szétválása vallással foglalkozókra és nemvallásiakra, meg a hagyományos hit tisztaságának megőrzése tette szükségessé a «szent könyvek» állományának körülírását, meghatározását. Amit a kereszténység a szent könyvek kánonjának nevez, az más néven más vallásformákban is megtalálható. Az iszlam is sietett, hogy alapítójának alkalmilag feljegyzett «kinyilatkoztatásait» halála után a Koránban összegyüjtse.

A mozdulatlan betű és a folyton mozgó élet polaritásában az írásban megrögzített eszme és törvény néha elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy az élet gazdagodó és változó folyamát irányítsa. Az *írás* és a *hagyomány* párhuzamossága vagy szembenállása ezért lett a vallásfejlődés mozgató erejévé.

Ha már most áttérünk a nagykultúrák vallásainak *tartalmi* ismertetésére, akkor már kevesebb közös vonást találunk bennük. Nem szabad ugyanis megfeledkeznünk arról, hogy a nagy kultúrák nem úgy születtek hirtelenjében, mint Pallas Athene Zeus fejéből, hogy az őstörténetet a történelemtől nem választja el évre, sőt napra rögzíthető határvonal, hanem lassú, esetleg évszázados,

évezredes hajnalodás előzi meg a nagykultúrák napvilágát. Ebben a hajnalodásban népvándorlások, háborúk, törzsek, fajok, nyelvek, vallások gomolyognak, egyesülnek vagy szétválnak. Az első nagykultúrák rendszerint vizek, tengerpartok, folyómedrek mentén alakulnak ki, a Tigris és Eufrates, a Nilus, a Ganges és Jangcekiang mentén. Itt sokasodtak meg az új-kőkorszak, bronzkorszak földmívelő népei úgy, mint az ég csillagai és a tengerpart homokszemei. Ezekben a földmívelő népekben a primitív vallási hagyományokat már színezte, változtatta a föld, a termékenység, a vihar, eső, villám, az életet adó folyók stb. kultusza, társadalmi berendezésük több helyen az anyajog formáiban történt. Középázsiában, Szibériában, a Szarmata síkságon, az iráni fensíkon stb. viszont az állattenyésztő nomádok fejlődtek és készültek történelmi hivatásukra. Földmívelő, állattenyésztő, vadásznépek egyesülése, egymásra telepedése, anyajogú és atyajogú kultúrák összeolvadása teszi lehetővé a nagykultúrák kialakulását. Ebből az összeolvadásból származik a társadalom függőleges tagozódása nemesekre, urakra, jobbágyokra, szolgákra. A harchoz szokott állattenyésztők kerülnek a társadalom élére, a földmívelők lesznek alattvalókká, szolgákká.

Az egymásfölé kerülő rétegeknek már szétvált vallásuk van. Az együttélés elsimítja, összeolvasztja a vallási különbségeket, áthidaló formákat talál a nagyisten, égisten, földanya stb. kultuszában, a kialakuló nagyállam folytatja ezt az egyszintre simítást. Az eredeti különbségek lassan észrevehetetlenné válnak, mint mikor patakok, mellékfolyók beleömlenek a nagy folyóba. A történelmi vallások legtöbbje ennek a vallási keveredésnek eredője. Az összetevők akárhányszor úgy eltünnek az eredményben, mint az elemek a vegyületben. Ez az eset fordul elő ott, ahol a *győző faj tervszerűen kiirtja a legyőzött nép vallását* és a magáét rája kényszeríti. Ilyenkor

a mithosz «istenharcai» őrzik a küzdő felek vallását ; a legyőzött istenek nevei tán a győztes vallás alvilágának rossz szellemei közt élnek tovább (Belzebub a zsidóknál ; a pogányok isteneit a kereszténység is az ördögökkel azonosítja ; a kereszténnyé lett szlávoknál az ördög neve — korábbi istennév).

Máskor *békésebb* ez az *összeolvadás*. Egymás mellett élő törzsek, falvak, városok politikai egységbe kerülnek, mint Egyiptomban, Mezopotámiában ; *az uralkodó városa, a székhely vallása lesz irányadóvá;* annak eredeti nagyistene, főistene kerül az összes istenek élére, a többi — még ha korábban nagyisten, főisten volt is — neki lesz alárendeltje. Kialakul a *politheista pantheon*, az ég tükrözteti a földet és nem megfordítva. Az istenek államba tömörülnek, társadalmuk a földi társadalom képe. A többit elvégzi az írástudók, papok tudománya. Az egyjellegű isteneket azonosítják, néha a korábbi neveket összefogják, egy istennek több neve marad ; a különbözőket rangsorba állítják és egymásból származtatják. A *theogoniákban* mutatkozó eltérések figyelmeztetnek arra, hogy itt mesterséges összefüggés-gyártás történt.

Ezek az *istencsaládfák*, bármily ágas-bogasak is, mégis arra mutatnak, hogy a vallási tudat mondhatnám ösztönszerűen keresi az ős-egyet, azt, ki világot, embert teremtett, azt aki kezdetben volt és kezdete nem volt, ki mindig van és égnek, földnek, mindennek ura. Ez a vallási tudat kifejezést talál a politeista kultuszban is. *A hívő nem tud megbékélni az istenek sokaságával*, imádságaiban, hódolatában ahhoz akar fordulni, akiben abszolút erőt tud, akitől föltétlenül függ — és ha nem tudja már a nagyisten nevét, egyszerűen felruházza a nagyisten tulajdonságaival azt az istent, akihez épp folyamodik. Őt hívja mindentudónak, mindenhatónak, isteneknél és embereknél nagyobbnak, világalkotónak — pedig az illetőt a hivatalos theologia már régen alárendelt kisistennek nézi.

A vallásnak a nép, állam életével való összefonódottságából következik, hogy a *politikai hatalom birtokosai a vallási életnek is irányítói.* A papi hatalom telje rendszerint az ő kezükben van. Ez a hatalom pedig a szinkretisztikus sokistenhitben varázshatalom is.

Érthető ebből, hogy az ily vallásformákban megindul az uralkodó istenítése ; akárhányszor még életében istenné válik és a theogonia beilleszti őt is — az istenek családfájába. A fejlett államberendezésben a papság, mint osztály, nagy hatalmi súlyt nyer.

Az *imperiumváltozás eredménye,* rendszerint *vallásváltozás is.* A meghódított városok istenei elvesztik trónjukat, hisz városukat, népüket nem tudták megoltalmazni. Helyükbe a győztes istenek kerülnek. *Vallásváltozást* idézhet elő a *dinasztiák változása is.* A dinasztia saját istene nem maradhat alárendelt rangban, hanem követi gazdáját a főisten méltóságába.

A vallásváltozás néha határozott vallásújítás, *reform* alakjában jelentkezik. A reformot általában bizonyos türelmetlenség jellemzi a meglevővel szemben. Ha az *uralkodótól* indul ki a reform, mint mikor IV. Amenhotep, ki nevét Echnatonra változtatta, állítja a Nap (Aton) kultuszát a régi vallás helyére, akkor az egész államhatalom munkába áll a reform végrehajtására. Máskor a reformot a vallás tisztultabb, mélyebb tartalmát átélő nagy egyéniségek, *vallási geniek* indítják meg, Zarathustra, Buddha, Laoce, nekik épp a politikai hatalommal szövetséges papság ellen kell súlyos harcokat vívniuk.

Az alulról induló reformokat rendszerint az egyéni *üdvösségvágy* hajtja a történelem útjain. Az államvallásokban a salus reipublicae érdeke felszívja, elnyomja a leggyökeresebb, leghatalmasabb vallási mozgató erőt, az egyén üdvösségének munkálását. A társadalom és egyén ősi polaritása ezekben a reformokban ütközik össze. Másutt az államvallás maga is nyitva tartja az egyéni üdv

zsilipjeit a *misztériumok* megőrzésével és támogatásával. Ezekben a primitív serdültavatások, törzsavatások, titkos társaságokba való felvételek élnek tovább, hogy fejlettebb kultúrviszonyok közt az ősi szokásokkal betöltsék az ősi vágyat : az isteni életbe való felemelés után.

Az államvallások hatóköre összeesett az állam határaival ; az imperium terjedése növelte a vallás hatókörét is. A nagy reformátoroktól kiinduló vallásformák az egyénre támaszkodtak és ezen a ponton könnyebben törték át a faji, népi, állami határokat. Bizonyos *egyetemességre való hajlam* megvan már a hellenizmus misztériumaiban is ; ugyanez adja meg a buddhizmusnak, iszlámnak a *világvallás* igényét. A világvallás eszménye azonban a kereszténységben valósul meg, melyben a világ Atyja az ő egyszülött Fiának kereszthalála által nyitja meg minden ember számára az üdvösség forrását.

A vallástörténetnek feladata, hogy megrajzolja az emberiség szellemtörténetének azt a folyamát, mely a vallások medrében gyűjti össze a szellemi és anyagi kultúrának jóformán összes elemeit : hitet, világnézetet, kultuszt, egyéni és társadalmi életet, a vallásban tevékeny ipart és művészetet. Elvi és gyakorlati okok teszik lehetetlenné a vallástörténet szinoptikus, az egész emberiséget egy pillantással átfogó, összefoglaló tárgyalását. Az emberiség szétválásával a *vallásformák diffreenciálódtak*. Hordozóik, a nagy kultúrnépek sokáig külön, egymással alig érintkező életet élnek. Ez a különélés megszilárdítja a vallásformák különbségeit. Ezen különbségek alapja egyrészt a prehisztorikus korból örökölt vallási összetevők más és más elegyedése, másrészt az egyes népek faji, népi, nyelvi sajátossága. Ezek a tényezők adják meg a régi (egyiptomi, babiloni stb.) vallások jellegét, karakterét. Ez a karakter számtalan, külön alig észrevehető vonás összegeződéséből keletkezik. Világosabb, élénkebb, hogy úgy mondjuk *egyénibb* a jellege azon

vallásoknak, melyek egy-egy *vallási genie* lélekvonásait öröklik: buddhizmus, Zarathustra vallása, iszlam.

Ha valaki Hegel útmutatása szerint akarná a vallásokban a szellem öntudatraébredésének állomásait megrajzolni és az egyes állomásokat a kiemelkedő eszmékkel jellemezni, annak nem volna szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egyrészt az egyes vallásformák maguk is megjárják az öntudatra ébredésnek azt az útját, melyet már jellemeztünk: hagyomány, írás, magyarázat, hittudományi rendszerezés, a hit és ész, bölcselet és hittudomány küzdelme, összhangba csendülése vagy szétválása; másrészt, hogy a vallásfejlődés, alakulás sokkal bonyolultabb folyamat, minthogy azt egy filozófiai irány szűkreszabott séma-rendszerébe lehetne szorítani.

Végül arról sem szabad megfeledkezni, hogy a *vallások* történetével nem mindig halad párhuzamosan az Istentől adott, kinyilatkoztatott *igaz vallás* története: a paradicsomtól a Golgotáig és onnét a világ végezetéig. Fejlődése, egyenes vonalú előhaladása csak ennek van; a többi mind csak arra való, hogy az Isten kifürkészhetetlen tervei szerint a vlágtörténelem rejtett útjain vigye a népeket Krisztus országába.

A nagykultúrák vallásait oly sorrendben tárgyaljuk, hogy először azokat ismertetjük, melyeknek hatásuk volt arra a hellenisztikus mediterrán kultúrára, melybe a kereszténység lépett be; a kereszténység alapozta meg a nyugati, *európai* kultúrát; folytatólagosan foglalkozunk a mai európai népek őseinek vallásaival. A kereszténység tágította ki az európai kultúrát világkultúrává. Ez a kitágulás nyitotta meg az európai történelem számára Ázsia és Amerika nagykultúrájú népeinek (India, Kína, Japán, Mexikó, Peru) vallásait. — Ez a sorrend lehetővé tesz bizonyos időrendi, tehát történelmi egymásutánt. Végül röviden összefoglaljuk az ószövetségi vallástörténetet és a krisztusi kinyilatkoztatás történetét.

BÁBEL ÉS ASSUR.

Az «isten kapuja».

Két hatalmas folyó, a Tigris és az Eufrates, ered Armenia fensíkján és a Perzsa-öböl felé lejtve termékeny «folyamközt» zár be, melynek a görögök a Mezopotamia nevet adták. Ezen a területen alakult ki az a kultúra, melynek multjába az írott történelem sugarai tán legmesszebb hatolnak. Igaz, hogy «a Folyamköz történelmileg fogható legrégibb lakossága sem él a világteremtés tőszomszédságában. Az ő lelke sem az a tiszta lap, melyen az ifjú emberiségnek a természetfölöttiről való első gondolatai olvashatók, hanem többszörösen teleírt, olykorolykor fogyatékosan leközölt tábla, amelyen alig-alig tudjuk az összetartozó vonalakat, betűket vagy mondatokat kihámozni». (Dávid, II. 7.)

A legújabb ásatások Ur városában (a Perzsa-öböl mellett) egy áradás által elöntött új-kő- és rézkorszakbeli kultúrára bukkantak, mely még az írást nem ismerte. Ez körülbelül a Kr. e. V. évezredben virágzott. Az áradás fölötti réteg kultúrája a sumer népé volt, mely Középázsiából Kr. e. 3600 táján telepedett meg Mezopotamia déli részén. Ez a fehérfajú, tojásdadarcú, erős, izmos termetű nép nem volt szemita ; agglutináló nyelvet beszélt, 560 jelből álló képírása volt. Nyelve a népnek a szemitákba való beolvadása után is megmaradt mint vallási, kultusz-nyelv a babiloni kultúrában.

A sumerok vallásán már ezen állattenyésztő nomád nép és a korábbi földmívelők vallási elemeinek keveredése mutatkozik. Mivel ez a vallás beolvadt Babilónia val-

lásába, eredeti alkatára vonatkozólag csak bizonytalan következtetések adhatnak fölvilágosítást. Valószínűleg Enlil volt a főisten, akiben a nagyisten — viharistenné alakult át. A hegyekkel (a sumerok onnét jöttek) való összefüggését mutatja, hogy ő a «hegységek ura», temploma pedig É-kur, azaz Hegyháza. A sumerok előtt a másvilág nem lehetett oly kietlen hely, mint a babiloni vallásban, hisz Meskalamdug királyt és Subad királynét sírjukba egész személyzetük követte, úgylátszik önkényt. A sírontúli élet nyilván a földi élet boldogabb folytatása. A síri adományok bősége, a kincsek halmaza is arra mutat, hogy a másvilág előttük nem volt reménytelen árnylét. A sírokra aranyfejű bika vigyázott. 1930-ban Urukban (most Warka) ástak ki egy magaslati templomot, mely, úgylátszik, a későbbi zikkurátoknak őse.

A «Folyamköz» másik népe, mely a sumeroktól az uralmat átvette, az akkádok voltak. Északarábiából és Syria déli részéből hatoltak Kr. e. 4000 körül Mezopotamia északi felébe, ott Akkád városát alapították. A *Kr. e. 3. évezredben* a sumer és a szemita akkád-népek jelentős városkultúrát alakítanak ki; ennek központjai délen: Eridu, Ur (Ábrahám hazája), Lagas, Larsza, Uruk; északon: Babilu-Borszippa, Agade-Szippar, Assur és Harran. A városokban papkirályok uralkodtak. 2650 körül I. Szargon legyőzi a sumér Lugalzaggiszi királyt; Sumert és Akkadot végleg Hammurapi (1955—1913 Kr. e.) egyesíti babiloni (szemita) uralom alatt, aki uralmát kiterjeszti Egyiptomra, Syriára, terjeszkedik Kis-Ázsia és Perzsia felé és népeit bölcs törvénykönyve szerint (susai H.-kő) kormányozza.

Az ő uralma alatt lett Babilu (Bábel) a birodalom fővárosa, Marduk a főisten és a későbbi századokban a birodalom egységének Babilon volt a szimboluma, az uralmat pedig az gyakorolta, aki «Marduk kezét megfogta». A Kr. e. második évezredben egyideig az árja-rokon

hettiták és kassuk, majd a szemita kaldeusok uralkodtak Babilonban.

Babilon az asszír-szemiták uralma alatt lett megint világuralmi központ. A Kr. e. XIII. században I. Szalmanaszar legyőzte a hettitákat, III. Tiglatpileszar a régi birodalom határáig terjesztette ki hatalmát, II. Szargon 722-ben elfoglalta Szamariat. Assurbanipal (668—626) a kardforgatás mellett «Nebo művészetével» is foglalkozott, nemzeti könyvtárat alapított Ninivében. Ebből a könyvtárból 22.000 agyagtábla került elő, mely az ókorra vonatkozó ismeretek gazdag forrása lett. Az asszír uralom dinasztikus szempontok szerint változtatta meg az istenek hierarchiáját.

Kr. e. 612-ben Nabopolaszar megdönti az asszír uralmat és megalapítja az egyszázados újbabiloni birodalmat, mely 586-ban meghódítja Jeruzsálemet is.

539-ben végeszakad a babiloni uralomnak és helyét a perzsa uralom váltja fel. A régi kultuszok tovább is megmaradnak ; minden új impérium (Nagy Sándor, szeleukidák, rómaiak) újabb szinkretizmusnak lesz forrása, a babiloni csillagjóslás messze szakad hazájától, a mágusok tudománya eljut a hellenista-római birodalom széléig. Görög utazók leírásai mellett Berossosnak, a babiloni Marduk-templom papjának (Kr. e. 300 körül) műve alapján készült kivonatból ismeri meg a későbbi világ Babilon vallását, melyről a Szentírás is gyakran beszél.

1802-ben Grotenfeld megfejti az ékírást, azóta sorba megnyílnak a homokfedte városok és az asszíriológia tudománya a Krisztus előtti négy évezred történetét világítja meg hiteles adatokkal.

Istenek, hősök, szellemek.

Babiloni vallásról voltaképpen az állam egységének megalapítása óta lehet szó. Korábban egymással többékevésbbé rokon helyi, városi vallások, kultuszok vannak.

A helyi kultuszok maguk is hosszú alakulásnak, szinkretizmusnak eredményei. Ezekben a kultuszokban az ősi nagyisten (akit jelzőiről: világteremtő, emberalkotó, ég ura, világkormányzó, a sorstábla viselője meg lehet ismerni) már háttérbe szorul, helyét a Nap-, Hold-istenek, időjárás istenei, Földanya foglalják el. A régi anyajogú társadalom vallásalakító hatásának is megvannak a nyomai. Kis (Kes) és Adab városok az «istenek anyja» kultuszának székhelyei; Ur-ban sok istennő részesül kultuszban, kiket Ninnek (Urnő) szólítanak; a harmadik Ur-i dinasztia óta ezek lassankint hímneműekké válnak. Gyakori a Holdnak és a Venusznak kultusza. A termékenység, szerelem istennői később Istarban olvadnak össze. Ősi anyajogú hagyományra mutat az is, hogy sok templomban papnők szolgálnak és a szűzi papnők mellett a templomi prostitució is gyakori.

Néhány helyi kultusz álljon itt példaképpen.

Ur városában a Hold részesül kultuszban Namrasit és Nannar néven. A nagyistenhez való viszonyát mutatja, hogy ő *Anu*-nak «erős bikája» és Enlil-nek elsőszülöttje.

Lagasban a pantheon élén Nin-girsu (Ninurta) áll, jellege: napisten. Gudea, papkirálynak (Kr. e. 2350 körül) álmában jelenik meg. felesége Ba'u, Anu leánya. Anu az ég ura. A vizek istennője: Nina.

Uruk-ban Anu-t tisztelik, mint az ég urát. Mellette a szerelem istennője, Nana válik ki.

Eridu-ban Ea, a vizeknek, óceánnak (apsu-abyssus) bölcsességnek istene részesül helyi kultuszban. Damkina Ea felesége, a földnek istennője.

A szemita *Szippar*-ban és *Larsza*-ban Samas napisten uralkodik templomi trónusán. Felesége: Aja.

Nippar-ban Enlil a helyi főisten. Bél, úr az ő neve. Szolgái a viharok szellemei.

Babel-ben Hammurapi reformja *Marduk*-ot, a napistent ülteti az első helyre az istenek karában.

Borszippának Nebo (Nabu) a helyi istene.

Ez a néhány példa is mutatja, hogy a már politheisztikus helyi kultuszokból nem volt épp könnyű a babiloni pantheont megalkotni.

Ebben a pantheonban a hivatalosan elismert istenek száma 3600-ra (60×60) rúg. Ebben a sokaságban bizonyos rendszert teremtett a *theogonia*, mely az eredetileg egymástól független isteneket leszármazási rendbe állítja. A nőket feleségként illesztik be a családfába. Sok istennő — az isten nyelvtanilag képzett nőnemű mása. (Anu-Antu.) A theogonia mellett a *társadalmi hierarchia* is rendbe sorakoztatja az isteneket, akik így foglalkozás, hivatal és rang szerint kerülnek összefüggésbe. Az istenek nem szívesen lesznek alattvalókká — még az égben sem ; akárhányszor istenháborúk, győzelmek szorítnak egyeseket másod- vagy harmadsorba.

Belejátszik a pantheon rendezésébe az isteneknek a csillagászati rendszerbe való beleszorítása.

A Nap-, Hold-, Vénusz-, Föld-kultusz — ha nem is együttesen ! — megvan már a helyi kultuszok idején. Amikor Mardukban a Napisten jutott az élre, nagy lendületet vett a babiloni kozmológiai spekuláció, mely a világmindenséget három főrétegre (ég, föld, vizek mélye) és az eget, földet megint három-három rétegre osztotta : égi ég — Anu ege ; égi föld — állatkör, égi gát ; égi óceán. Az istenek aztán megkapják a maguk helyét a világmindenség részeiben.

Végül még az istenek helyet kapnak a számok világában is. Minden istennek megvan a maga számértéke : Anu : 60 ; Enlil : 50 ; Enki : 40 ; Szin : 30 ; Samas 20 stb.

A babiloniak csillagászati világképe hosszú fejlődés eredménye, melynek alapja a korán meginduló égitest-mithologia és égitest-istenítés, kifejlesztője évezredes csillagászati megfigyelés. Ez a bonyolult világkép sohase vált a tömegek közkincsévé, hanem a műveltek, papok esoterikus tudománya maradt.

A pantheon.

A pantheon élén — miután a helyi kultuszok isteneit rendszerbe foglalták — Bábel uralomra jutásáig három istenség áll: Anu, Enlil, Enki, (Ea); ezen istenek a politikai változás után *önkényt* átadják az Enuma elis (Amikor fönn) kezdetű eposz szerint hatalmukat Anu unokájának, Ea fiának, Marduknak, aki mint Napisten Szin-nel (a Holddal) és Istarral (hajnalcsillag) hármasban kormányoz.

Anu Uruknak volt nagyistene; ott az E'-anna (az ég háza) templomban részesült kultuszban. Az ég csúcsán trónol, a sarkcsillag környékén, mióta a tudomány a világmindenséget tartományokra osztotta. Ő az istenek atyja; mióta leszármazottai és társai vannak, az istenségnek elvont neve: anutu — anu-ság; azaz istenség.

Leánya: Ba'u, a Földanya és az istenek anyja. Urukban úgy hiszik, hogy Istar is az ő leánya Anunitu néven. Parancsol az isteneknek. A világ folyásába rendszerint közvetve avatkozik bele, az istenek és szellemek útján. Az istenek tanácsában elnököl. A vízözönt is ő határozza el az emberek elpusztítására, de Enlil hajtja végre. Tudja az előjeleket és az álmokba belelát. Feleségül a szemiták adták neki: Antu-t.

Enlil — neve szerint a «forgószél ura» — más változata az ősi nagyistennek, Nippurnak volt helyi istene. Birodalma a földi világ. A hegyekről jött nomádok hozhatták magukkal, ő volt a sumérok nemzeti istene. Temploma É-kur, «Hegyháza». Anuval szemben másodsorba kerül, bár ő viseli a sorstáblákat. Mint a föld Ura — ő a *Bél*, az Úr, akitől a földi hatalom származik; a királyok általa országlanak. A teremtésmithosz harcaiban ő a győztes Tiamattal szemben. A csillagtheologia az égen is ád neki birodalmat; övé az égi egyenlítőtől északra terülő öv. Felesége Nin-lil, a «Nagy anya», a Béltu, Urnő; jó-

indulatú istennő, aki az asszír uralom alatt Assurnak, az asszír főistennek lesz felesége.

Enki (akkád neve : Ea) neve szerint a «föld, az alvilág, az alsó részek ura». Anu fia. A perzsa-öböl partján fekvő Eriduban volt helyiisten ; E-abzu — Apszu házá-ban tisztelték. (Apszu=abyssos) a «bölcsesség lakása»; Enki — a források istene, egyúttal a bölcsesség kútfeje, akitől az emberek tudományt, mesterséget, varázslatot, jóslást tanulnak. Hatalmát az ember javára használja. Benne is a nagyisten vonásai jelennek meg. Ő a teremtmények létrehozója és védője, a születések ura. Agyagból alkotta a kisebb isteneket és az embereket. A vízözön előtt ő tanácsolja Utnapistimnek, hogy építsen hajót. A mindenség felosztásakor (ezt már a papok csinálták) Enki (Ea) az óceánt kapta ; az égit és a földit.

Ezen a három istenen — a vallástörténet hosszú átalakító hatása látszik. A nagyisten átalakulása mind a három. Anu-ban a nagyisten égistenné, Enlil-ben zivataristenné, Ea-ban varázsistenné válik. Közös vonásaik közös eredetükre utalnak a vallástudatban. Helyi kultuszaik révén korlátozódik hatalmuk, egyéniségük szétválik. A theologiai spekuláció aztán beilleszti őket egy politheista rendszerbe, mely nem sok befolyást ád nekik az ég és föld sorsára, hisz ezt már a természetmithoszból fogant istenek irányítják.

A természetmithosz főbb istenei szintén hármasban járnak. Hold, Nap, Hajnalcsillag : Szin, Samas, Istár. A theologiának velük is nehéz a dolga, hisz ellentétes hagyományokat kell feloldani, logikát kell belevinni — a természet rendszertelen, játékos megfigyelésébe, apafiúviszonyt kell megállapítani, néha még tán a nemet is meg kell változtatni.

Szin (Nannar — «Világító») a holdmithoszból származott, bár Enlil elsőszülöttjének mondják. Mint fényes bárka úszik az ég tengerén. Az újholdat úgy látják, mint

kosarat vagy hajót, de úgyis, mint az istenek fegyverét, mely az alvilág szörnyetegét legyőzi. A holdváltozások, a holdfogyatkozás adják egyéniségének vonásait ; ebből alakulnak ki kultuszának időpontjai. Isteni tulajdonságait azzal szerzi, hogy Anu helyére törekszik. Ő a csillagok pásztora, a királyi hatalom adója. Tőle várják az élet-újhodást, mert hisz ő is megújúl. Hímnemű létére úgy képzelik, hogy ő a mindent szülő anyaméh. Sarlóját szarvnak nézik, így lesz az ég bikája. A nap este kezdődik, a Hold tehát megelőzi a Napot — és Samas (a Nap) Szinnek fia, Ningallal, a nagy Úrnővel nemzette.

Samas (Utu — Nap», Babbar, «fényes») a napmithosz tárgyköréből veszi tulajdonságait. Nappali pályáját élénken kiszínezik ; éjszaka az alvilágon át tér vissza keletre. Ketten Szinnel, mivel mindent látnak, az eskü istenei. Samas a bíró az istennek közt. Törvényt ád a földieknek ; Hammurapi is tőle veszi át törvénykönyvét. A sötétség retteg tőle, a tolvajok, rossz úton járók is. Gyógyítja a betegeket, segíti az utasokat ; belelát a jövőbe. A csillagmithologia nappali pályája mellett évi pályáját is figyelemmel kíséri. Himnuszai gyönyörűeket zengenek róla. Egyénisége megsokasodik ; más lesz a hajnali, déli, esti Napisten ; a különböző solaris helyi istenek egyesülnek vele. Felesége Aja, aki esténkint az alvilágban fogadja.

Istár-ban voltaképp az anyajogból származó Földanya, a Termékenység, Szerelem istennőjét képviselő női istenek olvadnak össze, hogy helyet kérjenek a győzelmes atyajogot feltüntető pantheonban. A rendszerező theologia alig bírja összhangba hozni azt a sok ellentétes vonást, melyet a szinkretizmus Istarban egyesít. A földanya egyúttal égi királynő ; néha úgy hízelegnek neki, mintha ő volna a tisztaság asszonya, pedig tudják, hogy istenek és emberek fetrengenek hálójában ennek a kéjnőnek, ki a sört is jól bírja és — mint a harcok istennője, halomra hányja a harcosok hulláit. Gudeának úgy mutatkozik be,

hogy ő a tehén, ki mint asszony szül. Kultusza a föld termékenységével függ össze és ez mutatja legjobban, hogy csak a jóakaratú theologia azonosította őt a Vénusz-csillaggal. Templomai a bujaság fészkei ; papnői olyanok, mint ő maga : kéjnők.

Szerelmestársa *Tammuz* (a mélységek fia), akiben a tavasszal éledő, ősszel pusztuló természet személyesül meg. Télen át az alvilágban lakik, tavasszal visszatér, hogy Istarral egyesülve, tavaszt varázsoljon a földre. A perzselő nyár (Istar szerelme — vagy egy vadállat) megöli őt. Alvilágra szállása gyászünnep, visszatérése örömünnep. A szerelmes Istar utána megy az alvilágba, hogy onnét visszahozza.

Istar és Tammuz a földi tenyészet, vegetáció mithoszát képviselik a babiloni kultúrkörben, azt a mithoszt, mely más nevekkel, de azonos tartalommal otthonos a földmívelő kultúrákban.

Istar helyére a Hammurapi-kor óta a második istenhármasba *Rammán* (a Bibliában Hadad-), a «Bömbölő» Adad, a «Dörgő» kerül. Egyike a helyi kultuszok viharisteneinek. Az ég gátjait, töltéseit szétrombolja és vízözönnel borítja el a földet.

A kisistenek sorából a bábeli dinasztia emelte fel a legmagasabb polcra *Mardukot*, aki Babilónia nemzeti istenévé válván — háttérbe szorította a két korábbi istenhármast. A babiloni papság az ő kedvéért alakította át a teremtéstörténetet, az «Enuma elis»-t, mely csak háttérként szolgál Marduknak a pantheon élére való emelkedéséhez. A csillagászat Jupiterrel azonosítja ; igazi lénye a napkultuszból fakad, a győzelmes tavaszi nap és az elhaló téli nap adja a Marduk-mithoszok vezető szólamait. Marduk a «Nap fia», akire, miután az őskaosz szörnyetegét legyőzte, rászáll Anu hatalma, az Anu-ság ; ő lesz az országok ura, ő kapja meg a sorstáblákat. Címéből : Bél, úr tulajdonnév lett.

Istarral és Tammuzzal szemben az ő ünnepe : a *Nap évi pályájával* függ össze. A tavaszi Zakmuku-ünnep tárgya Marduk győzelme Tiamat-on.

A csillagászat Szin, Samas, Istár és Marduk mellett a többi bolygót is azonosította régebbi helyi istenekkel. *Ninurta*, a hadi isten képviseli a Saturnust, *Nergal* — a perzselő, pusztító Napnak és az alvilágnak istene a Mars bolygót, *Nebo* (Nabu), a «szónok», az írás feltalálója, az istenek íródeákja, aki a végzetet ráírja a sorstáblákra — a Merkurt.

Az asszír uralom a bábelihez hasonlóan emelte a maga istenét : *Assur*-t. A pantheonban Enlil helyére kerül, sőt azt hiszik róla, hogy Anunál is magasabb ; hisz Anu az ő fia.

Az istenek eme seregéhez társult a többi, úgyhogy számuk 3600-ra rúgott hivatalosan. A korábbi önálló kultuszú női isteneket a theologia férjhez adta ; amelyik istennek nem jutott belőlük, azt kielégítették úgy, hogy nevének nőnemét tették meg hitvestársává.

Az isteneket két táborra osztották. *Igigé* — az égi isteneknek, Anu nyájának, a csillagvilágnak gyüjtőneve. *Anunnaké* a földi istenek neve, akik az alvilágon is uralkodnak. Fejük Enlil. Őrzik az élet forrásvizét az alvilágban ; ítéletet mondanak azok fölött, kik birodalmuk küszöbét átlépik.

Egyes embereknek, azoknak, akik a teremtésről, vízözönről szóló mondákban szerepeltek, meg az ősidők királyainak sikerült hősökként, **félistenekként** belekerülni az istenek társaságába, mint Adapa-nak, Utnapistimnek, Etana-nak, Gilgames-nek. Mithoszaik népszerűsítették őket. Félistenekké váltak az ősi papkirályok, de a királykultusz révén a későbbiek is, kiknek sikerült «Marduk kezét megfogni», azaz a világhatalmat átvenni. Hammurapi magát a királyok istenének, Bábel napistenének nevezi.

Az *animizmus* hatása is jelentős a babiloni kultúrában. A szellemhitből fakadó lények általában rosszindulatúak, félelmetesek. Hisz a másvilágon rossz sora van a léleknek ; a holtak szellemei az élőkön bosszulják meg magukat. Az alvilágnak, sivatagnak, éjszakának szellemei «vérzabálók, vérszívók» ; sok bajt csinálnak, megszállják az embert, nyavalyát engednek rá. Segítőtársaik akadnak az emberek közt is, rontást űző boszorkányokban. Szerencse, hogy a szellemek hadában akadnak jók is, akik védelmére kelnek az embernek.

Az istenek, félistenek, szellemek eme nagy seregében nehezen igazodik el a babiloni hívő. Tud azonban magán segíteni. Hogy istenét meg ne bántsa, nem törődik a papok spekulációjával, hanem megtiszteli azt az istent, akihez éppen folyamodik : az istennek kijáró összes jelzővel. A Szin-himnusz pl. így hízeleg címzettjének :

«Ki volna fönséges az égben? Csak te vagy fönséges.
A földön kicsoda fönséges? Csak te vagy fönséges.
Szavad, ha megszólal az égben, az Igigé-k arcra borulnak.
Szavad, ha megszólal a földön, az Anunnaké-k megcsókolják a földet . . .
Uram, az égen az uralomban, a földön hatalomban nincs teneked párod az istenek közt ;
Királyok királya vagy, fönséges, parancsodnak ki szegülhet ellen ; az istenségben senki fel nem ér hozzád . . .»

És így tovább. — A babiloni ember az imádságban is diplomatikusan beszél. Ha más istenhez fordul, ugyanígy elmondja róla, csak ő a fönséges, csak ő a hatalmas, nincs párja az istenek közt.

A vallási tudat nem bírja el ezt a sokfejű pantheont. Valahogy egységesíteni szeretné. Ennek különböző módjai vannak : az összes istenek — egynek a *változatai*. Ninurta az erő Mardukja, Nergal a harc Mardukja, Enlil az uralom Mardukja . . . Vagyis : Mardukban egyesül minden isteni működés. Még furább egy másik mód : az istenek mind Ninurta — *testrészei*.

Isten, világ, ember.

A babiloni világteremtésben a kozmogónia összeolvad a theogoniával. Ezeket eposzokba foglalták, melyek a megfelelő ünnep liturgiájában kerültek felolvasásra. Természetes, hogy a világalkotó isten mindig az illető kultusz istene volt. Az Enuma elis világteremtője eredetileg Enlil; a bábeli átdogolzás Mardukot teszi helyére. A világ kezdetén az őskaoszt jelentő Apszu-Tiamat (Óceánősanya) áll; belőlük keletkezik az istenek sora, köztük a babiloni első hármas: Anu, Ea, Marduk (Enlil helyett). Megindul a harc: a sötétség és világosság harcának mitikus átköltése. Anu Mardukot — saját méltóságának árán ráveszi, támadja meg Tiamat-ot. Marduk megfogja hálójában a szörnyet, belefújja torkába a viharszelet, belelövi fénynyilát. Megszerzi a sorstáblákat. A legyőzött Tiamatból alkotja az eget és a földet, fölcsillagozza az eget. Az állatövet (zodiakust) gátként veti az égi óceán elé, hogy vizei a föld vizeivel össze ne folyjanak. Épít égi palotát, Esarát a nagyisteneknek; megszabja az év folyását, a Nap és Hold pályáját.

Azután embert teremt, mégpedig emberpárt. Tervét bejelenti Eának:

Vért akarok megkötni, csontot létrehozni.
Lullát akarom előállítani: «ember» legyen a neve.
Meg akarom teremteni Lullát, az «embert». *(Dávid.)*

Egy alvilági istennek, Kingunak vérével alkotja az embereket. Az emberek Marduk szolgái; felépítik Bábelt és benne Eszagilát, Marduk templomát. A végén az istenek nagy áldomást csapnak.

Más változatok arról beszélnek, hogy az ember az istenek vérével kevert agyagból alkottatott — Ea által.

A *vízözönről* a Gilgames-eposz tárgyal. Gilgames megkérdezi ősét, Utnapistimot, hogyan kerülte el az emberek

közös végzetét, a halált és hogyan került az istenek sorába. A vízözönt a Szuruppaki nép bűne miatt határozták el az istenek. Ea elárulja az istenek döntését Utnapistimnak, aki bárkát épít. Hat napig tart az özönvíz, oly magasra ér, hogy az istenek is felszállnak Anu egébe. Utnapistim galambot és fecskét bocsát ki, visszatérnek. A holló nem tér vissza. Erre elhagyja a bárkát, és a hegy tetején, hol bárkája megállott, áldozatot mutat be. Az istenek élvezik az áldozatot és mint a legyek röpködnek körülötte.

Amikor az istenek az embert teremtették, a *halált* rótták ki sorsául; az életet maguknak tartották meg. Igy mondja a Gilgames-eposz egy töredéke. Az Adapamithosz azonban azt meséli, hogy Adapát, mivel a Déliszélnek szárnyait törte, Anu magához idézi. Ea azt tanácsolja Adapának, ne egyék Anu ételéből, ne igyék italából, mert a halál étele és itala az. Anu az élet ételét és italát kínálta Adapának; ez azonban Ea tanácsára hallgatva, nem evett belőle. Igy lett halandóvá.

Az istenek vére van az emberben, az ember az «istenség képmása» a babiloni hit szerint. Gyermeke az istennek. Bár az istenek nem mindig tekintenek gyermekként reája. Kényurak lesznek, az ember szolgájuk, kinek rendeltetése, hogy szolgáljon, robotoljon nekik. Az istenek akaratát az ember különböző módon ismeri meg: ébren és álomlátással; az istenektől származó törvénykönyvekből, előjelekből. Előjelek vannak földön és égen. Legfontosabb köztük mégis az «ég írása», a csillagok járása. Ég és föld, istenek és emberek — két egyformán járó óramű; az égi a földinek irányítója. Az égit is, a földit is — az ég írása irányítja. A Sors, a Végzet — ott áll az égen, a csillagok járásában. De a Végzet nem független az istenektől. Újévkor tanácsra gyűlnek az istenek. Megállapítják a Végzet folyását az esztendőre. Ezt Nebo ráírja a sorstáblákra. Gondviselés és végzet-hit közt keres

középutat a babiloni hitrendszer. A «halál fiai» nem látnak mást az égre írva, mint a halandóság végzetét. Igaz, hogy az asztrológia segíteni akar rajtuk : elolvassa az égi írást, tudtukra adja, hogy elkerülhessék. Mindhiába. Hogy lehetne elkerülni azt, amit az istenek elhatároztak? Mintha a Föld vigasztalóbb képet nyujtana. A tél után jön a tavasz ; Istar és Tammuz szerelméből új élet fakad. Ha Tammuz meg is hal, Istar utána megy az alvilágra. A földi élet a halál és élet körforgása. A Marduk-misztérium az égről olvas le hasonló vigasztalást. Hisz az elhaló Nap is újra támad. Az újévi Marduk-ünnepen a király játssza el Marduk szerepét, ő a közvetítő az istenek és a nép közt ; megalázkodik népe helyett, elmondja a bűnbánati zsoltárokat. A babiloniak reméltek : reméltek megváltást bűntől, bajtól, haláltól ; de amire ezt a reményt alapították, az nem volt más, mint a halál és élet körforgása a természetben — nem pedig az örök élet. Azt az istenek maguknak tartották fenn.

Törvény, erkölcs, bűn, bűnbánat.

A csillagos ég írása mellett a másik írás,a szívbeírt törvény olvasható volt a babiloniak lelkében, még mielőtt Hammurapi kőre írta volna. Ez a törvény megmondta, mivel tartozik az ember az isteneknek, családjának, államának, királyának. A családi élet elvben az egynejűségen épült fel ; a gyakorlatban megengedte az ágyasokat és a pótfeleségeket. Az anyajogú őslakosság (szubbaru) káros hatása néhol később is érezhető ; Istar kultusza pedig a prostituciót az oltár közelébe engedi és szentesíti. A törvény őrei az istenek.

A valláserkölcsi életben a bűn és a bűnbánat adja az alaphangot. A babiloni ember könnyebben jutott a «bűnbe», mint más ; mert voltak «ismeretlen» nem-tudatos és nem-szándékos bűnei is, akárcsak a zsidónak.

Hisz «ami az ember előtt jónak látszik, az istenek előtt rossz lehet, s ami az ember esze szerint elvetendő, jó lehet az isteneknél». Ezért fordul bűnbánati zsoltáraiban az istenhez, akit ismer és nem ismer, az istennőhöz, akit ismer és nem ismer, bocsássa meg bűneit, legyen bár számuk hétszer hét ; ragadja meg karját a bűnösnek, aki a mocsárban fetreng, változtassa jóvá a bűnt, hordja el a szél bűneit, gonoszságait vegye le róla, mint a ruhát. Hisz a bűnt, amit elkövetett, nem ismerte, a vétket, nem ismerte, az utálatot, amit evett, nem ismerte. Mélyen megalázkodik bánatában, hangos könyörgéssel fordul isteséhez, istennője lábát csókolja a porban fetrengve.

A bűnt bűnhődés követi, mint az embert árnyéka. Lelki és testi szenvedések sujtják és mindezt betetézi a halál. A bűnhődéstől akar menekülni a bűnbánattal, az engeszteléssel, engesztelő áldozatokkal. Igaz, hogy a másvilágon így is keserű lesz sorsa. Ezért fölmerül a probléma: érdemes-e magát gyötörnie, nem jobb-e megtartani azt, amit Sziduri, az égi korcsmárosnő ajánl Gilgamesnek :

«Töltsd meg testedet,
S vigadozz éjjel-nappal.
Naponta ülj örömünnepet
S éjjel-nappal ugrálj és táncolj . . .

(Dávid A. II. 34.)

Halál, temetés, másvilág.

Mint az Adapa-mithosz mutatja, a babiloniaknál is megvolt — elhomályosulva — az a hit, hogy a halál nem eredeti sorsa az embernek, hanem valami balvégzet, bűn, hiba következménye. Azóta, hogy halál van, a bajtalan, boldog, hosszú élet a jele az istenek kegyének.

Mikor a «test agyaggá lett», azaz meghalt, a hozzátartozók sírással, jajgatással gyászolták, szakállukat, hajukat tépték. Bőséges halotti áldozatokat mutattak be,

bűneitől feloldozták. A holttestet gyékénybe burkolták, befektették a sírüregbe, összekulcsolt kezébe tették ivópoharát, ellátták étellel, itallal, fegyverekkel, ékszerekkel. A szokásos temetés az elföldelés volt, de van nyoma a halottégetésnek. A holtak közös temetőbe kerültek a «város magasztos helyén». A visszajáró lelkektől féltek; ezért szorították össze helyenkint guggoló helyzetben cserépfazékba a halottat és vigyáztak, hogy jó mélyen kerüljön a föld alá.

A halott lelke pedig rálépett a visszaút nélküli útra; Humut-tabal átszállította az alvilágot körülfolyó Hubur vizén. Hét fal veszi körül az alvilágot, mindegyiken egy-egy kapu, a kapunak őrei leveszik a halottról az ő ruháit, az utolsó kapun túl már meztelenül megy Ereskigal elé, aki az alvilág úrnője. Itt aztán ítéletre kerül. Akármi lesz az ítélet, élete az árnyak élete; «ha vitézül hal meg, nyoszolyán nyugszik és tiszta vizet iszik; ha holtteste temetetlenül hever a pusztaságban, szelleme nem pihen az alvilágban; ha nincs leszármazottja, ki áldozzon érte, utcára dobott ételmaradékot eszik». Az alvilág közepén van az életforrás. Gondosan őrzik, hogy illetéktelenek hozzá ne férjenek.

A szellemeket fel lehet idézni az alvilágból; a temetetlen holtak lelkei pedig nyugtalanul kóborolnak az éjszakában és felfalják az élőket.

Egy-két isten (Istar, Tammuz, Marduk) visszatér az alvilágból. Embereknek ez nem sikerül; testi feltámadás nincs, bár vágyódnak utána; csak szellemvisszajárás. A Gilgames-eposz valószínűleg idegen forrásból viszi bele a babiloni eschatologiába a «boldogok szigetét». Messze nyugaton van; benne az élet forrása és a megfiatalító fű. Samas jár arrafelé, midőn lenyugszik. A másvilágról való hitbe több fényt visz a napmithologiával való kapcsolata. A boldogok szigete, a bőség kertje egy Kr. e. 900-ból származó szöveg szerint azok előtt nyílik meg,

akik Assurt tisztelik, újév napját megülik. A bűnösök azonban örökre elkárhoznak. (H. Gressmann : Babylonische Mysterien. Z. F. Alttest. W. N. F. 1 (1924).

Istentisztelet.

A babiloni kultusz a sumér időktől kezdve közösségi kultusz, mely a városnak (államnak) feladata.

A város istene népe között lakik, a városépítéssel együtt jár a templomépítés. A templomépítésnek megvan a legendája, mely mitikus ősidőkbe vetíti rendesen vissza az építést. Aki templomot épít, isteneknek kedves dolgot művel, hosszú, boldog életet remélhet ; király és nép együtt vesznek részt ebben a munkában. A templom mintája az istenek égi lakása ; ezt másolja a város. Igazában pedig — a templom ősformája a mezopotamiai lakóház, kunyhó. A templomnak két főformája van : a magaslati templom és a síkon épült templom. Az első valóban az isten lakóházául szolgál ; magas töltés fölé épül, hogy az áradás ne érje az isten házát. A töltés aztán átalakul négyszögű, több-(rendesen hét)fokú toronnyá, *zikkurattá*. Az egyes fokok, emeletek a bolygók régiójának felelnek meg. Néha más-más színük volt az emeleteknek. Az újévi kultusz föltételezi, hogy a cikkurátban volt az «isten sírja». Ez azonban (napkultuszról levén szó) lehet szimbolikus helyiség.

A templom másik formája a síkon épült templom, mely az istennek nem lakása, hanem megjelenési helye. A zikkurat tetején láthatatlanul trónol, itt szobrában láthatóvá válik azok előtt, kik az isten színét, arcát akarják látni. Ennek a templomformának ősmintája a keleti kapu. Mintahogy az uralkodó jelenik meg a kapuban, ott fogadja alattvalóit, ugyanúgy az isten is. Ebből egészül ki a síktemplom és szolgál mintául más építkezéseknek. A városok versengenek a templomok építésével ; Assurban pl. 34 templom volt.

A síktemplom alaprajza általában egy központi udvar körül helyezi el a különböző helyiségeket. Az udvar előtt előudvar, aztán a kapu, a kapuval szemben a szentély, az istenszobor helye egy fülkében ; a szentélyben körbefutó állványon a társistenek, hősök, királyok szobrai. Az udvaron oltárok, az oltár asztal-formájú, a templom az isten vendéglője, az isten hosszú csövön szopja a folyékony ételt az oltárra tett korsóból.[40] Az oltár nem istentrónus.

A mellékhelyiségek a papok, papnők lakása, könyvtárak, szertárak (sekrestyék).

A papság élén a sumér és óbabiloni korban a papkirályok állnak, kik Anutól, majd Szintől kapják az uralom jelvényeit. A királyok isteni eredetűek, legendáik mesélik istenektől való leszármazásukat. A királyi és a papi főhatalom később szétválik. A király eszménye a «pásztor» ; a királyok népük pásztorának érzik magukat és úgyis viselik magukat.

Bár minden ember az istenek szolgálatára van rendelve, a kultusz, varázslás, jóslás — mégis külön papságnak van fenntartva. A papság közvetítő a nép és az istenek közt. A papság maga is osztályokra tagozódik ; a legelőkelőbb a szanga, aztán az en («úr») ; vannak ummánu-k (mesterek), gadá-k (fölkentek), urigallu-k. Álomlátó, csillagnéző, előjelfejtő a *mah* (mágus) ; külön osztály szolgál a rituális tisztálkodásra (szusszir : ramku) ; vannak ráolvasó, ördögűző, álomjós, madárlátó, engesztelő stb. papok.

Pap csak az lehet, aki származásával, testalkatával, épségével, korával és tudásával megfelelhet hivatásának. Hivatala szereit átadták neki ; ez volt a szentelése. A papok családosak, általában jó fizetésűek.

A kultuszban részt vesznek a *papnők (szagitu)* is. Vannak köztük, akik közös házban élnek zárdaszerű életet, gyermeket nem szülhetnek. Főnöknőjük a nin-

digirra, az isten nővére, az entu, úrnő. A papnők közt van mágusnő (mahhutu), kígyóbűvölő stb. A templomi prostituciót szolgálják a kadistu-k «szent nők», az istaritu-k, Istar leányai. Foglalkozásuk egy sorba hozta őket a kéjnőkkel. Két különböző vallási felfogás fejeződik ki a babiloni papnőknél: az egyik szerint az isteneknek szolgálók érintetlenek kell, hogy legyenek; a másik szerint (ez a tenyészet kultuszából származik): a nemiélet is istenszolgálat. A két felfogás egymásrahatása miatt — az érintetlenséget nem követelik szigorúan az istenek nővéreinél, megengedik a férjhez menést, de szülniök nem szabad. Szargon édesanyja istennővér, de gyermekét kiteszi.

A papság eltartására a templomi adók, járandóságok szolgáltak, ezt bőven adta a nép és ha nem adta, behajtották rajta.

Hammurapi *naponkint* szolgált Észagila templomában; volt tehát mindennapi kultusz, de volt ünnepi is (umili, isten napja; ünnep). A naptár elkészítése, nyilvántartása a papok dolga. A napok közt vannak jó és rossz napok (naptári előjelek). Babilóniában a holdváltozás napjai (7, 15, 21, 28) ünnepnapok, Asszíriában — rossz napok. (Bizonyára ősi kultusz-különbség!) A naptár alapja a holdjárás, eszerint számítják a hónapokat és a *heteket* (vagy öt-öket), a holdév és a napév különbségét időközönként szökőhónappal tüntetik el. Az évi ünnepek részben a holdjárásnak, részben a napjárásnak, részben a földi tenyészetnek egyes dátumaira esnek. Az őstörténeti (mitikus) és államtörténeti (városalapítás, trónralépés, évforduló) napok ezekkel esnek össze.

Az ünnepnaptár városok, istenek és templomok szerint is különbözik. Legnagyobb hivatalos ünnep a tavaszi napéjegyenlőség idejére eső újév (zagmu) ünnepe. Bábelben ez Marduk ünnepe, egyúttal az államalapításnak, a királyság átvételének ünnepe.

Az ünnep Niszán havának 1-től 12-ig tart. Színhelye az Észagila (Fej felemelése) templom. A zikkurát Marduk lakóhelye. Ősztől télig a Nap elgyengül, a mithosz ezt úgy fogja fel, mint Marduk szenvedését, fogságát, halálát. Tavasszal feltámad. Az ünnep a misztériumok módján fejezi ki ezt a gondolatot. Niszan elseje gyásznap ; Bélt (Mardukot) keresik. 4-én a világteremtés mithoszát olvassák ; 5-én könyörgéseket végeznek Mardukhoz és Szarpanithoz, megtisztítják a szentélyeket, feláldozzák a bűnbakot. 6-án fabábut fejeznek le engesztelésül ; az istenek megszabadítják Mardukot és elviszik templomába. 7-én a Mardukot képviselő királytól a főpap elszedi kormánypálcáját, királyi jelvényeit, arculüti, meghúzza fülét, elmondatja vele a bűnbánati zsoltárokat, majd visszaadja jelvényeit. 8-án a király «megfogja Marduk kezét». 9-én körmenetben viszik Mardukot a «tavaszi házhoz», ott nejével, Szarpanittal ágyba fektetik. 10-én van Marduk és Szarpanit násza. 11-én éjfélkor Marduk visszatér Észagilába, a toronyban tömjénáldozatot mutatnak be. Marduk elfoglalja égi trónját.[41]

Más városokban más napistent ünnepeltek.

Tammuz havában (június-július) ülték meg Tammuz halála emlékünnepét, főleg az asszonyok vettek részt e gyászünnepen ; 160 nap mulva viszont az alvilágból való szabadulásának volt örömnapja. Uruk város Istar-ünnepére sokan mentek, hogy részt vegyenek a buja Istar férfikeresésének ünnepén, melyen férfi- és női Istarszolgák ültek orgiát.

Az istentiszteletbe különböző varázslatok, szertartások, körmenetek, szentelések (pl. tűzszentelés) elegyedtek, de azért alapeleme az *imádság és áldozat* maradt.

Az *imádság* a babiloni vallásban az egyéni jámborságnak is gyakori eszköze. Imádságban «koldul» istenétől nap-nap után jó sorsot, szerencsét, áldást ; barátaiért is imádkozik az ember. Hogy imádsága hatásos legyen, nem

feledkezik meg a hódolatról, mely istenének kijár; magasztalja, dicsőíti istenét himnikus szárnyalással. De tud «jajgatni» is istene színe előtt. A magánimádság és a kultuszimádság bizonyára egy stílusuak voltak, csakhogy a szegény ember — az isteni udvar beszédét nem ismervén — a kultuszimádságban a papoknál talált helyettest. A kultusz imádságait fejlett imádságirodalom őrzi. Nagyon meghatók a bűnbánat zsoltárai. Tele panasszal, sírással. Mint fuvola vagy búgó galamb, mint susogó nád fordul az ember istenéhez. Sírás a kenyere, felhőnyi könny az itala, míg csak az isten azt nem mondja neki: Béke szálljon szívedbe.

A magasztaló zsoltárokban költői lendület, szárnyalás van. Például álljon itt egy Rammán-himnusz (Dávid II. 222.).

«Az Úr, ha haragszik, | reszketnek tőle az egek;
Rammán, ha dühöng, | remeg tőle a föld;
Hatalmas hegyek | omlanak össze előtte.
Haragja elől, | dühe elől,
Ordítása elől, | dörgése elől
A menny istenei | a mennybe menekülnek fel,
A föld istenei | a földbe bújnak.
A Nap alámerül | az ég fenekére,
A Hold eltűnik | az ég magasán.

A kultusz imádságait néha a pap és a kar felváltva végzik, litániaszerűen. A karnak és énekkarnak bekapcsolása bizonyos dramatikus formát ád a kultusznak. Az ünnep tartalma azonban inkább a mithosz felolvasásával, mint drámai előadással jut kifejezésre.

A szemita lélek rokonságából magyarázható, hogy műfaj, stílus, ritmika (gondolatritmus) szempontjából sok a hasonlóság a babiloni és zsidó imádságok közt. Vallási tartalmukhoz viszonyítva azonban ezek a hasonlóságok csak a külsőt érintik.

Az *áldozat* közös neve a sumér nyelvben: niszag, annyit jelent, mint «zsengéje, eleje, java» valaminek.

Nagyon valószínű, hogy az ősi, eredeti áldozatforma itt is a primicia, a zsenge áldozat volt. Ezt az áldozatfogalmat az animizmus és a magia módosította ; történelmi formája már az emberszabású istenek etetésében, itatásában áll. Emellett megmarad az áldozat másik célja is : az isteneknek való hódolat és az ő engesztelésük. Az áldozat az isteneknek járó adó azért, hogy az embert jólétben megtartsák. Az áldozattal együtt jár az imádság is. Gudea felirata szerint «nappal imádságok, éjjel kérések világítanak». Az áldozatot az öröm hangulata kiséri, az ember is részesül az áldozati ételekből ; örömét ez a lakoma és a templomi zene fokozza. Áldozatot mutatnak be, ha hadra kelnek, ha templomot vagy házat építenek ; a vadászzsákmány javát az istenek kapják. Áldozatul nemcsak terményt, állatot, hanem illatszert, ruhát, ékszert stb. is bemutatnak. Az áldozat — átalakultan is — megőrzi az eredeti primicia gondolatát : istené a természet eleje és veleje. Istar azt mondja egy himnuszban : Nem eszem én hízott barmot, zsíros juhot, adjanak nekem pompás testű nőket, szép férfiakat. (Chantepie, I. 579.) Állatot csak épet, hímet lehet áldozni ; nőstényt csak a tisztulási szertartásnál.

Az áldozatok mennyiségét és minőségét, az egész évre és egyes alkalmakra (pl. asszony a szülés után) pontos listák szabályozzák. Ilyenek vannak már Urukagina idejéből (Kr. e. 2900). Ezekből úgy látszik, az istenek nagyon szerették a halat, mert ez minden ételáldozatnál szerepel, egész évben 540 kosár hal. Sört ittak, barnát és világost, ittak bort is, de a szőlőt is megették.

Emberáldozatról a történelmi időkben nem igen beszélnek. A sumerok még a holtak után küldték személyzetüket. Ez úgy látszik, hellyel-közzel később is előfordult. Az emberáldozat eszméje azonban benne él a helyettesítő engesztelő áldozatokban, melyekben az állat képviselte a bemutatót, mégpedig úgy, hogy az

állat egyes testrészei álltak helyt az áldozó megfelelő testrészeiért.

Az áldozatnak nemcsak bűntörlő hatása van, hanem elősegíti a szelleműzést, a jóslást, a jótékony varázst, gyógyítást. A kultusz és a varázslat eléggé összefonódik Babilonban. Érthető, hisz a Végzettel, az ég írásával szemben, ha neki kellemetlen volt, a babiloni is megmozgatott minden égi, földi és földalatti hatalmat.

A babiloni vallás hatása.

Ha nem is tudjuk még eldönteni, hogy a nagykultúrába való átmenet az írás felfedezésével, imperialisztikus államalkotással Mezopotámiában történt-e meg először vagy a Nilus mentén, mégis a sumér-bábeli-asszír kultúrát úgy tekinthetjük, mint ősmintáját a nagykultúrának.

A hódító királyok gondoskodtak róla, hogy hatalmuk gyarapításával terjesszék ezen műveltség körét ; de ez a kultúra nemcsak fegyvereivel, hanem értékeinek, igazságainak kisugárzásával is hódított úgy Kis-Ázsia, a Földközi-Tenger partvidéke és szigetei, mint Irán, India, Kína felé.

Egyes elemei ma is művelődésünk közkincsei : pl. az évnek hetekre, hónapokra osztása, a 12 hónap, a nap 24 órája, az órában 60 perc ; a bolthajtásos építés, az érme-pénz, a posta.

A babiloni kultúrát lehet nagyraértékelni a maga egészében, de nem szabad azt hinni, hogy a földkerekség mindenével Bábelnek adósa ; vallásával is. A panbabilonizmus ezt a gondolatot akarta elfogadtatni. Szerinte a vallás gyökere, eredete az asztrális mithologiában van, ezt vette át az egész világ, még Kína, Mexikó és Peru is a babiloniaktól. A mai vallástörténet azonban a sumér-bábeli vallásban is ki tudja már mutatni azokat az elemeket, melyek korábbiak az asztrális világképnél ; maga

ez a világkép még a történelmi időben is átalakulásban van és nem egységes. Nyilván látszik, hogy csak egyik eleme annak a szinkretizmusnak, mely két egészen különböző nomád pásztor-népfaj : a sumérok és szemiták vallásának a korábbi lakosság hitével való összeolvadásából alkotta meg Mezopotámia vallását. Ebben a szinkretizmusban nyilvánvaló az ősi nagyistennek deus otiosusszá való válása és beolvadása a pantheonba ; történelmileg bizonyos fokig ellenőrizhető az a folyamat, mely az istenit emberszabásúvá teszi ; kimutatható, hogy az istenek később kapnak feleségét stb. A babiloni vallástörténet élénken igazolja az istenek alakváltozását. A hagyomány és az irodalom nem tudja megrögzíteni az istenek egyéniségét ; úgy változnak, gomolyognak, alakulnak, mint felhők az égen ; bármennyire akarja is őket a mithosz álló és bolygó csillagokká tenni.

Bábel vallástörténete azért is érdekes (és ebben több más vallástól különbözik), hogy nincs benne kimagasló reform, nincsenek vallási geniek, akik a sokistenhitből kiéreznék az egy Istent, akik az anu-ság, istenség elvont fogalmának, mely úgy öröklődik az istenek közt, mint a királyok kormánypálcája, megadnák a konkrét, személyes jelentést, akik a Végzet és Gondviselés polaritását feloldanák a személyes Isten világkormányzásával és a babonából, varázslatból kiemelnék az isten képmásának, az embernek erkölcsi öntudatát. Bábel vallása eltorzította az istenarcot, vele torzult az ember erkölcsisége egész a templomi fajtalanság szentesítéséig.

Bábel vallásában a hagyományos hit összekuszálódik a babonával, mithosszal, varázslattal. Itt nem alakul bölcselet, mely az ész fényével világítaná át a hiedelmek bozótját. Itt a csillagászat sem lesz — bármily értékesek is egyes megfigyelései — igazi tudománnyá ; marad a babonának és a varázslatnak szolgálója. A mágia itt kapja meg nevét.

A panbabilonizmus odáig ment, hogy a bibliai őstörténetet, szellemtant, eschatologiát is bábeli kölcsözésnek minősítette. A Babel-Biblia vita hullámai már elcsendesedtek. A véglet-állításoknak, kisarkításoknak is megvan a maguk haszna a szellemtörténetben. A babiloni agyagtáblák jók voltak arra, hogy az ószövetség történelmi hitelességét alátámasszák és kizárják az ószövetségi eseményeknek mitikus magyarázatát. Hisz a sumer-bábeli történetirodalom pontosan igazolta pl. az Ábrahám-korabeli kultúrális, vallási viszonyokat, a bibliai személyeknek — kezdve Ábrahám kortársaitól a fogságalatti és fogság utáni uralkodókig — történelmiséget. Az Ur-városi (Ábrahám innét szakadt ki) ásatások legutóbb magát a vízözönt is a történelem világába állítják az ősidők ködéből. A bábeli irodalom arra is jó, hogy kommentárja legyen az ószövetségi szentkönyveknek ; hisz ezek is, azok is ugyanazon szemita kultúrkörnek egyes elemeit őrzik : életmódban, szokásokban, művészetben, iparban, kereskedelemben. Egy tőről fakad a nyelvük, rokon a kifejezésmódjuk, stílusuk. Épp ezért alkalmasak egymás megértetésére.

Teljesen elhibázott felfogás volna azonban a bibliai őstörténetnek (világ- és emberteremtés, bűnbeesés, vízözön), szellemtannak(angyalok stb.), eschatologiának forrását a babiloni *irodalomban* keresni. A babiloni irodalom ősi hagyományokat őriz, azokat dolgozza át a kultuszhely istenének és dinasztiájának kedve szerint. Ez az átdolgozás egyuttal torzítás is, mely a teremtéstörténetből theogoniát és kozmogoniát alkot, a vízözön elbeszélést is teleszövi a képzelet emberszabású isteneinek civódásával. A két őstörténet közt vannak rokon vonások, de ugyanennyi, esetleg több rokonság van az ausztráliai, amerikai stb. és a bibliai őstörténet közt. A rokonvonások mellett azonban lényeges eltérések vannak : a bibliai elbeszélés teremtéstörténet és nem theogonia ; az egész

őstörténetet a monotheizmus járja át, nem politheizmus ; a biblia hét nap keretében adja a teremtést. Mindezekből világos, hogy itt is, ott is a babilóniainál és a biblia *irodalmi* formájánál ősibb hagyomány nyer irodalmi feldolgozás.

A bibliai szerző ismerhette a babiloni hagyományt irodalmi formájában is, mint ahogy ismerhette az egyiptomit, föniciait stb. is. Lényegében azonban az *őshagyományt* dolgozza fel, azt amely írásba foglalása előtt is közkincse volt a földkerekségre szétvándorló emberiségnek.[42] Hogy a babiloni fogság nem volt a zsidók vallására rontó hatással, hogy a politheizmussal szemben kontrasthatásként erősödött és tisztultabban kidomborodott a zsidóság etikai monoteizmusa, mely eschatologiájának is gyökere, azt épp a fogság körüli prófétai és történelmi irodalom mutatja.

Dániel próféta a babiloni theogonia korszakainak hasonlóságára látja a világtörténelem négy korszakát, a négy egymást felváltó világbirodalmat, melyek közt az utolsó az Isten országa. Ebben a történelem-szemléletben Bábel nem kezdet, nem is vég, csak átmenet. Éjjeli őrváltás abban a napban, mely világtörténelemmé nyúlik ki.

IRÁNI VALLÁSOK.

Irán felföldjét a Hindukus, az Elburs hegyláncai, a Tigris folyó és az Indiai Óceán határolják. Ez a földrajzilag zárt terület alkalmas volt arra, hogy a Kaukázus, Mezopotámia, Belső-Ázsia és India felől vagy felé haladó néphullámok hosszabb időre megtelepedjenek rajta és egymással vegyülve kialakítsák a föld erejét munkával kihasználó, állattenyésztő kultúrájukat.

Mithoszaik szerint őskorukban a szarvasmarhatenyésztés lehetett főfoglalkozásuk és ez a történelmi korban meglátszik vallásukon és varázslataikban. Az iráni fensík délnyugati részén telepedtek meg ma már meghatározhatatlan időben a keleti-árja (indo-germán) népcsaládhoz tartozó iráni népek (médek, szkyták, osszétek, perzsák), akik jóideig együtt élhettek e népcsalád másik ágával, az Indiába vándorolt árjákkal. A két népcsalád nyelvi szempontból közelebb áll egymáshoz, mint műveltségi és vallási szempontból. Más-más környezetbe kerültek, más-más népek élén fejtették ki történelmi hivatásukat.

Az irániak erőstestű, acélos akaratú, száraz képzeletvilágú, egyenességre, igazságra, de kegyetlenségre is hajló nép, mely harcra termett : először a kietlen természet ellen, melyben megélhetését kellett biztosítania ; aztán a világ, a szomszéd népek ellen, melyek legyőzésével, meghódításával építette ki a babiloni-asszír, egyiptomi birodalmak helyére lépő világbirodalmát. További feladata az volt, hogy a szellemi, erkölcsi életben is hirdesse a harcot : a fény és árny, az igazság és hamisság,

a jó és rossz közt feszülő küzdelmet. Vallási téren ez volt Irán hivatása: a nyers természet fölött álló szellemi létsík, erkölcsi világ ellentétes feszültségének kisarkítása. Ezzel emelkedett föléje annak a természetvallásnak, mely a világ minden részén egyformán teszi a szellemi, erkölcsi erőket az ösztönös nyers természet függvényévé és az ember erkölcsiségét belesüllyeszti az ösztön és a mágia iszapjába.

A sumér-babiloni, egyiptomi, kisázsiai természetkultusszal szemben, mely végeredményben az isteninek és az emberinek, éginek és földinek a határait mossa el, az iráni vallás az isten és ember, ég és föld, szellem és anyag dualizmusát hirdeti. A mindenség két táborra oszlik benne; az isteni és démoni hatalmak szembenálló seregére. Ebbe a harcba állítja bele az embert is. Ha az ősi természetvallás mágikus csökevényeit nem is tudja teljesen kiirtani, mégis nagy értéke e vallásnak az erkölcsi tevékenység kidomborítása. Nem az istenekkel való fizikai érintkezés, mágikus-misztériumos gyakorlatok, hanem a gonoszság, bűn ellen való harc az istenséggel való egyesülésnek eszköze. A természetvallást maga a természet, a benne buján lappangó képzelet, mithosz nem tudja legyőzni. Az isteninek sorsa az emberben ugyanaz, mint a sivatag felé áradó folyamé: felszívódik, elillan a homoktengerben. Bizonyára ez lett volna az iráni vallás alakulása is, ha nem akadt volna ember, akiben a magasból sugárzó világosság veretlen meggyőződéssé és elszánt akarássá változott. Ilyen prófétai egyéniség kellett Perzsia vallásának reformjához; ember, aki a beléje sugárzó fényre nem úgy hajol rá, hogy azt másoktól elfödje, magábatérő szemléletével, hanem, aki az elhivatás élményében fényforrásá, erőközponttá válik népek és századok számára. Perzsia vallása ily értelemben *etikai és prófétai vallás.*

Az iráni vallástörténet Perzsia politikai történetének

keretébe illeszkedik bele, hogy alakulása folyamán ezt a keretet — *világvallás* igényével — átrepessze.

Perzsia a maga zártságából a Kr. e. VII. században lép ki a világtörténelem mezejére. Útiránya ugyanaz, mint a megelőző babiloni, asszír, egyiptomi birodalmaknak. Mezopotámiát hódítja meg és innét indul a Földközi-tenger mentén Egyiptom és Kis-Ázsia felé. Az *achemenidák* uralkodó családjából (Kr. e. 606—330) származó Kyrosz meghódítja Babilont (539); visszaengedi a zsidókat Judeába; Kambyzesz folytatja diadalútját Egyiptom felé; Dareiosz, Xerxes Kis-Ázsia meghódítása után a görögökkel mérkőznek (480-tól kezdve). A perzsa világbirodalom az Indus folyótól az Egei-tengerig terjed. Nagy Sándor az arbelai csatában legyőzi a perzsákat és hadai élén az Indusig jut. Halála után a perzsa birodalom részekre bomlik, a régi Perzsia mellett Baktria és Parthia néven új államok keletkeznek. Perzsia trónjára a *szeleukidák* kerülnek (323—226 Kr. e.); a hellenizmus kultúrája áthatja Perzsiát, megindul a hellén-perzsa vallási elegyedés (Zeus-Oromazdes; Apollo-Mithra stb.). Az *arsacidák* kormánya alatt arámi hatás alatt keletkezik az ú. n. *pehlevi* írás, mely lehetővé teszi a régi perzsa szentkönyvek átírását és összegyüjtését. Ez alapon teszik a *szasszanidák* (Kr. u. 227—636) Zaratustra vallását államvallássá és terjesztik azt Örményországban is. A Kr. u. III. században Perzsiának más vallásalapítója is támad: *Mani*, akinek tanai három kontinensen terjednek. Az iszlám fegyverrel hódította meg Perzsiát és tette arab tartománnyá. Zarathustra vallása az államhatalom pártfogásának elvesztése után folyton gyengült. Híveinek egyrésze Indiába menekült. Most kb. 90.000 pársi él Bombayban és 10.000 Perzsiában. A mai perzsák pedig az iszlám siita ágának hívei.

Az ősi természetvallás.

Sem az indiai Védákból, sem pedig a perzsa forrásokból nem lehet tiszta képet alkotni az iráni népek Zarathustra előtti vallásáról. Annyi biztos, hogy Zarathustra reformot akart, mely szembeszállt a hagyományos politheizmussal, természetkultusszal, mágikus áldozatokkal. Ez a reform azonban lassan hatotta csak át a népet; a régi hit tovább élt és az Aveszta újabb részeiben is megnyilatkozott. Az achemenidák idejéből való feliratokból is politheizmusra lehet következtetni. A népvallás nem könnyen idomult a próféta vallásához.

Ahura Mazda (Bölcs Úr) ebben a népvallásban bizonyára a régi nagyisten helyét foglalta el, tán csak elvontabb jelzője volt annak az égi atyának, Dyaus-pitarnak, akinek nevét is megőrzik a Védák, alakját pedig Varunában megkettőzik. Az a tény, hogy Ahura Mazda neve lassan lett csak tulajdonnévvé, hogy a jelző (Mazda) helye változik, maga is arra mutat, hogy Ahura csak neve szerint új lény Zarathustránál, nem valója szerint.

Eredeti valójára, az ősiráni vallásban való meglétére lehet következtetni abból, hogy a Boghazköi hettita ékírásos táblákon (Kr. e. XIV. sz.) Mitrával együtt, Aruna, Uruvana néven mint az eskü őre szerepel; a Rigvédákban Mitra-Varuna néven a két isten már összeolvadni látszik, ugyanígy a régi népvallás eszméit visszatükröztető Aveszta-részletben, a 10. Jast-ban: Mithra-Ahura. Ez az Ahura, mint égisten olvad össze Mithrával, a napistennel; ily folyamatra a vallástörténetben több példa is található. Az Ahura (a Védákban Asura) név a Védákban még köznév; a magasabb istenek egy csoportját foglalja össze. Zarathustra átélésében a régi égisten elveszti a természet-mithoszból származó vonásait és egyistenjellegű legfőbb szellemi, erkölcsi lénnyé válik.

Ugyancsak indo-iráni eredetű maga Mithra is; meg-

található a Védákban, a boghazköi feliratokon és az Aveszta későbbi, a régi népvallást jobban feltüntető részeiben. Eredeti jellege bizonytalan. Vannak, akik napistennek tartják, mások azt gondolják, hogy a nagyisten egyik tulajdonsága, a szerződés, eskü őrzése önállósult benne és lassú átalakulással szerezte többi jegyeit, lett mindentlátó, ezerszemű és fülű világőrré, fény- és napistenné, a harcokban segítővé, majd az uralkodó családi istenévé, végül a hellenizmus ráhatása alatt misztériumistenné, megváltóvá. Vele és sorsával a római birodalom vallástörténetében foglalkozunk.

A világosság és sötétség harcának mitikus hőse Vurthragna, a sárkányölő, a Védák Indrájának a társa. Nevükben egyeznek az indiai Yama és a perzsa Yima, ez utóbbi az ősi aranykor királya, eredetileg valószínűleg az emberek ősének mitikussá változott személye.

Az ősvallás lényegéhez tartozott még a világrendnek (ind.: rita, perzsa: urta, írva: asha), jognak, törvénynek képzete, továbbá az istenek itala (ind.: szoma, perzsa: haoma), melyet egy madár hoz le az égből az Aveszta szerint. A haoma-nak nagy a jelentősége a kultuszban is; ez a Mithra-misztériumokban is megmarad. Az ősi kultusz az istentiszteletet a varázslattal kapcsolta össze, etette, itatta az isteneket, ápolta a szent tüzet, az áldozat tüzét (Atar; ind.: Agni). A szent tűz hajtja el a démonokat, ez ád egészséget az állatnak, embernek. A tüzet korán istenítették, neki magának áldoztak és szép imádságokkal tisztelték. Többféle tűznek hódoltak: a házi tűznek, áldozati tűznek, a rossz szellemeket elhajtó tűznek. A tűz papjait, athravan-nak (ind.: atharvan) hívták, az imádkozó, áldozó papokat zaotar-nak (ind.: hotar). Áldozatkor faágakat (barsman) tartottak a Nap felé.

Jellemző a perzsa vallástörténetre, hogy benne az ősi árja div-tőből képzett istennév: deva, daeva (olv.:

daiva) a rossz szellemeknek lett közös neve ; Indiában viszont az Ahura-nak megfelelő Asura vette fel ezt a jelentést. Ezen jelentésváltozások mögött mélyreható vallási küzdelmek vonulnak meg.

Zarathustra.

Az iráni vallásalapító történelmi személy ugyan, de történelmi alakja beleveszett az időtlenségbe, eredeti vonásai már alig vehetők ki a rege és legenda által képzett fedőrétegek alól. Neve állítólag annyit jelent, mint : tevében bővelkedő. Gazdag családból származott, valószínűleg Perzsia Ény-i részén (Médiában) Vistaszpa király udvarába került (erről azonban nem tudni, mikor és hol uralkodott), jóban volt Jamaszpa főemberrel, aki elvette Hvovit, a próféta leányát. Vistaszpa jóakarattal támogatta újító törekvéseit. Halálának körülményei ismeretlenek.

Nem sokkal több az, amit a történelem Zarathustra életéről mondhat. Ezt a keveset se tudja megfelelően beilleszteni Perzsia történetébe. Herodotosz különösképpen meg sem emlékezik róla ; későbbi görög írók az ősidők ködébe, ötezer évvel a trójai háború előttre teszik Zarathustra működését. Darmestetter és Lagrange szerint Nagy Sándor után élt volna, általánosabb vélemény szerint az achaemenidák korába esnék a próféta élete. Vannak, akik az Avesztában említett Vistaszpát Darius apjával, Hystaspes-szel (522—486) azonosítják, mások rámutatnak Perzsia egyik tartományának más, hasonló nevű, korábban élt fejedelmére. Valószínűségi következtetésekkel meg lehetne állapítani azt az időpontot, mely *előtt* Zarathustra élt. Az achaemenidák korának feliratai I. Dáriusztól kezdve említik Ahura Mazdát (Ormazd-ot), a földalkotót, aki a legnagyobb az istenek közt és aki Dáriuszt királlyá tette. Ezek fogalmazása azonban gyak-

ran a még élő politeizmusra enged következtetni, II. Artaxerxes szuzai felirata kifejezetten említi Ormazd mellett Mithrát és Anahitát is. A feliratok említik a «szent hallhatatlanokat», az Amurta Spontá-kat (írva: Amesha Spenta) is, az elefantinei papiruszokon szó van mazdaimádókról is. Viszont gyanús az, hogy a rossz szellemről, Angra Mainyu-ról az achaemenidák feliratai hallgatnak, még gyanúsabb, hogy ez a dinasztia még földbetemetkezik. Nehezen hihető, hogy Zarathustra Ahura Mazda alakját és nevét maga teremtette volna; a vallástörténeti párhuzamokból inkább az látszik, hogy a régi, elhomályosult, sokistennel körülvett nagyistent, égistent emelte egyistenként a hívő tudat gyujtópontjába. Igy a feliratok tanusága Ahura Mazdáról még nem bizonyíték arra, hogy Zarathustra az achaemenidák idejében élt volna. A lehetőség megvan rá, de több nem.

Kormeghatározást a perzsa *szent könyvek* sem adnak.

Szent könyvek.

A perzsák szent könyve voltaképpen (mint a Biblia is) több, különböző időben írt könyvnek gyüjteménye. A gyüjtemény neve Aveszta. A szó tudást jelent. Irodalmi formája általában Zarathustrának az istennel és szellemekkel való társalgása, melyből a kinyilatkoztatásszerű tudást és az életszabályokat meríti. A helytelenül eléjetett jelző: Zend — hagyományt jelent.

Késői források arról regélnek, hogy az *eredeti* Avesztát Nagy Sándor parancsára megsemmisítették volna. Ez a rege azonban amolyan apokrif-fogás, mellyel az új munkát réginek akarják föltüntetni. Az Aveszta irodalmi összegyüjtése az arsacidák és a szasszanidák korában történt; a gyüjteménybe felvettek régi, bizonyára Zarathustrától származó részeket és későbbi iratokat. A gyüjtemény 21 Naszk-ból, könyvből állt. A *szaszanidák Avesz-*

tájának tartalomjegyzékét a Kr. u. IX. századi Dinkard (pehlevi-irat) őrizte meg. Ez az Aveszta azonban jórészt veszendőbe ment. Az Indiába menekülő párszi-kat inkább csak liturgikus részei érdekelték, azokkal menekültek ki hazájukból. A *mai* Avesztában a réginek csak a romjai vannak meg, ezek a romok is — tán évezredes korkülönbséget mutatnak.

A *mai Aveszta* öt részből áll. 1. *Yasna:* áldozati imádságokat tartalmaz. Legősibbek köztük a *Gatha*-k, himnuszok, tanköltemények, nyelvük kelet-iráni, tartalmukban tisztult egyistenhit, mély forrású vallásosság szólal meg. 2. Vispered (-minden úr) az összes isteneket áldozathoz hívó liturgikus szöveg. 3. *Yasth*-ok (áldozati szövegek), isteneket, hősöket dícsérő szövegek, melyekben a mithoszokra történik sok utalás. Egyes Yasth-ok litániaszerű címfelsorolások. 4. *Videvdat* (elrontva: Vendidad) (vidaevadata = ördögök ellen adott) tisztulási szertartások, melyek az egész egyéni és társadalmi életet áthatják. Nagyon fontos könyv a perzsák erkölcsi, jogi felfogásának megismerésére. Az ősi babonákat, varázs-szokásokat alakítja át Zarathustra szellemében. Bevezetésében a világ keletkezéséről beszél, van benne a világvégről is szó. Tartalmában vannak ősi elemek, de irodalmilag a szasszanidák korának terméke. Egyedül maradt meg egészében a szasszanidák Avesztájának 21 Naszk-jából. 5. *Khorda Avesta* (rövid A.) világiak számára készült imádságoskönyv, mely a napi és ünnepi imádságokat foglalja össze.

Az Aveszta nagyon értékes emléke az emberiség szellemi történetének és elsőrendű forrása a Zarathustra előtti és utáni perzsa vallásnak.

Szerkesztésének időpontja, nagyobb részének, főleg Zarathustra életére vonatkozó részeinek Krisztus kora után való keletkezése már eleve kizárja azt, hogy akár az ószövetségi, akár az újszövetségi Szentírásra hatással lehetett volna. Egyenest nevetséges Jézus megkísértetését

a szasszanida-korból való Videvdat Zarathustra megkísértésére vonatkozó meséjével vagy a még későbbi Zarathustra-életrajzok badar kiagyalásaival összehasonlítani. Viszont a kereszténységnek korai elterjedése Perzsiában, a manichaeizmusnak a kereszténységet is magába olvasztani akaró kísérlete eléggé megmutatják az irányt, hogyan lehet bizonyos hasonlóságokat megmagyarázni.

A perzsa vallási irodalom nem merül ki az Avesztával. A kereszténység és az iszlám módjára a perzsák is alkottak hittudományt. Ezt foglalja össze a csak töredékesen megőrzött *Bundahish*. (IX—X. század Kr. u.) A *Dinkard* (IX. század) az Aveszta tartalomjegyzékén kívül Zarathusra életrajzát foglalja magában. A *Minokherd*-ben Manustsihar főpap nyilatkozik 92 vallási kérdésről. *Ardaiviraf* perzsa költő az eget és a poklot járja meg hétnapos álom-útján — Dante módjára.

A görög írók közül Herodotos, Kteisias, Strabo és Plutarchos adnak értékes felvilágosítást a perzsák vallásáról is.

A két tábor. 1. Ormazd.

Ha a perzsák prófétájáról keveset tudunk is, annyi biztos, hogy hangja egyéni, sajátos, erős hang, mely a vallásos élmény mélységeiből tör elő. Szavából ráismerünk a prófétára, küldetésére és istenére.

«Most hát megnyitom ajkamat. Halljátok meg és értsétek, kik közel vagy távol hallani kívánjátok ! Azokhoz szólok, kik kívánnak hallani.» Zarathustra az istenről, az ő szentségéről, igazságáról, útjáról beszél.

«Mint szentséget ismertelek meg, Ahura Mazda, mikor először láttalak meg az első élet teremtésekor, midőn kiszabtad a tettek és szavak jutalmát, mikor a gazoknak balsorsot, a jóknak jósorsot rendeltél a világ végezetére... Vohumano hozzám jött és kérdezte : ki vagy te, kikhez tartozol? Feleltem neki : Zarathustra vagyok ; ellensége

a gaz-bandának, erős támasza az urta- (igazság) híveknek, hogy biztosítsam magamnak a határtalan ország jövendő javait.» Zarathustrát isteni szó hívja a harcra ; érdemes neki küzdelembe szállni; hisz előtte a remény : harcának jutalma az édes élet Ahura országában.

Aki rája hallgat, arra hasonló sors vár. Ahura annak is megadja a második életet ; sőt már itt a földön gazdagítja házát és udvarát.

Kicsoda a próféta istene? Ahura Mazda, kit az ékiratok Aurmazdnak, a későbbi perzsák Ormazdnak (nem Ormuzd !) mondanak : a legnagyobb mindenek fölött ; az «első és az utolsó», kit a próféta szentségesnek, igazságosnak érez ; neve szerint «bölcs úr», ura mindennek ; hatalmát a gathák még nem korlátozták a jók világára. Ő alkotta a világot, benne mindent ; megszabta a Napnak és a csillagoknak útját, elrendelte a hold változásait. Tőle származik a fény és az árny, az álom és az ébredés. Teremtette az élőlényeket, testbe öltöztette az ember életerejét. Tőle származik a földi uralom. Messze tekint, mindent lát. Szemében az urta, az igazság, a jogrend fénylik. Meglátja a daivák és az emberek titkos gonoszságát is. Senki meg nem csalhatja, ítélete elől senki nem menekül.

Zarathustra nem filozófus, hogy fogalmakkal fejezze ki az istenség lényét ; az ő istene élettől duzzadó Úr, akinek ruhája az ég, szemefénye a napvilág ; valóját a szentség és az igazság hatja át ; akarata a természet és élet rendjének, az *urtának* és a tisztaságnak forrása. Az emberek sorsa attól függ, hogyan alkalmazkodnak hozzá.

Zarathustra vallása : szellemi, erkölcsi jellegű *egy*-istenhit.

Ezen monotheizmuson nem változtat az a tény, hogy a gathak *több isteni lényről* is beszélnek Ahura mellett, mert a többi isteni lény, az ú. n. *amurta* (írva : amesha) *szpontá*-k, szent hallhatatlanok — azonosak Ahurával ;

isteni erők, megnyilatkozások, megszemélyesített isteni tulajdonságok.

A «szent hallhatatlanok» közt legtöbbször említik *Vohu manah*-t, a jó érzést és *Urtá*-t (írva : Asha) a jogrend, igazság megszentélyesítését. Hozzájuk társulnak : *Ksatra*, az uralom, ország ; *Aromati* (írva : Armaiti), a helyes gondolkozás ; *Harvatat* (az épségi egészség), *Amurtat* (a halhatatlanság). Ezeket együtt bölcs *Ahurák*nak mondják többesszámban. Helyenkint hozzájuk veszik : Szrausát (engedelmesség) Urti-t (jósors) és Szponta Mainyu-t (áldó lélek). Ahurával való egységüket biztosítja az, hogy vele teljesen egylényűek, egyakaratuak Az egység és a sokaság ellentétét azonban az Aveszta theologiája nehezen hidalja át. Néha úgy tűnik fel, hogy a hallhatatlan szenteknek Ahura az atyja és alkotója, máskor pedig ezek Ahurának eszközei. A későbbi könyvek, főleg a Bundahish úgy tüntetik fel őket, mint Ahura trónállóit, kik megfelelő rendben állnak jobbján, balján és előtte.

A természetistenítő politeizmus hajlama ezekben a «szent hallhatatlanokban» a természet egyes részeinek uralkodóit látja. Lehet, hogy néhányuk eredet szerint természet-isten volt, kik aztán egyes elvont, «-ság-ség»-istenekkel (épség, hallhatatlanság) kerültek egysorba Zarathustra egyistenhitében. Urta a tűznek a védő szelleme, Aromati a föld ; a föld szelleme nőnemű. A földanyajelleg abban is kiütközik rajta, hogy az Aveszta későbbi részeiben Ormazdnak leánya és felesége, az első embernek, Gayomaretannak anyja. Vohu manah az állatok géniusza, általa teremti Ormazd a földet. Harvatat a növények szelleme, Amurtat a vízé, Ksatra a fémeké. Mindnyájuk szerepe saját körük őrzése, felügyelete, irányítása. Nagyon fontos Urta dolga : a világrend, jog, igazság ellenőrzése. Ksatra feladata Ormazd országának kiépítése. Ennek azonban eschatologikus jelentése is van :

Ormazd országa : a végső ítélet után következő boldog örökkévalóság.

Már az Amurta Szponták felfogásán is látszik, hogy a perzsa vallásban a próféta egyistenhite és a nép sokistenhite nem talál kielégítő összhangra ; a tömeg nem éli át a próféta élményét, nem tudja őt követni tisztult istenlátásának magaslataira.

Az Aveszta későbbi részei még inkább megtelnek a néphit isteneivel. Igaz, hogy a szent könyveket szerkesztő papok ezeket az isteneket függésbe hozzák Ahurától, megkülönböztetik őket, mint jazatákat (újperzsa : izad), «tiszteletreméltó»-kat az Amurtáktól, mégsem tudják a próféta egyistenhitét megmenteni. A gathákban nincs szó Mithráról, de a 10. Jast szerint maga Ormazd ajánlja a prófétának Mithra tiszteletét, hisz magával egyenrangúnak teremtette. Mithra visszanyeri régi szerepét, melyben a harcnak, jogrendnek, eskünek, szövetségnek istene, a gathák elvont megszemélyesítéseire alig van már szükség. Visszakerül Mithrával a sárkányölő Vurthragna, az a hős, aki majd viharként, majd bikaként, lóként, teveként jelenik meg. Az istenítéletek bírája : Rashnu, a mezők istene Rama ; a csillagok közül Tishtrija (Sirius) mint esőcsillag kap szép himnuszt és regét. Az esők forrása az égi Vourukasha-tó ; ebből hajtja ki kétszer Apaurta ördög az esőcsillagot. Ormazd azonban áldozattal erőt ád Tishtriának, hogy elűzhesse a fekete lovat a tóból és megnyithassa az ég csatornáit. A vizek úrnője *Ardvisura*-folyó, aki egyúttal a termékenység istennője. Alakja összeolvad a tán szemita eredetű Anahitáéval ; ez az Anahita az előázsiai Földanya (Asztarte stb.) egyik alakja. Örményországi templomaiban fiatal leányok prostituálták magukat tiszteletére.

Az Aveszta későbbi részeiben megint sok szó esik a haomáról, az istenek részegítő italáról, mely maga is istenné válik, amely (ki) ellen Zarathustra ugyancsak

kifakad a gathákban épúgy, mint az állatkínzó áldozatok ellen.

Külön jast (a 13.) szól a *fravashi*-knak nevezett védőszellemekről, a «hitvalló»-król, akik a hívőket segítik a démonok ellen. Ezek a szellemek vidékek, nemzetségek fölött őrködnek. Eredetük szerint bizonyára animisztikus ős-szellemek. Az őskultusz a hősök kultuszával párosul, melyben helyet találnak az ősember, meg a kígyóölő Traetaona mellett a királyok, Zarathustra, az ő tanítványai, végül a világvég szabadító hősei, a Szaosyant-ok. *Firduszi* Sahname-ja innét veszi epikus anyagát.

Az Aveszta kibővült pantheonjában még titokzatosabbá válik a próféta alakja. Mintha idegen volna ebben a környezetben ; szava pusztában kiáltó szó, legkevésbbé tán hívei értik, hisz oly sok istent állítanak az ő Bölcs Ura mellé. És titokzatos maga Ormazd is, aki egyszer, egy próféta lelkében egyedülvaló Úr volt, aztán megint rejtőzködő királya lett az égi istenseregnek. Ez a folyamat, — mintha emlékeztetne a nagyisten háttérbe vonulására a primitív vallásokban, vagy arra, hogy a tilalom ellenére idegen istenek, Baálok felé fordult néha Jahve ószövetségi népe. Bizonytalanná válik a próféta működésének ideje is. Nem tudni, az előtt szólt-e Irán valamelyik sarkában, tán a médeknél, az ő népéhez, hogy a perzsák világhódító útjukra indultak és királyaik Aurmazd kegyéből származtatták hatalmukat, vagy tán oly időben, midőn idegen istenek tolultak hellenista uralkodók pártfogása alatt Ormazdról megfeledkező, Mithra és Anahita mellé pártoló népe lelkivilágába? Annyi biztos, hogy a szasszanidák vallási reformja rája tekintett mint törvényhozóra, alakja beleszövődött a perzsák történelem-metafizikájába, mint megváltóé, a jobb jövő megnyitójáé. Ez a reform azonban nem értette meg Zarathustra szellemét, különben megelégedett volna a Gathákkal és nem keverte volna hozzá a maga habarcsát.

2. *Ahriman.*

A perzsa vallást általában úgy tekintik, mint a metafizikai és etikai kételvűség (dualizmus) mintáját, melyben a világkialakulást két egyenrangú ősténye ző hozza létre : az ősjó és az ősrossz, Ormazd és Ahriman.

Ez a dualizmus az erkölcsi élet síkján, mint etikai és történelmi kételvűség, tényleg megvan a mazda-hitben, de a metafizikai dualizmus, úgy látszik, még csak csiraként lehetett meg Zarathustra eszmevilágában. Hiszen szerinte Ormazd alkotott mindent, nem tesz különbséget Ormazd és Ahriman alkotásai közt, mintha a világ egyes részeit Ahriman teremtette volna. Ormazd tudja, hogy az ő országa kerül ki győzelmesen a külzdelemből és ezt a győzelmet meg is ígéri saját híveinek.

Zarathustra itt sem bölcselő, hanem az ősgonosz elleni küzdelemre toborzó hadvezér.

Kezdetben két szellem volt : a szent szellem : Szponta Mainyu és a másik : a kínnak, rossznak lelke : Angra Mainyu (később : *Ahriman)*. A jó szellem a jótevést, vele az életet és üdvöt választotta, a rossz szellem a kártevést, vele a halált és kárhozatot választotta. Ezek a szellemek ikrek ; saját választásuk, elhatározásuk különbözteti meg őket a gathá-k szerint, ez lesz a világfolyamat és az erkölcsiség ellentétes feszültségének elindítója.

Ezt a harcot mitikusan színezi ki a perzsa theológia. Ahrimant megteszi a rossz teremtmények, mint kígyók, teknősbékák, békák, hangyák stb. alkotójává. Lénye a kártevés, Ormazd művének elrontása, tőle van a betegség és a halál, tőle származik minden rossz szenvedély és bűn. A gathákban helyenkint még személytelen erők állnak szemben : Urta a jog, igazság és a *druj*, gazság, hazugság, ármány. Ez a szembeállítás egyezik az indo-árják *rita* és *druh* ellentétével a Védákban. A drujnak megszemélyesítője, vezére lett az Avesztában Ahrimán. Kísé-

retébe tartoznak azok az istenek, szellemek, kik Zarathustra reformja által kiszorultak a népvallás pantheonjából, a régi istenek, daivák, devák ; papjaik, varázslóik, híveik, boszorkányok, a rossz emberek, ezeknek visszajáró szellemei, az irániak ellenségei, a turániak, görögök, arabok, keresztények, manicheusok stb. Ahriman nem elégszik meg ezzel a sereggel : vannak sárkányai, szörnyetegjei, no meg állatai : a már említett fajták. Ha már az állatok is belekerültek Ahriman társaságába, világos, hogy mások Ormazd állatjaivá válnak : elsősorban a kutya, a jó házőrző, a pásztorok kedves állata. Rettentő bűn, druj-tény : a kutyát megölni. Aztán a szervasmarha. A tehénnek még az urinája is szent. Ezzel lehet legjobban védekezni a daivák okozta tisztátalanság ellen. A szarvasmarhát tenyésztő kultúra értékeit védelmezi Zarathustra vallása, de az apró marhát sem veti meg. A gabonatermelésre is van gondja. A gabona is szent ; «aki gabonát termel, az az Urta-t építi és előbbre viszi a mazda-hitet. A szántatlan föld olyan, mint a szép, de meddő asszony».

A két tábor a világfolyamatban.

Jó sok idő kellett hozzá, míg a perzsa hittudomány a jó és rossz küzdelméből világtörténelmi rendszert alkotott. Erről legtöbbet a Bundahish beszél. A világfolyamat ideje 12.000 év, mely négy egyenlő, 3000 éves korszakra oszlik.

Az első korszakban Ormazd uralkodik háborítatlanul. Ezalatt Ahriman az alvilágban szunnyad, Ormazd tud róla és hogy megelőzze : szellemi állapotban előre alkotja a mindenséget. Ormazd eszméi rokonok a platói ideákkal. Végre Ahriman tudomást szerez Ozmazdról, zavarba jut, elfogadja Ormazd békejobbját és visszamegy az alvilágba. A második korszakban az eszmékből kialakul a konkrét, teremtett világ. A világ teremtésére 365 nap

kellett — nem Ormazdnak, hanem a Bundahish képzetgyártójának.

A harmadik korszakban Ahriman megkezdi a harcot. Megtámadja seregével az elemeket : a vizet, földet, növényeket, tüzet. Megöli az ősbikát (ez alighanem Mithra bikája — más eszmekörbe áttéve !) és az ősembert, Gayomaretan-t. A bika testéből származnak a kultúr- és gyógynövények, magvából az állatok. Az ősember holttestéből pedig : az első emberpár. A Bundahish összedobál mindent ; az első emberpár leszármazottja szerinte Yima, az ősi pásztor, akit az ördög elcsábított, ezért boldogtalan lett, feleségül is ördögfajzatot vett. Vége az lett, hogy Ashi Dahaka elvette országát (ez is ördögfajzat volt !), ezer évig uralkodott. Végre megszületik Zarathustra, megindítja Ahriman ellen a harcot. Persze a végső győzelmet nem éri meg, mert még csak a harmadik korszakban tartunk.

A negyedik korszakban Zarathustrának kalandos sorsú (tóba került, onnét nőbe jutott) magvából származó két fia, aztán pedig a Szaosiant, a szabadító — diadalra viszik Ormazd dolgát. Végre is föltámadnak a halottak, a végső ítélet megtörténik, Ormazd él és uralkodik, Ahriman elbukik.

A végső dolgok.

Már a próféta igehirdetése hangoztatja a világvéget ; ő ugyan tűzzel pusztíttatja el a világot, a későbbieknél a tűz csak epizódja a világösszeomlásnak. Amit a világvégről a perzsa papok hallottak vagy olvastak, azt mind beleaprították főztjükbe. Egyes vallástörténészek aztán az egész eschatologiát úgy tekintik, mintha másutt, mint Iránban, a végső dolgokra senki se gondolt volna és valahol csak ítéletről, végső jutalomról és büntetésről olvasnak, akár a Szentírásban, akár a Koránban, mindjárt iráni hatást szimatolnak. Ugyanígy iráninak tekintik az

angyalokat, sátánt, ördögöt. Szerintük a biblia a sátán alakját Ahrimánról másolta. Persze arra nem gondolnak, hogy hasonló rossz lény a primitív vallásokban is van az egész arktikus, kaliforniai indián és egyéb kultúrkörökben ; hogy a biblia Sátánjáról oly könyvekben is szó van, melyek jóval korábbiak a zsidóknak a perzsákkal való érintkezésénél.

Ezek előrebocsátása után lássuk a végső dolgokat.

1. Az ember vége.

Az ember élete is, halála is a két kozmikus-erkölcsi ellentétes hatalom közt való küzdelem jegyében áll. Akit a gonosz életében nem állított a maga táborába, az ellen halálában még szívósabban acsarkodik. Védekezni kell vele szemben : erre szolgál a papok segítségülhívása ; a halállal vívódónak a pap felmondja a Patet-ot, a bűnlajstromot, a haomát pedig szájába vagy fülébe önti. A halál az ördög műve ; el kell végezni a haldokló, majd a halott körül az ördögöt távoltartó tisztulási szertartásokat. A hullában ott az ördög küldöttje : Naszu ; kutyát engednek a szobába, hogy az ördögöt elűzze, mert az ördög fél a kutyától ; aztán illatos fát égetnek. A pap szünet nélkül imádkozik. A hullát a halottvívők vas hordágyon viszik ki a csendesség tornyához, Dakhmához. Vigyázni kell, ne vigyék esőben, hogy a vizet a hulla meg ne fertőztesse.

A Dakhma, a hullatorony voltaképpen máglyát jelent ; valaha a perzsák egy része elégette, más része földbetemette halottjait. Úgy látszik, hogy a halott kitevése fára, magasabb helyre is ősi szokás volt, mint ahogy a primitíveknél is előfordul. A szasszanidák reformja ezt a szokást honosította meg. A Dakhma (csendesség tornya) a városon kívül épült magas kerek torony, teteje kör-körösen befelé hajlik a közepén levő kútszerű

mélyedés felé. Ide viszik fel a halottakat, meztelenül feküsznek ott és várják sorsukat. Keselyűk rajzanak a torony körül. A maradék csontokat beledöntik a kútba. Ennek a temetésmódnak a célja beleilleszkedik az Aveszta eszmekörébe. A hulla ne fertőzhesse meg az elemeket. Tűz nincs a közelben, a holttestre hulló esővíz is hamar alâfolyik a befeléhajló tetőről ; a hulla a magas toronyban — a földet se érinti. Nincs ott másnak dolga, mint a hullaevő madaraknak és az ördögnek. Az üli a maga farsangját a csendesség tornya körül.

A hozzátartozók dolga : a halott lelkével törődni. Három napig tart a halotti ünnep : otthon és a tűz-templomban. Tűzgyujtás, lámpagyujtás, vizeskorsó, virágöntözés, böjt, éjféli áldás — a házi ünnep részei. A tűztemplomban kenyeret áldoznak Szraosának, esznek is belőle ; a haoma sem marad el. Harmadik nap összejönnek a papok és a rokonok ; alamizsnát adnak. Negyedik nap dől el a lélek sorsa, ezen a napon az égiek áldozatot kapnak, a papok és a szegények új ruhát. Ha véletlenül a papokról a hozzátartozók megfeledkeznének, a halott szegény lelke meztelenül állna az utolsó ítéleten.

A testből kiszabadult lélek ügyetlen, tehetetlen ; Szraosa segíti a nehéz útra. Felrepül vele a levegőbe, a démonok üldözik, a jó szellemek és a földiek buzgósága segítik. Megérkezik a tiszta éterbe, ahol a Cinvat-hídon kell általmennie. Előbb a világhegyen, a hídfőn : vár az ítélet a lélekre. Mithra és társai ítélkeznek ; az ítélet szigorú ; mindegy, ki ül rá a lélek-mérlegre : király-e vagy koldus. A mérlegen a lélek jócselekedetei és bűnei. Legtöbbet nyom a hitvallás. Az eredmény meglátszik, amint a lélek a Cinvat-hídra lép. A jók számára a híd országúttá tágul ; a gonoszok előtt hajszállá válik. Lehullanak róla a mélységbe.

A jó lélek már a hídon érzi a paradicsom balzsamos illatát. Az ég kapujában szépséges, fénylő nő fogadja.

«Ki vagy te csodaszép nő, kihez foghatót sohase láttam?» — kérdi álmélkodva a lélek. «Én vagyok, jó ember, a te igaz hited, hitvallásod. Mindenki szeretett téged a te nagyságod, jóságod, szépséged, illatod, győztes erőd miatt, mert te szerettél engem az én jóságomért, nagyságomért, szépségemért.» A lélek jobbik énje (hisz ez fogadja az égben) megdícséri megérkezett mását jó tetteiért ; hogy jó útra térítette a hitetlent, keményszívűt, hogy áldozott a tűznek és irgalmas volt a rászorulókhoz. Aztán bevezeti az üdvözültekhez. Első lépésével eljut a «jó gondolatokhoz», másodikkal a «jó szavakhoz», harmadikkal a «jó tettekhez». Majd bejut az örök fény otthonába.

Ezek a mélységes és szép szimbolumok az Aveszta etikájának remek képei.

2. *A világ vége.*

A világfolyamat célja : Ormazd végső győzelme. Ennek előkészítéséről már hallottunk. A világvégvárás, a próféta eljövetele, az ítélet már a gathákból is kicsendül ; a részletek kiszínezését a történelmi tények és idegen kölcsönzések alapján a késői utódok vállalták, kiknek gondolatait a Bundahish foglalja össze.

A világvég közeledtének vannak előjelei : jelek a Napban és Holdban, földrengés, vihar, háborúk ; Iránt elözönlik a görögök, arabok, törökök. Zarathustra fia, Hushedar, megszületik Frazdan tavában. Vele kezdődik a vég első ezeréve. Megküzd az ördögök hadával, Vishtaszpa fia is megjelenik, lerontják a hitetlenek templomait. A farkas uralma megszűnik, a báránye következik. A második ezerévben Zarathustra másik fia uralkodik. Visszatér az aranykor, megszűnik az emberölés, az emberek leszoknak az evésről is. Ahriman mégegyszer nekigyürkőzik, kiengedi Ashi Dahaka sárkányt bilincseiből, ez felfalja az emberiség harmadrészét, megrontja az ele-

meket. A világ Ormazdhoz fordul, ki elküldi hősét, Keresaspát. A sárkányt a hős legyőzi.

Még mindig nem elég a hősökből ; a régi regék hősei után kell jönnie a Szaosiantnak, a szabadítónak. Leány fürdik a tóban, Zarathustra magvából foganja a hőst. A világ általa újul meg. Feltámadnak a halottak ; élükön Gayomaretan, az ősember, aztán az első emberpár, meg a többiek. Összegyülnek. A jók közt a rosszak olyanok lesznek, mint fekete birkák a fehér nyájban. Szét is választják őket.

A hegyek megolvadnak, az emberek olvadt fémek folyóján vonulnak át ; a jókat úgy érinti ez a fémláva, mintha meleg tej volna, a rosszakat megemészti. Ormazd kísérete összeütközik Ahrimanéval, Ormazd győz. Ahrimant és a sárkányt végleg legyőzik, a tiszták Ormazddal együtt uralkodnak.

Kissé zavaros ez a világvég leírás. Nem csoda, szerkesztői jól ismerték az ószövetség, az újszövetség, a manicheizmus, a Korán eschatologiáját, ehhez még hozzáadták a perzsa mithoszokat, a bensőázsiai, indiai újjászületések, inkarnációk hiedelmét. A tóban foganó leány előázsiai ősi regéje is csak arra jó, hogy komolytalan valláshasonlítgatók párhuzamot találjanak benne Szűz Mária szűzi foganásához. Ennyivel igazán ki lehetett tölteni az utolsó háromezeréves korszak hézagait. Ezért azonban nem lehet Zarathustrát felelőssé tenni. Nem tudhatta előre, mit tulajdonítanak neki Kr. u. a IX—X. században.

Kultusz, varázslat, tisztulások, erkölcs.

Zarathustrának az erkölcsi küzdelmet hirdető vallása ellene fordult ugyan a régi varázs-kultusznak, de a próféta eszméinél erősebb volt a népéletben meggyökeresült hagyományos életforma. Így a mazdahit kénytelen volt neki idegen kultusszal társulni.

Az Avesztában a papokat Athravan-nak nevezik; a görögök magusoknak mondják őket; mai nevükben (mobed) szintén benne van ez a szógyökér. A papság egyes családokban öröklődik; az ifjakat rendszeresen nevelik a papi tisztre, melyben fokozatok vannak. Meg kell tanulniuk a szent könyveket, hogy mobeddé lehessenek. Az előimádkozók neve Zot, a tűz-papoké Raszpi. A főpap neve: Zarathustrotema volt.

A kultusz részei: az Aveszta imádságainak, himnuszainak felmondása, éneklése, a szent tűz előkészítése, táplálása, őrzése, tisztulási és elhárító cselekmények végzése. A kultusz célja: részt venni a gonosz elleni küzdelemben, erőt adni isteneknek és embereknek, megtisztítani az embert és az elemeket a gonosz befolyásától.

A tűz-templom neve: Dahr-i-Mihr, Mithra kapuja. Herodotosz még nem tud perzsa templomokról, de az ékiratos emlékek már igen. A templom elsötétített szentélyében ég egy kőkockán álló serpenyőben a tűz. Hozzá nem szabad érni, rá nem szabad lehelni. A papok kesztyűt és szájkötőt viselnek. Naponkint ötször van dolguk a szent tűzzel. A mellékhelyiségekben készítik a haomát és a vizet, az isteneknek állatáldozatokat is mutatnak be. A kultusznak varázslatjellege van, magukat a kultusz tárgyait, eszközeit is varázserővel töltöttnek gondolják. A haomaprésnek mozgásba hozása 10.000 ördögöt hajt el.

Nagy hatást tulajdonítanak magának a hitvallásnak. Ennek neve: *Ahuna vairya*. Szövege: «Az Úr akarata az igazság törvénye; égi jutalom várja azt, aki e világon jót cselekszik Mazdáért; az országot Ahura annak adja, aki a szegényeket támogatja».

A tisztulások főcélja az embert, állatot, elemeket megóvni Ahrimanak és ördögeinek befolyásától. Ami az ördöghöz tartozik, azt nem szabad érinteni, attól iszkódni kell. Az ördögé elsősorban a holttest, a dög. Ha dög van

a vízben, ki kell venni, a vizet más mederbe vinni; ha dög volt a legelőn, a tehén tejét nem szabad meginni. A döggel egyenrangú az emberi és állati excrementum, levágott haj vagy köröm. Kivétel a tehén-urina. Gyermekágyas asszonynak ezt kell hamuval keverve innia három napig. Tűznek, víznek, földnek — nem szabad érintkeznie semmi tisztátalannal.

Ha mégis történt volna valami fertőzés, akkor — el kell végezni a tisztulási szertartást. Imádságok, ördögűzések, vízzel vagy ökör-urinával való mosdások viszik el az ördögöt. A verés is jó segítség az ördög ellen. A bűnöst azért verik. Gyilkosságért 800 ütés jár. A verést pénzzel is meg lehet váltani.

Legjobb mód az ördög elleni küzdelemre: írtani az ő állatait, nevelni Ormazd állatait, művelni a földet, termelni gabonát, jót tenni a szegényekkel.

Az állattenyésztésnek, földmívelésnek pártolása, ezek beillesztése a vallásilag érdemszerző cselekedetek közé: Zarathustra vallásának nagy ereje. A Videvdat szerint: az ördögök rémüldöznek, ha az árpa sarjad; ha szépen érik, akkor ájuldoznak; ha őrlik az árpát, a dévákat is őrlik. Kár, hogy ezzel a kultúr-etikával annyi közönséges babona, tabu-hit párosult. Mindez azonban nem tudja elhomályosítani azt a férfias, komoly erkölcsi felfogást, mely a próféta lelkéből árad az Avesztára.

Oldalhajtások.

Az Aveszta későbbi részeinek metafizikai dualizmusával szemben alakult ki a *zervaniták* felekezete, melyről a IV. és V. századi görög és örmény írók (Mopsuestiai Theodorus) adnak hírt. Ezek szerint Ormazd és Ahriman *Zervan akarana*-nak, az örök időnek ikergyermekei. Zervan fölötte áll — mint Végzet — mindkettőnek. Ez a tan a szasszanidák alatt nagyon el volt terjedve.

Kavadh (488—531) uralkodása alatt keletkezett a mazdakiták társadalmi forradalmár felekezete, mely nevét alapítójáról, Mazdakról nyerte. Mazdak azt tanította, hogy minden baj a harag, bírásvágy, részrehajlás deváitól származik. Hogy ezeket legyőzzék, meg kell szüntetni a társadalmi osztálykülönbségeket, a vagyonkülönbséget, be kell hozni a vagyon- és nőközösséget, nem szabad enni megölt állatokat. Kavadh király kezdetben pártfogolta Mazdakot, de uralkodása végén vérfürdőbe fojtotta a mozgalmat.

MANI ÉS TANA.

A Nyugat felé való terjeszkedéssel és a hellenizmussal jelentősen fordult a perzsa birodalom sorsa.

A nyugati (mezopotámiai) részekben szemiták veszélyeztették az iráni népelem uralmi helyzetét ; az állattenyésztő-földmívelő kultúra mellett nagyvonalú városkultúrák módosították a nép lelkiigényeit ; vallási téren a hellenista pogányság, a babiloni hagyományok, a zsidóság és a kereszténység, a belőlük táplálkozó gnosztikus és aszketikus szekták vették fel a versenyt az iráni vallással, mely az új igényeket — más kultúrkörben fogantatván — nem igen tudta kielégíteni. De voltak termékeny eszméi, melyek az új környezethez alkalmazkodva, a hellenizmus, zsidóság megváltó-várását, a misztériumok egyéni üdvkeresését, a kereszténység megváltástanát maguk köré vonták és a kor szinkretisztikus hajlamának megfelelően világvallás jellegű .új vallásbölcseleti rendszer kialakulásához vezettek.

Ezek a tényezők működtek közre a manichaeizmus kialakulásában.

Mani 215-ben született Babelban ; szülei perzsák voltak, atyja a mazda-hitből a mugtaziliták (keresztelők) szektájába tért meg ; anyja arsacida hercegnő volt. Már otthonában megismerte atyja szektájának önmegtagadó, bortól, húsételtől, nemiélettől tartózkodó irányát. Tizenkétéves korában látomása volt, a fényisten küldötte szólt hozzá. Sokat tanult, olvasott, míg rendszere kialault benne. 242-ben I. Shapur perzsa király előtt hirdette eszméit. A mágusok elől keletre menekült, eljutott Indiába is, ahol a buddhizmus és dzsainizmus tanait és élet-

módját ismerte meg. Shapur utóda, Hurmuzd pártfogásába vette Manit, Bahram király viszont üldözte. Manit elfogták, jellegzetesen perzsa kegyetlenséggel végezték ki Kr. u. 273—7 között. Keresztre feszítették, megnyúzták, bőrét kitömve közszemlére bocsátották.

Manit megölték, de szavának, számos írásának hatását, híveinek buzgalmát nem fojthatták el. A manichaeizmus kb. ezer évig élt és hatott. Nyugat felé Egyiptomon át Afrika északi partjain terjed. Diocletianus 296—7-ben már tiltó rendeletet ád ki ellene. Vonzóerejét mutatja, hogy az ifjú Ágoston sokáig hívei közt van, hogy keresztsége után (387) ellene szóló írásaival értékes felvilágosítást adhasson ifjúkorának hitéről. A kereszténység győzelmével Nyugaton a manichaeizmus elgyengült; az örmény pauliciánusok szektája a középkorban megint életre keltette a Balkánon a bogumilek, Dél-Franciaországban a katharok (innét a német Ketzer) felekezetében; a bogumilok elleni harc foglalkoztatta a Balkán felé hatoló Árpádokat és az Anjoukat; a katharok ellen pedig keresztes hadak léptek fel, de megtérítésük a koldulórendek érdeme. Az orosz duchoborz-szektában máig érezhető Mani hatása.

Keleten még nagyobb volt Mani tanának hatóköre. Hívei egyházi közösséget alkottak, melynek élén a babiloni imam (püspök) állt. Perzsiában az üldözött szekta rejtett életét élték; amint az iszlám uralomra jutott Perzsiában, a manichaeusok térítő célzattal fordították le könyveiket pehlevi-ből szír és arab nyelvekre. Volt idő, mikor a kalifák részéről pártfogásban részesültek, de aztán ellenük fordultak a hatalmasok. Muktadir (908—932) alatt Khoraszánba menekültek. A Nyugat-Turkesztáni török fejedelmek híveik közé szegődtek. Innét megnyílt az út Belső-Ázsia és Kína felé, ahova Kr. u. 700 körül már eljutott Mani vallása — buddhista színezettel. Az ujgur kánok birodalmában, melynek Turfán volt a

székhelye, államvallássá is lett. A turfán-i ásatásokból sok emléke került felszínre : könyvek és képek. A babilonı imám Kr. u. 900 körül Szamarkandba tette át székhelyét. Az ujgurok kínai uralma alatt a manichaeusok nagy befolyásra tettek szert Kínában is ; az ázsiai uralkodók főleg csillagászati tudományukat becsülték. 840-ben a kirgizek megdöntötték a kínai ujgur uralmat ; a szektának nehezebb lett a sorsa, de azért alkalmazkodásával elérte, hogy két szent irata bekerült 1019-től a taoizmus kanonjába. 1370 körül zárul le a manichaeizmus kínai története.

A *manichaeizmus* eredeti szentirataiból, Mani könyveiből csak töredékek maradtak ránk. A rája vonatkozó irodalom részben nyugati-latin, görög, részben kopt ; továbbá : perzsa, szír, pehlevi, arám, arab, török, örmény. Az újabb kutatások nagyon kibővítették Manira és tanára vonatkozó ismereteinket. Forrásanyagul szolgálnak : Szent Ágoston művei, a IV. századi Bostrai Titus ellenük írt műve ; Hegemonius : Acta Archelai, Theodorus bar-Khoni szír püspök Scholia-i ; az örmény *Eznik*, az arab Shahrastani vallási pártokat ismertető és Muhammed ibn Ishag : *Fihrist* (X. század) c. műve. A turfani ásatások (Stein Aurél vezetésével) 1890-től kezdve eredeti manichaeus szövegekkel, falképekkel lepték meg a tudományos világot.

A manichaeizmus simulékonyságára jellemző, hogy Nyugaton keresztény, Kínában buddhista és taoista mezben mutatta magát. Hosszú története megmagyarázza a rendszer különböző ismertetéseinek eltéréseit is. Alapgondolatai azonban egyezők a különböző forrásokban.

A rendszer vázlatos ismertetése is képet ád arról, mily tanulékonyak voltak Mani és követői. A bevezetésben említett tényezők mellett indiai hatásokat is érezni rendszerükön, főleg annak gyakorlati, aszketikus-erkölcsi oldalán.

Kozmogónia, vele egybefonódó megváltástörténet, eschatologia adják Mani tanának elméleti vázát. Ebből táplálkozik vallásának erkölcsi tana, egyházi szervezete, liturgiája.

Mani világképe a mazda-hit erkölcsi dualizmusát éles metafizikai kételvűséggé sarkítja ki.

A mazda-hit jó-rossz őspárja itt mint a fény-árny párnak megfelelő szellem-anyag ellentét jelentkezik. Az erkölcsi ellentét : igazság-gazság, tisztaság-fertőzöttség : a fény-árny ellentéthez tapad. Mind a kettő ősi, egységbe nem olvadó szembenállás. A fényországban a *Fénykirály* uralkodik az étheri fényszférának minden rétegén. Benne minden fényből van : az ég is, a föld is. A fénykirálynak öt lakása, tagja van : ész, értelem, gondolat, elmélkedés és akarat. A fényföldnek tagjai a zefir, a szél, a világosság, a víz és a tűz.

Az *árnyország* részei : a köd, üszög, forrószél, méreg, sötétség. Fejedelme a Sátán.

A fény felül van, az árny alul. A Sátán egyszer csak föltámad, elnyel egy csomó fényelemet. Ettől meginog fényország biztosága. Fénykirály elküldi a fényelemek visszaszerzésére saját fiát, az *ősembert*, kit az «élők anyjából» nemzett önkiáradással. Atya, anya, fiú : ime az első *hármas* Mani rendszerében. A Fiúnak megint csak öt tagja van, mint Fénykirály-atyjának.

A Fiú odaadja magát az árnyország démonjainak. Elnyelik. Még nagyobb lesz a baj ; még több fény került a sötét anyagba. Az ősember szabadulásért eseng atyjához. Megint ugyanaz a folyamat : újabb hármas keletkezik kiáramlással, ennek a hármasnak harmadik tagja most már az «élő szellem», másként a «fénybarát».

Ez már jobb sikerrel küzd. Szétüt a Sátán tagjai közt, megszabadítja az ősembert és az égi erőket.

A levert démonokból ezután teremtik az empirikus

világot. A többi csak előjáték volt. A démonok bőréből lesz az empirikus ég, testükből a föld és így tovább. Akinek ez nem elég, azt még további teremtés nyugtatja meg. Tíz fénynyelő óriás, Archont is van ; belőlük tíz eget, nyolc földet és egy rakás csillagot és földi elemet is lehet teremteni. Végre készen van ez a természet. Sötét anyag az alkotórésze, de sajnos, még mindig maradt benne fény. Ezzel is kell valamit csinálni.

Fénykirály elküldi «*követét*». Ez már a harmadik a küldöttek közt. Égi bárkáján, 12 lányával, az erényekkel megindul a követ a Nap-ból. Megindítja az égitesteket. Lányai szerelemre gyullasztják az archontokat és a démonokat, így vonják ki belőlük a fényelemeket. Igen ám, de ezek közül a fénygyöngyök közül némelyek lehullanak a földre, ott növénnyé válnak, az ördögasszonyok torzszülöttei pedig állatokká. Most már a Sátán is megkezdi a nemzést. Ördögasszonnyal való viszonyából születik : Ádám és Éva.

A zagyva mesének még nincs vége. Most kerül a biblia Mani képzetvilágába. A Sátán létrehozta az embert, hogy benne összegyüjtse az anyagban levő fényelemeket. Viszont a nő ezeket a nemzéssel továbbszórja. Éva odaadja magát a Sátánnak. Fiuk : Kain. Kain Évával nemzi Ábelt. Ádám és Éva pedig Sethet.

Szegény «ember»-nek ugyancsak furcsa a genealogiája. A fényországiak azonban megkönyörülnek rajta. Elküldik *Jézust*, ki szép prédikációt mond Ádámnak a fényország boldogságáról, árnyország nyomorúságáról ; Ádám megérti a beszédet és Jézustól kér segítséget. Jézus alakja ugyanaz Maninál, mint a gnosztikusoknál. Látszattestben él és hal meg. De szenved a fában, növényben, az egész természetben is. Megtanítja Ádámot és utódait, hogyan kell kiszabadítani a fényt az anyagból. Ennek a módja a manichaeus életmód. Amint ez az életmód elterjed, mindig többen lesznek, akik kiválasztják a fényt a testből és

halálukkal Holdon, Napon, csillagokon át elviszik Fényország kellős közepébe.

Mire aztán az anyag elveszti a beleszorult fénygyöngyöket, vége lesz a világnak. Erre megint megjelenik a Szabadító, a «harmadik öreg» (ha ugyan a harmadik ennyi elődje után !), az Aveszta Szaoshiantja. Megtörténik a világégés, minden megújul a tűzben, fényország végleg elválik az árnyvilágtól. Ezzel vége a világfolyamatnak.

Ez a zavaros mithosz aligha vitte volna Mani tanát Kínáig és Herkules oszlopai-ig, hogyha egyrészt nem igyekezett volna kielégíteni a hellenista-kor gnosztikus tudásvágyát, üdvkeresését és másrészt nem szervezett volna megfelelő vallási közösséget. A vallási közösséget ugyanaz a dualizmus hatja át. A közösség kétrendű. Az első rendet alkotják a választottak (electi), a másodikat a hallgatók (auditores). Akik a közösségen kívül vannak, azok a sötétség fiai, a pogányok, tudatlanok. A választottak hivatása a fényelemek összegyüjtése magukban. Történik ez a művelet megfelelő életmóddal, táplálkozással, ruházattal, az anyagi világtól való tartózkodással.

Három pecsét (signaculum) zárja le valószínűleg az avatás szimbolizmusában a választottnak száját, kezét, ölét (sign. oris, manus, sinus). A száj pecsétje : hogy ocsmány beszéd és fertőzött étel be ne hatoljon. Fénytartalmú étel illik hozzájuk : fehér hold- vagy napkalácsalakú kenyér, aranyszínű gyümölcs, turkesztáni sárgadinnye. A kéz pecsétje : ne nyúljon a választott anyagi dolgokhoz, kenyeret ne dagasszon, gabonát ne őröljön, gyümölcsöt ne szakasszon, pohár vizet ne adjon. Várja meg, míg a másik osztály mindezt megcsinálja és neki adja. A lágyék pecsétje : nőt ne érintsen, házasságot ne kössön. Hiszen a nemzéssel a már elraktározott fény megoszlana, átszállna másba, megnyúlna az árnyország élete. Mire való hát a választott : hogy éljen, tanítson, példát adjon, fényt gyüjtsön.

Elég jól éltek. Fehér ruhában, sápadt, ostyaszín arccal fogadták a «hallgatók» kiszolgálását.

A hallgatóknak hivatása: ellátni a választottakat. Rájuk nem állt a választottak kényelmes önmegtagadása, ők nem halmozták magukban a fényt, élhettek nemiéletet. Bizonyos erkölcsi szabályok kötelezték őket is, 10 parancs, mely jórészt egyezik az Isten tízparancsolatával. A buddhizmus második osztályának felelnek meg, mint ahogy a választottak a buddhista szerzeteseknek. Szegény «hallgatók» végső sorsával a tanrendszer nem sokat törődött; azt se mondták meg nekik, hogy haláluk után részesülnek-e abban a szerencsében, hogy mint fénygyüjtők újjászülethessenek. Bűneiket megvallották, erre szolgáltak a török nyelven megmaradt gyónásformulák.

E két rendből állt az egyházi közösség. A közösség kormányzata természetesen a választottak kezébe volt letéve. Voltak köztük presbyterek, püspökök, mesterek.

A közösség liturgiája vasárnapra és hétfőre esett. Vasárnap mindkét rend böjtölt, hétfőn csak a választottak. Ez a böjt a Nap és Hold tiszteletét szolgálta. Márciusban egész héten át böjtöltek. Szertartásaikban a leborulás, hajlongás játszott nagy szerepet. Áldozataik, úgy látszik, kezdetben nem voltak. Mani gondoskodott arról, hogy a liturgia szép és fölemelő himnuszokkal magasztalja a fénykirályt és kíséretét; utódai pedig arról, hogy a himnuszok Mani személyét állítsák a kultusz középpontjába. Mani tiszteletére szolgált az évi Bema-ünnep. Bema volt a fénykirály trónja, öt lépcső vitt fel a trónhoz.

Mani hívei kultuszában közel járt az isteni méltósághoz. Magát amúgyis a prófétáik legkiválóbbjának tartotta, de elismerte elődjének Zarathustrát és Jézust is. A kultusz himnuszait, szövegeit remekbeírt könyvekből olvassák, énekelték, az éneket zenekar kísérte.

Egy ősi manichaeus-himnusz töredéke így szól:

Ha kívánjátok, oktatlak titeket
Régi atyák által.
A Szabadító, az igaz Zorohust
Míg szellemével társalgott . . . (így beszélt :)
Vesd le a mámort, melybe szenderedtél,
Ébredj fel és tekints reám !
Boldog országból jő feléd az üdv,
Érted onnét küldettem én.

Amaz pedig (a szellem) felelé a baj nélkül valónak :
Én vagyok én, a Tisztának fia :
Fertőzött vagyok, jajongást látok.
Vigyél ki a Halál markából.

Az élők ereje, üdve rajtad
A te hazádból.
Gyere velem, szelídség fia (a mester)
Fénykoszorúdat tedd a fejedre . . .

(Reitzenstein: Das iran. Erlösungsmysterium. 3 sk. ll.

A szabadító Zorohust (Zarathustra) saját énjéhez szól, az anyagba ragadt, a Halál markába került lélekhez. A lélek vágyik a jobbik hazába, ahol fénykoszorú sugárzik róla. Ez az eszmekör, ez a szabadulási vágy hatja át a manichaeizmust, a gnozist, az újplatonizmust, a misztériumokat. Nem csoda, ha szótáruk közös, ha rokonképekbe rejtik gondolataikat.

A hellén-római világkultúra sokat felszívott magába a mágusok tanaiból, érdekelte Zarathustra (Zoroaszter) dualizmusa, Mani bonyolult világszemlélete, különös etikája, mely az erkölcsöt fényfizikává változtatta. A tömegek a római imperiumban is inkább a népvallás diadalmas Napistenét, Mithrát imádták az Aveszta pantheonjából.

Zarathustra, Mani a művelt rétegekhez szóltak ; eszméik belevegyültek abba a nagy gyüjtőmedencébe, melyet földközitengeri kultúrának nevezünk. Plotinos, az újplatonizmus, az ifjú Ágoston adósaik a perzsa vallásalapítóknak.[43] A nyugati gondolkozást az etikai dualizmus sarkalta a *rossz* problémájával való beható foglalko-

zésra ; Szent Ágoston értelmi fénye erre a kérdésre sugárzott legélesebben.

Kegyelem, szabadakarat; erény és bűn, üdv és kárhozat, Isten országa és sátán országa : oly ellentétek, melyeknek összhangzó megoldására a kereszténység legnagyobb lángelméje vállalkozott. Hogy megoldásai mások, mint az Avesztáé vagy Manié, az nyilvánvaló. Hisz Ágostonnál a rossz nem ősprincipium, hanem a szabadakarat tényével adott lehetőség ; nem valóság, hanem hiány ; Isten nem oka a bűnnek, a bűn mindenestől a teremtmény műve ; Ágoston szerint a bűnnek nem létesítő, hanem botló oka van.

A láb járásra adatott, a botlás esetlegesen ered okából. Ily alapvető megoldásokon nyugszik a keresztény monotheizmus, melynek fényében ugyancsak más a világfolyamat, a történelem. Ez a világfolyamat egyszeri, vissza nem térő haladás a teremtéstől a történelmen át a végig, az időtlen örökkévalóságig. Nincsenek kezdetükbe visszatérő gyűrűi. Ezért nincs is több közvetítő Isten és ember közt, csak egy, Jézus Krisztus, a világ megváltója. Az iráni világképnek, üdvtörténeti szemléletnek, melyben a megváltók egymást váltják fel, mert igazában semmit meg nem váltanak, legélesebb antitézise Szent Pál szava : Egy a közvetítő Isten és emberek közt : Jézus Krisztus.

Az irániak kérdéseket vetettek föl, problémákat adtak ; a kérdések egyezők az iráni vallásokban, a gnozisban, újplatonizmusban, kereszténységben. A kereszténység feleletei azonban gyökeresen mások. Ott két egyenrangú ősprincipium, itt egy ; ott a rossz pozitív való, itt ami pozitív való, az jó is (omne ens bonum est) ; ott dualizmus, itt monotheizmus. Ott több világciklus, unalmasan ismétlődő nekiindulásokkal és visszahullásokkal ; itt egy történelmi folyam, egy teremtés, egy megváltás, egy Megváltó. A történelem két lapja, ószövetség, újszövetség az egy Megváltóban úgy viszonylik egymáshoz, mint ígéret, előkészület a beteljesedéshez.

SZIRIA, FÖNICIA, KÁNAÁN, KISÁZSIA.

Mezopotámia nyugati szomszédságában és Arábiában már az újkőkorszakban a szemiták telepedtek meg, nomád vándornép; itt is földmívelő réteg előzte meg őket. Nyelvi szempontból északi, déli és keleti szemitákat különböztetnek meg. Az északihoz tartoznak a fóniciai, a héber, a moabita, az arámi, szír-nyelvek, a délihez az arab és az ethiop nyelv, a szemita népcsalád keleti tagja a babiloni. Kr. e. 4000 körül Akkádban a szemiták megalapítják első nagykulturájukat. Elő-Ázsia történetében ez óta a szemitáké a főszerep; időnkint az egyiptomiak és a Kisázsiában telepes árja-keverék hettiták és mitannik, az iráni fensíkról előtörő szintén árja perzsák veszélyeztetik uralmukat. Kisázsia már az ősidőktől kezdve ütközőpontja a legkülönbözőbb hatalmi érdekeknek; nagyszámú népei sokáig őrzik faji és nyelvi sajátosságaikat; a pontusi Mithridates megtanulta az uralma alatt álló 22 népnek nyelvét.

Földrajzi helyzetük, mozgékony természetük és elméjük tette lehetővé azt, hogy az északi szemiták, főleg a szírek, fóniciaiak a kereszténység elterjedése előtti nagy kultúráknak, a babiloninak és egyiptominak voltak egymáshoz közvetítői és sajátjuknak terjesztői a Földközi tenger partvidékén Karthagóig, Hispaniáig, a szigeteken Cyprustól Máltáig és Sziciliáig. Az ősrégi krétai kultúra nemcsak Görögország és Kisázsia felé hatott, hanem a palesztinai tengerpartra is; a filiszteusok, kikkel a zsidóknak sok háborúságuk volt, valószínűleg Krétából telepedtek át Palesztinába.

Amikor Nagy Sándor megindította a Földközi-tenger-

melléki ősi népi és faji kultúrák összeolvadását a hellenizmus népeket összefogó és átható műveltségével és amikor az ő utódainak örökségét átvette Róma világuralma, a nagy szinkretizmusba beleömlöttek a szemita és a szemitákkal érintkező Kisázsia kultúráinak vizei is.

Külön tárgyaljuk azokat a vallásokat, melyek nem olvadtak bele a hellén-római szinkretizmusba : az arab iszlam) ; a zsidó és a keresztény vallásokat.

Az itt tárgyalt vallásoknak közös jellemvonásuk a babilonival szemben az, hogy az ég kultusza jórészt háttérbe szorul és helyét a föld, az élet, a tenyészet és enyészet kultusza foglalja el. A szemitáknál (Szíria, Fönícia, Kánaán) a primitív nomádok nagyistenhite átalakul a törzsek, majd városok, szentélyek hatalmi körére szorítkozó külön istenek, Bál-ok kultuszává, kikben megvannak jórészt a nagyisten vonásai és lényüket csak a hatalmi szféra határai és a helyhez kötöttség különböztetik meg egymástól. Bal-kultusz és a tenyészetet kifejező Föld- és Ég-anya-kultusz : abból a keveredésből származnak, mely a szemita nomádok és a Taurus-hegység mentén telepes földmívelő népek kulturális és politikai egymásrahatásával teremtette meg azt a vallásformát, mely az antik kultúra enyészetét akarta feltartóztatni társával, a napistenítéssel (solaris henotheismus) együtt az újplatonizmus bölcseletében, a császárság végkorának misztériumaiban és Julianus Apostata valláspolitikájában. A Jupiterré, Zeusszá átalakult Bálokat, a Dea Caelestisszé, Magna Materré változott Asztartékat legyőzte annak az Egy Istennek hite, ki a zsidó népet választotta ki a monotheizmus megőrzésére, hogy az «idők teljében» a maga egyszülött Fiában megadja a világnak a paradicsomban megígért Megváltót.

A másik, szemita eredetű világvallás, az iszlam, szintén az egyistenhitet hirdeti.

Szíria.

A Kr. e. második évezred közepét megvilágító Tell-el-Amarnai iratokban gyakran esik szó az *arámoknak* előretöréséről a mitanniknak akkor Mezopotámiát is magába foglaló birodalma ellen. A mitanni-ország bukása után ezek az arámok beolvadnak az uralkodó asszír népbe. Másik águk, a szír Palesztina Szíriának nevezett északi részében önálló államokat alkot, melyek közt Damaszkusz és Palmyra tesz szert nagyobb jelentőségre.

A városok istenét a szírek egyszerűen Baal-nak («Úr») nevezték, mint a babiloniak is Bél-nek. E név mögött voltaképpen a Babilonban is tisztelt zivataristen : *Hadad* (Addu) vonul meg, kinek Damaszkuszban volt temploma. Ismeretes náluk Ramman is. Zachariás próféta (12, 11) összefogja a két nevet : Hadad-rimmon.

Asztarténak, Istarnak szír neve : Athar ; ebből az összetett név : Athargatis (Athar anyja Attisnak), változata : Derketo). Kultuszának főhelye : Hierapolis. Jelleme lényegében ugyanaz, mint Istaré. Társának, Tammuznak változata Adonis vagy Attis. Adonist vadkan öli meg, Attis önmagát férfiatlanítja, ebbe hal bele. Ez a kettő közt a különbség. Lucianus (De Dea Syra) szerint Hierapolisban Atargatis mellett Adonis-t tisztelték. Az istennő kultuszát eunuch-papok látták el női ruhában. Az öncsonkítás eme módja valószínűleg áldozatszámba ment. A papok (és Attis) példáját mások is követték, hogy ezáltal Athar előtt kedvessé váljanak. Athar a földi tenyészetnek, anyaságnak, tavasznak istennője ; szerelmestársának öncsonkítása — az enyészetet jelképezi. Kultusza érzéki vadságban tobzódik. Temploma előtt phallos-oszlopok álltak.

A kultusz főünnepe nyár közepére esik, midőn a nap heve kiégeti a természetet. Az ünnep hangulata tele van

gyásszal, panasszal; siratják az elhaló istent. Atharnak szent állatai a hal és a galamb.

Palmyrában az ég istene (Baal-samen) mellett a napot és a holdat is istenítik. A kis Doliche-nak Bál-ja Jupiter Dolichenus néven a római birodalomban, különösen a katonaság révén a provinciákban (Rajna mentén, Dáciában, Pannoniában) nagy tiszteletben részesült; Emesa város napistenét pedig Elagabal császár a birodalom főistenévé tette.

Kánaán és Fönicia.

A palesztinai tengerparton ősidőktől kikötővárosok épültek, melyeket később szemiták hódítottak meg és virágzó városállamokat alapítottak Sidonban, Tyrusban, Berytusban, Byblosban. A föníciaiak hajói végig járták a Földközi-tengert, a kereskedelemmel nagy kultúrérintkezést, kicserélődést közvetítettek. Vallásuk azonos volt a kánaáni ősibb (a zsidókat megelőző) szemitákéval; ebbe azonban taurusi, görög, egyiptomi elemek keveredtek. Gyarmataik lényegében az anyaország vallását követték. A hellenista korban Byblos-i Philo és Damascius jegyezték föl a föníciai theogoniát és kozmogoniát.

Az ugarit-i tenyészet-enyészet mithosz és Baál temploma.

A kánaáni-föníciai vallástörténet, vele az ószemita vallási világkép érdekes megvilágítást nyert a Rasz Samra-i (Szíriának Cyprus szigete felé nyíló partvidékén) ásatásokkal. A felásott 1. réteg a Kr. e. XII—XV. századból, a 2. a Kr. e. XV—XX. századból, a harmadik az ezt megelőző III. évezredi proto-elámi korból való emlékeket tartalmaz. Ezek mutatják, hogy a lelőhely városa *(Ugarit)* a tengermelléki egyiptomi, krétai-ciprusi, mikénéi kultúrákkal volt érintkezésben. Az első réteg (XII—XV. század) «könyvtára» tartalmazza a semita nyelv-

csoporthoz tartozó «ugariti» tenyészet-enyészetmithoszt és Baál templomának építését töredékekben.

A tenyészetmithosz istenei a következők: *Él*, az esztendők atyja, az ősi szemita nagyisten, aki a világhegyen, Él-hegyén lakik. A hegyről forrásoznak a világ folyói, róla folyik ki a két óceán. Jelzői: az isteni Bika, a kegyes, a királyisten. Él a teremtés teremtője, istenek és a világ ura. Az ugariti mithosz az isteni Bika párjának *Asérát* tekinti, a Tenger Aséráját, ki a tengerben lakik. Istenek *teremtőnőjének* mondják; a mithosz szerint Éltől *született* gyermekeinek száma 70.

Él-Asera istenpárnak megduplázása Baál-Anat. Ezen a páron verődnek ki a tauruszi tenyészethősnek (Adonis, Tammuz, Esmun, Attis) és a földanyának (Astarte, Kybele, Isis) vonásai. Baál, Aliján-Baál, más néven: Zebul, a föld ura — az ősi égistennek a tenyészethőssel való összeolvadása. Felhőkön nyargal, az ég ablakain villám-bárddal csapkod a cédrusokba és az emberekbe, esőt ád. Hét ifjú, nyolc sertés jár kíséretében. Hogy a mithosz-gyártó még nem volt készen Baal-nak a pantheonba való beillesztésével, mutatja, hogy hol Élt, hol Dagont tekinti atyjának. A templomépítés mithoszából következik, hogy Baal Ugaritban «idegen» isten lehetett, nem volt még temploma, mint az «égieknek», Él csak most adja át neki az isteni hatalmat, mint Babelben Anu Marduknak. Baal «lakóhelyével», azaz szerelmesével, Anat-tal («szűz») Száfon hegyén lakik. Anaté a mezők fölötti uralom; Baal pedig az ő szántóvetője. A tenyészetmithoszba bekapcsolódnak: *Mót*, az alvilág istene, ki szemétdombon, romhalmazon trónol, könyörtelenül megöli az isteneket, mint bárányokat és gidákat nyeli le őket. De Anat legyőzi az istenek fiát, Mótot, szétszeli karddal, megrostálja szitával, elégeti tűzzel, megőrli malomban, elszórja a mezőn. Mót, az alvilág ura: a földbe hullott, ott meghalt búzaszem sorsát hordozza. A halál-élet össze-

függésének megérzéséből a szimbolikus életfelfogás alakítja őt (mint Osirist is) az alvilág urává.

Az asztrális istenek közül *Sapas*, a napistennő és *Istar*, a hajnalcsillaggal összefüggő, itt hímnemű istenség szerepel a mithoszban. Sapas perzselő sugarai ölik meg Baált ; ugyanő kutatja át érte a földet és az alvilágot. Istar Baálnak vetélytársa, az istenek seregében van pártja, mely azt kívánja, uralkodjék Baál helyet Száfon magaslatán, hódoltassa meg Dágon büszke népét.

Az istenek jól élnek égi lakásaikban, melyeknek mása földi templomuk. Él-Bika szerelme felgerjeszti Asérát, az istenek vígan lakmároznak a leölt szarvasmarhákon, bikákon, hízókon, kosokon, borjakon, élvezik a fák vérét, a bort, az istenek mulatnak ágyasaikkal, az istennők az örömfiúkkal.

Az Aliján-Baál mithosz még világosan mutatja a tenyészet-enyészet motívumait. Töredékes volta miatt vannak homályos részei. Van benne szó egy tekergő, hétfejű kígyóról. Aztán Mótnak Baálhoz intézett meghívásáról egy isteni lakomára. Baál visszaüzen, kedvesen hízeleg Mótnak, szolgájának, rabjának vallja magát. Aztán megint hívja, tán egy alvilági tehén Baált az alvilágba, menjen le kíséretével, ajándékaival, számláltassék azok közé, kik leszállnak a földre. Baálnak azonban egyelőre sürgősebb dolga van. Ez a tenyészethős «megszerette az üszőt a pusztában, a tehenet az öldöklő oroszlán mezején, hált vele hétszer, sőt hetvenszer . . ., az megfogant és szült egy Ms-jelzésű istenséget . . .» Úgy látszik, ez volt a veszte. A mithosz a *szerelem–halál* szimbolikus összefüggését tételezi fel, később maga Mót hivalkodik azzal, hogy ő a fejedelem a puszta föld «kedvesei», az oroszlán mezejének szépjei közt. Mót arra is hivatkozik, hogy a perzselő Sapat (napistennő) ragadta el Baált.

Meghalt Aliján Baál, leroskadt a földre, elpusztult Zebul, a föld ura. Élnek megvitték a gyászhírt ; a követ

maga is szeretne lemenni az alvilágba, Él pedig felteszi a gyász fejkendőjét, port hint fejére, meghasogatja orcáját, állát, mellét, hátát, jajgatásba tör ki. Anat, Baál kedvese, lement utána az alvilágba, velement Sapas. Anat úgy itta a könnyeket, mint a bort. Majd Sapas Baált Anat vállára teszi, ki felviszi Száfon magaslataira, eltemeti a föld isteneinek üregébe, dúsan áldoz (hetvenhetven állatot) Baál nyugodalmáért.

Baál halála miatt urat kell adni a földnek, Asera kéri Élt, tegye meg Istart a föld urává. Istar, a Rettenetes, leült Baál trónusára és uralkodott Él egész földjén.

(A tavaszi tenyészet elpusztul nyáron ; elgyengül a Nap is az ősz-téli időszakban ; más isten uralkodik a földön. De visszajön a tavasz. A mithosz szimbolikus burkának ez lehet itt is a magva.)

Múltak a napok, a szeretet megillette Anatot, megragadta Mótot, visszakövetelte szerelmes párját, Baált. Majd szétszelte karddal, megrostálta szitával. (Az enyészet szaka után jő a tenyészet.) Baál feltámadt, Anat megviszi az örömhírt Élnek : «az ég olajat csepegtet, a folyamok mézzel folynak». A mezők úrnője, Anat és az ő szántóvetője — Baál — megint uralkodnak (igazában csak nyár végéig), a mithosz szerint mindvégig, Baál ugyanis megküzd Istárral (ki ősszel átvette az uralmat helyette a kopár földön).

Baál és Mót harca, a tenyészet és enyészet küzdelme, az élet harca a halállal megismétlődik, egymásra pattannak, mint a kövek, összeakaszkodnak, mint a vadbikák, marakodnak, mint a kígyók Baál és Mót. Mótnak le kell szállnia az alvilágba. A mithosz befejezése az élet-halál harcának megnyugtató végét abban látja, hogy az alvilágba leszálltak folytatják földi életüket, eszik az étket, mit kedvelnek, az elhúnytak napja (istennő) lesz arájuk.

A másik ugariti mithosz Baál templomának építését mondja el. A tenyészethős — a templomépítés által lesz

állandó ura a földnek is, égnek is. Él átadja neki hatalmát. Mind a két mithosz említi Ugarit királyát. Talán az ő szívügye volt Baálnak az égiek fölé való emelése, Élnek, az öregistennek háttérbe szorítása. Ez a «békés» megoldás csak diplomatikus kifejezése lehet az Ugaritban történt kultusz-változásnak. (Aistleitner J. : Rasz Samra. Theologia. II. 1935.)

A *kánaáni és fóniciai kultusz* a helyi Bál-ra irányul. Benne egyesül az istenségnek ég és föld fölött való hatalma Kultuszhelye rendesen valamely magaslat, hegy. A hegyeken érzi magát az ember legközelebb az ég istenéhez, akinek nevei Melech (Moloch) «király», Adon «Úr» eléggé kifejezik, hogy hívei vele szemben a szolga szerepét töltik be. Ismeretes az istenség El neve is. Az istenség az életadó ; templomai gyakran élővizek, források, patakok mellé épülnek. A templomban az isten szobra, előtte az oltár, kőből épül, rajta csatorna a vér levezetésére. A Bál hatalmi köre törzsére, városára terjed. Feleséget is adnak neki : a Bálát-ot, Milkat-ot (királyné). Az égitest-mithosz fejletlen ; a Napot gyakran nőneműnek (a Rasz Samra-i, ugariti *Sapas*, napisten*nő)*, az esthajnali csillagot (Rasz Samraban : Istar) hímneműnek hiszik. A varázslat és a szellemhit áthatja a természetről való felfogásukat. Az isteni erőnek székhelyét a szent kövekben, masszébákban, bet-el-ekben látják ; ezek vagy phallosalakúak, vagy a női nemet akarják jelképezni. A termékenységi varázs szolgálatában állnak. Olajjal kenik meg őket és áldozatot is mutatnak be nekik. A templomok előtt két kőoszlop áll ; a Nap téli és nyári pályájának állomásai. Kultuszban részesülnek az őskori sírok is (dolmen-sírok), melyekben törzs-ősöket, patriárkákat sejtenek.

A szent kő mellett a *szent fa*, asera — Bál feleségének. Bálatnak, vagy a kölcsönzött Astartenak a lakóhelye, Az aserák facölöpök voltak ; fejük az istennő fejével ékes. Jóslásokra is használták őket. (Oseas 4, 12.).

Az őskánaáni és föníciai kultusz ismerte az emberáldozatot. A föníciaiak gyakorta áldoztak embert a Melek-nek (Moloch; Tyrusban Melkart. A Hamilkar névben — ennek az istennek a neve. Hamilkar = Melkárt tisztelője, ahogy Hannibal = Bál kegyeltje, Hasdrubal = Bál segítsége stb.) Hiszen ha az emberáldozatok abbamaradtak, a várost mindjárt veszély fenyegette. Melek nagyon szomjazott az embervére. Az előkelő családok gyermekeit válogatták össze neki, százával vágták le a hadifoglyokat, hogy kiengeszteljék.

A föníciai (és kánaáni) vallás már az ősidőkben egyesül a tenyészet-enyészet isteni párjával. Az anyaság, szerelem istennője — itt *Asztarte*, társa pedig — Adon, aki görögös névvégződéssel, mint Adonis megy át a görög mithologiába. Cyprus szigetén Kyris néven tisztelték. (Kyrios-ból. Adon = «Ur» = Kyrios.) Adon a tenyészet megszemélyesítőjéből emelkedik Bálnak rangjára. Lehet, hogy a tenyészet-hősnek eredeti föníciai neve Esmun volt. Asztarte is azonosul helyenként Bálattal. Akár Asztarte-Esmun, akár Bálat-Adon, akár Tanit-Esmun (Karthago): más nevek ugyanazon szemlélet mitikus kifejezésére és átérzésére. A tavasz a földanyának és társának szerelméből fakad; rövid a virulás ideje; hamar jő az enyészet. A kopár, kiszáradt, díszevesztett föld siratja tavaszának hozóját, a deliszép istent, aki meghalt. A mithosz talál rá módot, hogy a természet vegetációjából égi és alvilági mondakört alakítson és a tavasz hősét valahogy visszahozza a földre. Modern hitetlenségpalástolás pedig e földszagú, fülledten búja mithoszokban Krisztus halálának és feltámadásának vallástörténeti forrását akarja meglelni. Persze, hogy az összefüggések elemi kritériumairól is lemond; és a tenyészetmithoszból kialakult szerelmi regénynek tragikus fordulatát sirató ünnepi gyászba csak úgy erőlteti bele a feltámadás örömét, mely a kultuszban alig jutott kifejezésre.

Hellenista-római szerzők: Theokritos, samosatai Lucianus, Origenes beszélnek erről a tenyészetkultuszról és isteni párjáról. A kultusz székhelye Byblos volt. Ott úgy mesélték, hogy Adonist vadkan ölte meg. Halála napján a város folyójának vize vörössé válik. A város asszonyai gyászolják Adonist; hajukat levágják. De e helyett más módon is kifejezhetik gyászukat: odaadják magukat idegen férfiaknak és a testvásár árát ajánlják fel — az istennőnek. Adonis emlékét más módon is ápolják: virágcserepekbe gyorsan viruló és fonnyadó virágokat ültetnek. Ezek az Adonis-kertek.

Karthago-ból Asztarte-Tanit, a tehénszarvú, vagy holdsarlós, fején falkoronás, kezében gyermeket tartó, mellén kígyót őrző (a kígyó a nemiség szimboluma) istennő mint Dea Caelestis, égi istennő került Rómába. Az éghez ugyan eredetileg nem sok köze volt.

Baal, a dolgok királya, amennyiben a lokális Baalim felett van, a szíreknél *égi* istenné vált (Kan. Ba'alsamâm; arám: Ba'alsamîn = ég Ura), ennek megfelelően felesége is *égi* istennővé lett. Pl. Jer. 7, 18; 44, 17 sk. is erről az istennőről beszél, «regina caeli»-t említve. (Roscher: Ausführl. Lexikon d. gr. u. röm. Mythologie I. 651. sk. l. «Astarte».)

Ismerősek Föníciában azok az istennevek is, melyekkel a bibliában is találkozunk. Dagon és Belzebub a filiszteusok istene, Milkom az ammonitáké, Kamos a moabitáké. Őt magasztalja Mesa király (854—3 Kr. e.) emlékköve, mert megszabadította minden királytól és megadta neki ellenségeinek vesztét.

Vér, élet, nemiség: a föníciai kultusz főtényezői. Vérszomjas, búja isteneinek és istennőinek áldozta a vért és életet; prostituálta leányait, megölte elsőszülöttjeit. Mit várt, remélt mindezért? Földi életet, nyugalmat, örömet, kéjt. A másvilághoz nem volt sok bizalma.

És ezen kultuszok ellen kellett az ószövetség királyainak és prófétáinak másfél évezreden át küzdeniük!

Kisázsiai kultuszok.

A Földközi-tenger Kelet—Nyugat érintkezésének vízi útját adta, Kisázsia pedig a szárazföldi utat. A nagy keleti imperiumok ezen át törekedtek Nyugat felé és a hellenizmus is rajta keresztül ment Keletre. Ősi népek laktak itt a fensíkokon, a völgyekben és a tengerpartokon. A természetkultusz, a primitív emberi élet arca vetítődik át e népek isteneire. Itt nyer tiszteletet Sabazios, akit késői magyarázók a thrák Dionysios-szal egyesítenek, mások helytelen szófejtéssel a Deus Sabaoth-tal hozzák egy nevezőre. Hadiistennőjük neve *Ma*, a holdsítené *Men*. Az «interpretatio graeca» ezeket átveszi a görög pantheonba épúgy, mint Ephesus istennőjét, Artemis-t. Legnagyobb hatása azonban a frigiai istenek anyjának, Kybele-nek volt, aki társával, Attis-szal Indiától Atlasz oszlopáig megtalálható más-más néven.

Kybele, a «nagy Anya», eredetileg bizonyára Földanya, csak a kisázsiai fensíkok, völgyek, erdős hegyoldalak földjéé. Oroszlánok húzzák fogatát. A növényi, állati, emberi tenyészetnek ősanyja. Alakját úgy vonta el a mithosz az évszakok változásából, mint Istarét, Asztartéét, Demeterét, Terra Materét másutt. Attis-hoz, a tavaszmegszemélyesítőhöz való viszonyát két mithoszváltozat őrzi, a lidiai és a frigiai. A lidiai szerint Attist vadkan öli meg, a frigiai szerint pedig halálát az okozza, hogy önmagát férfiatlanná teszi. Ez a frigiai mithosz megint több változatban élt tovább. Részletesen ismerteti Arnobius a pessinunt-i Attis-mondát. (Turchi: Fontes. p. 220.) Jupiter egy sziklát termékenyít meg. Ebből születik a kétnemű Agdistis. (Ebből származik a «szent kő» kultusza is a Kybele-misztériumban!) Az istenek elveszik a kétnemű lény nemi szerveinek felét. Ebből az elvett részből nő egy mandulafa. Gyümölcsét felveszi Nana (kit a monda királylánynak tesz meg, pedig eredeti-

leg ez a Földanya), ettől foganja és szüli Attist. Kybele, a Földanya, szerelmes lesz Attisba, magával viszi útjain. De szerelmes bele Agdistis is. Egy király, Midas, Attist összeházasítja leányával. Kybele bosszút forral, megjelenik az esküvőn, jelenléte megőrjíti a vendégeket, Attis kirohan és őrjöngésében férfiatlanítja magát, lefekszik egy fenyőfa alá, ott meghal. Véréből ibolyák támadnak.

Ez a monda tele van a kultuszlegendák szokásos okkereső betoldásaival. A kultuszban előforduló szokások, tárgyak mind magyarázatot kívánnak és találnak. Kybelenek eunuchok szolgáltak. Ez a tény színezi a monda végét. Kultusza orgiasztikus kultusz volt, nemi mámorral, bódulattal; Attist sokan utánozták. A férfiatlanítás kőkéssel történt. Ez a tény mutatja, hogy itt ősidőkből fennmaradt szokásról volt szó. A fenyőfa a halál fája, de — örökzöld mivoltával — a megszakíthatlan élet fája is. (Az ugariti mithoszban Bált a ciprussal említik.) Az ibolya ma is a tavasz virága épúgy, mint azok a virágok, melyekkel a görög mithologia nevezi Attis rokonait: Narcissost, Hiacynthost.

A görögökhöz Kybele—Attis a Kr. e. V. században jutott el, Rómába pedig Kr. e. 204-ben vitték el Pessinuntból Kybele szent meteorkövét, a Palatinuson épült szentélyébe. Claudius császárig nem volt nyilvános a kultusza. A Filokalus-naptár szerint (Kr. u. IV. század) március 15—18-ika közt zajlottak le a kultusz ünnepei, melyeken a mithoszban foglalt eseményeket jelenítették meg és élték át újra.

Március 15-én Attis folyóparti kitevésének emlékére sással, náddal körmenetet tartottak. (Canna intrat.) A misztérium jelöltjei ettől kezdve böjtöltek, nem ettek kenyeret, disznóhúst, halat és nem ittak bort. Március 22-én (Arbor intrat) ágaitól megfosztott, pólyába csavart fenyőfát vittek a dendrophoroi templomba, ráaggatták

Attis pásztorsípját, feldíszítették ibolyakoszorúkkal. A körmenetben és a templomban siratták Attist. 24-én (Sanguis) a gallusok (eunuchok) véresre verik önmagukat, a jelöltek pedig elvégzik magukon a műtétet. Egész éjjel és egész nappal gyászolták Attist (pannychis, vigilia). 25-én *(Hilaria)* örömünnep: a nap hosszabb lett, mint az éj, a tavasz feltámadt. Kybele örül, hogy visszanyerte szeretőjét. A papok hírül adják Attis feltámadását, lakomákat, álarcos felvonulásokat tartanak. — Márc. 26-án kipihenték a fáradalmakat, izgalmakat (requietio). 27-én (Lavatio) ocsmány énekek közt megmossák Kybele szobrát, a hieros gamos után való tisztulás jelzésére.

Kisázsia hiába került más és más imperium alá; a parázna és vad földanya kultuszát sem az árja hettiták és mitannik, sem a perzsák, sem a hellenizmus nem tudta kiirtani. Ezek nem is akarták. Hisz hitük épúgy a természet istenítésében gyökerezett, mint Kybele kultusza. Ez a kultusz az őrület, megszállottság «szent», «isteni» voltát akarta kifejezésre juttatni. A tudatnak, kéjnek eme paroxismusától remélte az isteni életáramba való bekapcsolódást. Talán nem véletlen, hogy Kybelének volt papja, Montanus (Kr. u. II. század) alapította meg azt a keresztény szektát (montanizmus), mely az egyház tekintélyét exaltált és «exstatikus»-an őrjöngő nők és férfiak «kinyilatkoztatásaival», próféciáival akarta pótolni.

AZ EGYIPTOMI VALLÁS.

Egyiptomot az ókor népei mint a titkok és különlegességek országát ismerték. *Herodotos* megcsodálja Egyiptom egét, mely más, mint a többi országé, folyóját, a Nilust. Szerinte az egyiptomiaknak mások a szokásaik, erkölcseik, mint más népeknek. Náluk az asszonyok mennek a piacra, ők kereskednek, a férfiak pedig otthon ülnek a szövőszék mellett. A férfiak a fejükön hordják a terhet, az asszonyok vállukon. Szükségleteiket a házban végzik, de enni az utcára mennek. Feltűnik Herodotosnak, hogy a férfiak látják el a papi tisztet az istennőknél is. Sok egyéb különlegességet találnak még az ókori megfigyelők ; a kutya-félistenekről, csörgőkről (sistrum) beszél Lucanus ; Juvenalis jókedvűen gúnyolódik az Isis-papok lenruhás és tarkoponyás csordáján, más római költők sokalják azokat a megtartóztatásokat, melyeket Isis híveire ró, éles megjegyzéseket tesznek a szent majmokra, kígyókra és egyéb állatokra. Vannak, akik, mint Herodotos, Plutarchos, mélységes titkokat sejtenek minden mögött, ami egyiptomi, az ősiség különös varázst áraszt a piramisok, obeliszkek, szfinxek országára ; azt hiszik, hogy papjaik hagyományos, mélységes tudományt őriznek és ápolnak. Szeretnék a titkok fátylát fellebbenteni ; azt, mely az egyiptomi halottkultuszt, állatistenítést elfedi ; azt, mely mások számára olvashatatlan «hieroglif» képírás mögé rejtőzik.

Amióta (1819, 1822) Joung Tamás és Champollion hozzáférkőztek a hieroglifákhoz, sok titokról fellebbent a fátyol, egy évszázad szorgalmas kutatása sokat megértetett az egyiptomi rejtélyekből ; de még mindig elég

maradt belőlük. Egyiptom már a piramisok korában is messze áll az emberi érzések, gondolatok, életformák első kialakulásától. A hieroglifák megfejtése után is megmaradtak azok a titkok, melyekre az egyiptomiak is felülről várták a választ: honnét ered az ember, mi az élet értelme?

Egyiptom voltaképpen a *Nilus* országa. A régiek úgy mondták, hogy a Nilus «ajándéka». Ez a folyó, mely az egyenlítő táján fakad, dél-északi irányban szeli át Kelet-afrikát. Amint vize lehömpölyög az utolsó vízesésen Asszuánnál, termékeny völgyet teremt medrének, mely helyenkint 25 km-re tágul. A völgyet hegyek, fensíkok, sivatagok szegélyezik keletről és nyugatról. Mielőtt a tengerbe érne a Nilus, medre sok ágra bomlik és a mocsaras, párás Deltát alkotja. A Nilus egyiptomi része (Asszuántól) 850 km hosszú; mégis összesen kb. csak 25.000 km² a termőtalaja. Talaját a Nilus szabályos kiöntései tették az antik világ legjobb termőtalajává. Az egyenlítői esőzések nyáron megduzzasztják a medret; július 19-én (ez az egyiptomi *újév)* megindul az áradás, mely évről-évre feljavítja a talajt. A Nilus vize adja az életet a népnek. Természetes, hogy a Nilus is, vize is — szent, életadó, áldástosztó lény a nép felfogásában.

A Nílus völgye két részre tagolja Egyiptom területét. A Deltának ősi neve *Alsó-Egyiptom;* a déli résznek pedig *Felső-Egyiptom.* Ez a két ország, melynek hosszú története volt addig is, míg Menes fáraó Kr. e. 4000—3000 körül a «két ország»-ot egyesítette és kettős koronáját saját fejére tette.

Egyiptom történetének a két ország egyesítése a legfontosabb dátuma. Előtte az egyiptomi *őstörténelem,* utána az ország «történelmi» kora.

Őstörténelem. Egyiptom *őstörténete* a jégkorszakba nyúlik vissza. A paleolit-kor embere a Nílus mentén vonult Afrika belsejébe és a Deltán át ment Nyugat

felé. A paleolit-kor kultúrfokainak nyomai ott maradtak a Nílus hordalékaiban. Az asszuánkörnyéki Sebil lelőhelyről nevezik el a Sebilien-nek azt a kultúrfokot, mely a késői paleolit-kor Capsien korának felel meg.

Az újkőkorban már bőnépességű lehetett a Nilus környéke. Munkás, földmívelő és állattenyésztő nép lakott Merimdeben, a Delta nyugati részében, agyagból, sásból, fából építette kunyhóit, kövön őrölte gabnáját, a cicomát nem nagyon szerette, halottaitól nem félt, a tűzhelyek közelébe temette őket. Holttestükre gabonát hintett. Fajtára különbözött azoktól a népektől, melyek ugyanez időben (Kr. e. 5000 körül) Felsőegyiptomban laktak. Felsőegyiptom újkőkorának legrégibb emléke az El-Tasa-i (Tasian) kultúra; ismeri a bumerangot; állatjai a szarvasmarha és a juh; fejlett keramikája van. Halottjait külön temetőbe viszi, guggoló helyzetben teszi a földbe, gyékénybe, lenvászonba, állatbőrökbe csavarja és jól ellátja sírjukat útravalóval a másvilágra. Aránylag nagy pompát fejt ki öltözködésben, testének díszítésében. Földanyát tiszteli mezítelen női szobrokban. Az állatkultuszt annyira viszi, hogy külön állattemetőket tart. Az ú. n. Negade-kultúrában gyarapszik a háziállatok száma (szamár, kutya, disznó, juh, kecske, szarvasmarha); van állatkultusz, ami az agyagedények díszítésein is meglátszik. A férfiak fallusz-tokot viselnek (körülmetélés?); a nők tetoválják magukat. Az ú. n. Gerzeh-kultúrában gyakoribbá válnak a rézeszközök, az ékszeranyagok közt feltűnik az arany, ezüst, lapislasuli és a fayence.

Ebből is látszik, hogy idegen hatásokat vesz fel Mezopotámia felől, Dél felől és Nyugat felől. Edényfestése rokon az egykorú szikla-, barlangképekkel.

Ezeket nevezhette el a későbbi történelem Horustisztelőknek.

Történelem. Az egyiptomi «történelmet» a világosbőrű,

az európaihoz hasonló *hamita*-nép hordozza, arcvonásai negroid jellegűek, haja hullámos. Nyelve a szemita-nyelvekkel rokon, de ez a távoli rokonság nagyon korai szétválásra mutat. A két ország egyesítése előtt Egyiptom önálló kisebb területekre, fejedelemségekre oszlott, melyeknek külön városi központjaik voltak. Ezekből lett a birodalom 42 megyéje (20 a Deltában, 22 Felsőegyiptomban).

Egyiptom történelmi korát Manetho pap (Kr. e. 280 körül) a 30 dinasztia szerint tagolja Menestől Nagy Sándorig. A 30 dinasztia így oszlik meg az ó-, közép- és újkorban :

1—6 dinasztiák : *ókor*— ; (4000—2200).

6—17 dinasztiák : középkor. (2200—1600).

18—30 dinasztiák : újkor. (1600—332). Az egyiptomi chronologia évszámai nagyon bizonytalanok, főleg az ősi időkben.

A vallástörténet megértéséhez szükséges Egyiptom történetének vázlatos bemutatása.

Az első három dinasztia története az abydosi királysírokban, a 4—6. dinasztiáké pedig a Memphis melletti piramisokban és masztabákban vonult meg. A masztabák négyszögletes, lapostetejű sírépületek. Az ú. n. «piramisszövegek» már egészen fejlett mithologiáról, kultuszról, halottkultuszról tanuskodnak. A három nagy piramis Cheops, Chefren, Mikerinos fáraók sírja. Az 5. dinasztia Re-kultuszát terjeszti. A *középkor* első fele sötét korszak Egyiptom történetében ; a központi hatalom elgyengül, vidéki fejedelmek versengenek az uralomért. Velük együtt a helyi istenek is harcba szállnak a főisten méltóságáért. A papok tudománya a napmithologiát dolgozza ki és Re-vel azonosítja az egyes isteneket. Az Osiris-kultusznak Abydos lett a főhelye. A 11. és 12. dinasztia alatt (nevezetes fáraók : Amenemhet és Szenszovert [gör. Sesostris]) Thebe felől újul meg a királyság hatalma, Amon lesz a főisten. A 12. dinasztia után (1700 körül

Kr. e.) egyideig az ú. n. *Hikszosz*-uralom következik. Szemita nomád nép lesz úrrá Egyiptomon kb. egy századig.

Az egyiptomi Seth-istent (a sivatag istene) azonosították a Hikszoszok istenével; Seth aztán maga is félelmetes, rosszindulatú istenné változott, mint a Hikszoszok, kiket nehéz harcok árán a thebei királyok legyőztek és kiűztek az országból. A Hikszosz-uralom idejére esik a bibliai József története, a zsidók elszaporodása Egyiptomban. Amenhotep (Amenophis), Thutmes (Thutmosis) és Ramszes megalapozták hódításaikkal az egyiptomi világuralmat — főleg Előázsia felé egész Mezopotámiáig. (18—19. dinasztia 1600—1100). Sok és fényes templomot építettek; III. Ramszes maga 65 Amon-Re-templomot épített. Ebben az időben épültek az egyiptomi művészetnek romjaikban is nagyszerű tanui: a karnaki, edfui, denderai templomok.

Nagy sziklasírokat vágtak a Nilus nyugati partján meredő hegyoldalakba Thebe mellett. Hozzáférhetetlen völgyben, a «királyok völgyében» vonultak a fáraók örök nyugalomra.

Amenophis, a 18. dinasztiából, meg akarja dönteni Amon és a többi istenek kultuszát, székhelyét átteszi Chut-Atenbe, a mai Tell-el-Amarnába. Új vallást ápol: a Napkorongnak, Atonnak vallását. Erről még részletesebben szólunk. Utódai, köztük Tut-ench-Amon, kinek sírját Lord Carnarvon 1922-ben tárta fel, kénytelenek visszatérni az Amon-kultuszra. Az amarnai kornak (Kr. e. 1400 körül) egész kultúráját érdekesen világítja meg az a gazdag levéltári anyag, melyet babiloni ékírású agyagtáblákon 1888-ban fedeztek fel. Ezek az iratok a zsidóságnak Kánaánban való térfoglalásáról is értesítenek.

Új kor. A 19. dinasztiától kezdve megint hanyatlik Egyiptom hatalma. A papság és katonaság úrrá lesz a fáraókon. A vallási spekuláció a pantheizmus felé hajlik.

Az Ázsiával való összeköttetés szemita isteneket hoz Egyiptomba. Etióp és libiai dinasztiák ragadják a hatalmat magukhoz.

I. Pszammetich a 26. dinasztia megalapítója (663—525), Alsóegyiptom Szais városába helyezi át az ország székhelyét *(szais-i korszak)*. Ez az imperium a régi dicsőségből táplálkozik; felújítja a piramisok korának irodalmát, művészetét, nagy buzgalommal másolja az ősi szövegeket oly időben, midőn már csak a papság érti őket.

Kambyzes perzsa király, 525-ben, meghódítja Egyiptomot. Ettől kezdve nem sikerül többé benső dinasztiának tartós uralomra jutni; a Nilus országa más világbirodalomnak lesz függvénye. Nagy Sándor (332) előtt kénytelen meghódolni az ókor e nagymultú országa; kapuit megnyitja a hellenizmus szelleme előtt, mely óvatos a hagyományaihoz ragaszkodó papsággal és néppel szemben. Nagy Sándor hadvezére, Ptolemaios Lagi megalapítja a ptolemaidák dinasztiáját. Az új székhely a nagy kikötőváros, Alexandria lesz. Az Osiris-kultuszt a ptolemaidák Szerapis-kultusszá formálják. Az új (igazában régi) isten végigjárja a hellenizmus birodalmát; vonzását megőrzi akkor is, midőn Róma lép Nagy Sándor örökébe.

A hellenizmus az ősi egyiptomi kultuszokat érintetlenül hagyja. A pogányság mellett a kereszténység is hamar terjed Egyiptomban; felhasználja a nagy kultúra eszközeit, Alexandriában tudományt, irodalmat, iskolát fejleszt. Legnagyobb képviselője: Origenes (Horus szülötte).

Pogányság, babona, varázslat járja át a Toth istenhez (Hermes) kapcsolódó hermetikus irodalmat. Az ősi pogány theologia a gnózis formájában termel új badarságokat. Alexandriából indul útjára Ammonios Sakkasszal az újplatonizmus, melynek legkiválóbbja: Plotinos a régi theogoniák és kozmogóniák szellemében szerkeszt

pantheisztikus vallásbölcseletet. Ezzel a vallásbölcselettel akarja a római imperium a haldokló pogányságot életre támasztani, a kereszténység diadalát feltartóztatni. Egyiptom, Szíria, Fönícia, Kisázsia, Perzsia adja a római imperium végső korának kultuszformáit, a misztériumokat. A természetistenítés és a mindig henotheisztikus irányú (egyistenre utaló) jámborság végső szintézise a Nap egyedüli istenítése, a solaris henotheizmus. Ez volt az eretnek-fáraónak, IV. Amenophisnak, vallási reformja Kr. e. 1400 körül ; Kr. u. 300 körül megint csak ez támad fel Krisztus ellen, az Igazság Napja ellen. — Az egyiptomi népvallás lassan elsorvad, Kr. u. 391-ben a keresztények ledöntik az alexandriai Serapeion-t. A Kr. u. VII. században az iszlam rombolja le a kereszténységgel együtt Egyiptom ősi kultúráját, fölégeti az alexandriai könyvtárat. A régi termőtalajra és városokra rátelepszik a homok, a piramisok dacolnak a mulandósággal, a szfinxek az ősi titkokat őrzik, az obeliszkek átvándorolnak a Nyugat városaiba. Az egyik közülük a Szent Pétertéren áll Rómában ; csúcsán a kereszt, hieroglifái még láthatók, de fölöttük ott a felírás, melyben a vallástörténet iránya és célja talál kifejezést : *Christus regnat, Christus vincit, Christus imperat.*

Az egyiptomi vallástörténet forrásai.

Az egyiptomiak vallásának megismeréséhez bőséges eszköz áll rendelkezésre. Elsősorban maga a nagy emlékmű-anyag : épületek, templomok, sírok, festmények, szobrok, ipari tárgyak, díszek. Ezek közt főleg a sírok őriznek rengeteg anyagot, bár a legtöbbjüket többször is kifosztották a sírrablók. A sírokban található a legtöbb *írott anyag* is. Az egyiptomiak az írást nemcsak a gondolat megrögzítésére használták, hanem — varázslatra is. Az írás a másvilágra adott útmutatást a halottnak, paran-

csokat az isteneknek, tanácsokat, felmondandó szövegeket. Az egyiptomi írás ősi, «szent», «papi» formája : a képírás, a *hieroglif*-írás. Ez eredetileg fogalomírás, a fogalmat képpel fejezi ki, de vannak jelei egyes hangokra is. Ebből keletkezett az egyszerűbb, népi, *demotikus* írás. Legértékesebb, legősibb szövegek azok, melyeket a piramisokban találtak *(piramis-szövegek)*. Nagytömegű szöveget rejtenek magukban a múmiák fakoporsói is *(sír-szövegek)*; gyakori ezek közt az ú. n. «*halotti könyv*», mely nem egységes alkotás, hanem esetenkint változó összetételű gyűjteménye a másvilági útmutatás tanácsainak. Az egyiptomiak szerették az írást, azért minden alkalmas felületet kihasználtak templomokon, piramisokon stb. Irodalmukat nemcsak épületfalak őrzik, hanem agyagtáblák, falapok (koporsó) és a papirus-cserje szeleteiből alkotott *papirus* is. Agyagtáblákból áll III. és IV. Amenophis Tell-el-Amarnai levéltára ; papirus-iratok bőségesen kerültek a koporsókba is, de egyébként is gazdag lelőhelyeik — az újabban feltárt szemétdombok.

Alig van az egyiptomi irodalomnak, bármilyen célú vagy tárgyú legyen, olyan emléke, melynek ne volna vallási vonatkozása. Hisz az életet a vallás teljesen átjárta. Ez a gazdag vallási irodalmi amyag elsősorban a halottkultusz, aztán a varázslat, végül a kultusz (himnuszok, litániák) szolgálatában áll. Érdekesek az életbölcsességet tárgyaló könyvek, ezek közt a Merikere fáraó bölcsességkönyve, vagy Amen-em-ope tanítása (Kr. e. X—IX. század), melyet a bibliai Példabeszédek könyve is használt forrásul. (Radó : Kereszténység szent könyvei. I. 201.) Aránylag kevés írott emlék beszél részletesen azokról a mithoszokról, melyekre egyébként sok az utalás.

Az egyiptomi irodalom értelmezése nagy nehézségekbe ütközik, mert az egyiptomi nyelv szavai és kifejező formái gyakran bizonytalan értelműek. Ezért is, meg a tárgy-

választás hézagai miatt is, értékesek az Egyiptomra vonatkozó idegen feljegyzések.

Azt ma már világosan látni, hogy az *Ószövetség* adatai Egyiptomról, vallási, kulturális viszonyairól helytállók. *Herodotos* (Kr. e. 480—426) Historiájának 2. (és 3. elsőrész) könyvében részletesen beszámol egyiptomi útjának tapasztalatairól. Sajnos, hogy — sokszor nem a maga szemével nézett, hanem — vezetőinek szemével. A Kr. e. I. századi *Diodorus* (Siculus) szintén személyes tapasztalatait jegyzi fel. Mindmáig nincs összefüggő *egyiptomi* emlék az Osiris-mithoszról. Ezt a hiányt pótolja Plutarchos (Kr. u. 50—125) görög műve Osirisről és Isisről.

Az egyiptomi vallás kialakító tényezői.

Az egyiptomi vallás sokarcú, titokzatos mivoltába akar bepillantást nyerni a mai vallástörténet. Jellemző, hogy benne minden vallástörténeti irány megtalálja a maga igazoló vonását ; De Rougé, Pierret a monotheizmust tartják e vallás gyökerének, Brugsch viszont a pantheizmust. Le Page Renouf Max Müller-i eszmevilágában a «végtelen megsejtéséből» magyarázza az egyiptomi politheizmust, Lepsius pedig a nap-kultuszból. Mások a fetisizmusra, mágiára mutatnak rá (Foucart, Maspero, Erman), mint ősforrásra és természetes, hogy a sorból nem maradhat ki se a totemizmus, se az animizmus. Mindnek akad képviselője, aki a saját kulcsával nyitogatja az egyiptomi titkok zárát.

Hogy a kérdéshez, ha röviden is, hozzászólhassunk, két alapvető megjegyzést kell tennünk. Az első az, hogy az egyiptomi vallás akkor, amidőn a piramisszövegekben megszólal, már hosszú, sokévezredes alakuláson ment keresztül. Ennek az alakulásnak hordozói : a két kőkorszak népei, nem mind azonosak azzal a fajjal, mely az egyiptomi «történelem» alanya. Egyiptomon át áramlanak

mai lakóhelyükre Afrika népei, érintkezések vannak a spanyol barlanglakók és egyiptomi kortársaik közt. A történelmi Egyiptom zártabb, mint az őstörténeti. Ez a megfontolás már eleve kizárja azt, hogy az egyiptomi vallást egy tényező hatásaiból magyarázzuk. A piramisok vallása már sokelemű *szinkretizmus* eredménye. Ezt nem rontja le az a *konzervatív* vonás, mely az egyiptomi lelket annyira jellemzi. Sőt: épp ez a ragaszkodás az ősi formákhoz, őrzi meg azokat a vonásokat, melyeket különböző tényezők vontak az egyiptomi vallás arcára. Hisz az egyiptomi nép nem a jövőbe néz, nincs messiásvárása, a jövőbe való lendülete, hanem a multba. A jelen akkor értékes számára, ha a multnak pontos másolása.

A másik megfontolni való: Egyiptomban a vallási alakulás spontán folyamát korán megakasztja: az eszmélő, theologiát alkotó papi tudomány. A piramisok korában már megvannak a theogoniák, az istenekre ráfeküdt a rendszer. A theologia vallását nem szabad azonosítani a népvallással; még ha érintkezik is a kettő, ha a papi tudomány nem is alkot egészen saját, esoterikus vallást, mégis nyilvánvaló, hogy ez a tényező elkülöníti a néphitet a hivatalos vallástól. A hivatalos vallás másik irányítója: a politikai hatalom, mely isteneket csap le és emel fel. Ez a kettő hol hatalmi szóval, hol bölcselettel (hisz az eretnek Amenophis vallásfilozófus is) irányítja a vallási alakulást.

Már most: nem szabad az egyiptomi vallást mozdulatlan egésznek tekinteni és történelmi formáját visszavetíteni az őstörténetbe. Abból, hogy történelmi alakján néha egyes vonások kidomborodnak (pantheizmus, nap egyedüli istenítése), nem következik, hogy ezek ősi tényezők; abból, hogy más vonások háttérbe szorulnak, nem következik, hogy eredetileg nem volt nagyobb szerepük.

Az államvallást Egyiptomban is megelőzték a helyi

kultuszok ; az államvallás voltaképpen egy-egy helyi (székhelyi) kultusznak előnyomulása. Ezek a helyi kultuszok pedig eredetükben egy-egy nomád törzsnek, atyajogú vagy anyajogú, részben totemisztikus klánnak, osztálynak vallásai voltak. A politeizmus pantheonja ugyancsak szegény volt akkor, midőn a későbbi nagytemplomok helyén még csak agyaggal tömött nádkunyhó állott és benne a törzs, klán istene.

A helyi istenek jórészén még akkor is meglátszanak a «nagyisten» vonásai, midőn már régen beolvadtak a politeista pantheonba és atyákból tán dédunokák lettek. A piramisszövegekben is feltűnik, hogy az istent egyedülinek, végtelennek, öröknek mondják. A helyi istent hívei világteremtőnek, alkotónak gondolják, akkor is, midőn a hivatalos mithologia egy-egy istenre ráruházza a világ alkotását. Helyenként nyomon lehet követni a nagyistenhitnek átmenetét a politeizmusba : az eredeti hagyományban nincs az istennek felesége, a mithosz gyárt neki egyet : saját nevének nőnemű alakját (Amon, Ament), vagy egy más «nyelvtani» istennőt, elvont fogalom megszemélyesítését (Atum, Jusas) ; vagy egy eredetileg önálló istennőt, földanyát, éganyát (Osiris, Isis.)

A Napisten, mint pl. *Re:* eredetileg égisten volt, az égisten pedig — láttuk már — a nagyisten változata. Érdekesen lehet ezt bizonyítani a Re-mithosz töredékéből. Isis meg akarja tudni Re-nek titkos nevét (névvarázs). Re vonakodik, Isis kígyót teremt, ez megmarja Re-t. Isis nem gyógyítja meg addig, míg titkos nevét el nem árulja és két szemét (Nap és Hold) Horusnak át nem adja. Ime : a mithosz primitív logikátlansága ! Re-t már napistennek tisztelik, midőn még mindig a Nap és a Hold az ő «szemei». Nyilván : ez a két szeme még égisten korából maradt meg neki. Egy másik mithoszban Seth elrabolja Horusnak (szintén napisten, azaz korábban égisten) balszemét, a Holdat. Másik tényezője az egyip-

tomi vallásnak nyilván : a természetmithosz, mely kétirányú : égmithosz és földmithosz. Az égmithosz a nagyistent azonosítja az éggel, majd a nagyisten vonásaival felruházza a megszemélyesített Napot. A helyi (később államistenek) egyrésze így lett Napisten : Re, Atum (Heliopolis), Horus (Edfu), Chepere, Osiris. A holdmithosz alkotta Thot isten alakját, aki később az írás, tudomány, varázslat és gyógyítás istene lett, amolyan «műveltségadó», kultúrhős. Holdisten Chonsu is. Az égmithologia Egyiptomban nem alakít ki részletekbe menő égitestmithologiát.

Nehéz kiigazodni az egyiptomiak földmithologiáján. Különös, hogy a történelmi korban épp itt nincs határozott «földanya», még Isis sem az, bár szent állata a tehén. Viszont a mithosz hímneművé teszi a földet (Geb) és nőneművé az eget (Nut). Talán Neith, szaisi helyi istennőnek lehetett földanya-jellege, erre mutat jelzője : útnyitó, továbbá az a tény, hogy a sírok, holtak istennője volt, végül lényének harcias vonásai (Istar). Hathornak (székhelye Dendera) jellegében is feltűnő, hogy égistennőnek hiszik, mégis a tehénben tisztelik ; ő az isteni bába, aki a fáraók megszületésénél segédkezik. Talán a korán istenített, de helyi kultuszban nem részesülő Nilus (Hapi isten) szerepe az egyiptomi földmívelésben, tenyészetben ad némi magyarázatot arra, hogy miért homályosult el épp a földmívelés klasszikus hazájában, ahol az anyajognak kétségtelen nyomai vannak, Földanya alakja. A mithoszokban nincs ugyan logika, de gyakoriak bizonyos tipikus egyezések, melyek a szemlélet azonosságából erednek.

Az egyiptomiak szemléletében a Nilus nemcsak termékenységet, de magát a termőtalajt is adta. A termőföld itt háttérbe szorult a szemléletben, vele a föld anya-jellege is. A Nilus pedig, mint termékenyítő : hímneművé válik, isten lesz, de azonosul a legnépszerűbb istennel : Osiris-

szal is. A tenyészetmithosz az Osiris-Isis mondában más formát nyer, mint a taurusi (Asztarte, Istár, Kybele) és görög (Demeter) mondákban.

A természetmithosz mellett a *kultúra* mithosza későbbi képződmény. Ez is változtatólag hat az egyes istenek alakjára: egyes nagyistenekből őstörténeti hősöket, királyokat, műveltségadókat csinál (Re, Osiris) euhemerikus módon. Megkettőzi az isteneket: külön istenei lesznek az élők városának, külön a temetőknek. Az egyes épületeknek, templomoknak is ád isteneket (istennőket).

Az egyiptomi állatkultusz már az ókori utazók figyelmét felkeltette. Az állatkultusz egyes formái világosan totemisztikus eredetre mutatnak, amit megerősítenek a legújabb ásatások, melyek az állatkultusz kőkorszakbeli meglétét igazolják. Totemisztikus jellegű az, hogy a szent állatokat nem ölik meg, nem eszik meg, még elhullásuk után is temetést rendeznek számukra. Egyes megyéknek megvan a maguk külön szent állata, mely más megyében nem nyer tiszteletet. A tisztelet vallásos kultusszá lett, egyes példányokat (Apis, Re bikája, Osiris kosa) a templomban látnak el formális kultusszal. Másutt a fajta minden egyes tagjára kiterjed a tisztelet; ezrével találtak pl. állatmúmiákat. A totemállat — mint a klán őse — könnyen azonosul a klán istenével (helyi isten). Ezt igazolja az a tény, hogy az állatképű egyiptomi istenektől eredeztetik az emberek is magukat; minden kultuszhely a magáétól.

A totemizmus és a napmithologia másutt is párhuzamosan szoktak jelentkezni. Az egyiptomi szent állatok egyrésze nyilván a napmithologiára utal: ilyen pl. az oroszlán, a sólyom, (Horus madara), a szent ganéjtúró bogár (skarabeus, Chepere állatja).

Az önálló megyék egyesítésével a régi társadalmi szervezet is módosult, a totemizmus tehát elvesztette a maga gyökerét, társadalmi jelentőségét. Viszont az egyiptomiak

hagyománytisztelete megőrizte továbbra is a korábbi állatkultuszt és egyes isteneknek az állatokkal való azonosítását, ami főleg az istenábrázolásokra hatott. Az ősi hieroglifákban az isten jele a sólyom, az istennőé a kígyó. Sok isten állatfejű ; viszont a szent állatok (bennu-madár, skarabeus) emberfejűek.

A totemizmuson kívül bizonyára része volt az állatkultuszban és az istenek állatképűségében annak a szimbolizmusnak, mely az isteni erőt, hatalmat, nemző erőt, bölcsességet, gyorsaságot : egyes állatokban látta megtestesítve és a metaforából tárgyi képet alkotott. Igy juthattak pl. tisztelethez a bika, a bakkecske, a kos, a krokodil, a víziló, az ibisz-madár, a kócsag. A lelket (ba) szintén emberfejű madárként ábrázolják ; az animizmus mellett főleg az állatok varázserejében való hit mozdította elő az állatkultuszt. A temetők, holtak védelme (magia) hathatott arra, hogy a farkast, kutyát (kutyafejű Anubis) sakált tiszteljék, hisz ezek tehettek kárt a temetőkben. A totemizmus mellett ez a mágikus szimbolizmus magyarázza meg egyes növények (olajfa ; Nuth, Hathor Neith istennők szikomór-fája ; Min ciprusa, Osiris erikafája).

Az állatkultusz tehát több forrásból táplálkozott ; bármennyire uralkodik is az egyiptomi valláson, mégsem válik kizárólagossá : vannak istenek, kiket az őskorban emberalakúaknak ábrázolnak : Ptah, Min, Amon ; mások eredetileg nem nyertek képszerű ábrázolást : Geb, Nuth és egyes elvont istenségek : Neftisz, Mut, Ament.

Hogy az egyiptomi vallásra egyes megyékben az *anyajog* is hatással volt, azt néhány adat igazolja. Vannak megyék, melyeknek helyi istene : nő, mint Neith, Sechmet, Hathor. Maspero szerint Isis is ily helyi istennő volt a Deltában. Az újkőkorszak Tasian kultúrájában találtak földanya-szobrokat. A régi feliratok őskként gyakran említik az anyát, kevésbbé az apát. (Erman—

Ranke. 183. l.) A középkorban gyakoriak az adatok a nőági öröklésre. Az anyajog tehát helyenkint sokáig érvényben volt ; de mellette a totemisztikus atyajog volt az általánosabb. Kezdetben a nők követték urukat a halálba, ami világos bizonyíték az atyajog mellett, épúgy, mint a napmithologia.

Az egyiptomi vallás egészén még két tényező hatása vonul át : a *szellemhité*, mely mint lélekhit az egyiptomiak páratlanul fejlett halott- és őskultuszát táplálja ; ugyanez teremti meg a többnyire névtelen «kísértet»-szerű szellemeket, kik részben helyhez (folyóhoz, hegyhez, fához) kötöttek, részben kószláló szellemek. Továbbá a vele párosult *varázslaté*, mely áthat a vallásra, átalakítja az istenek erejéről való felfogást (névvarázs az isteneknél !), az isteneket aláveti a varázsszövegeknek, a halottakat mentesíti az erkölcsi felelősség alól az ítéleten, alapjává lesz a király és az egyedek istennéválásának. A varázslat hatalma rettentő erővel köti le az egyiptomiak magánéletét, egészségét, betegségét, örömét és bánatát és holtuk után sem hagyja el őket.

Ha végig tekintünk a felsorolt tényezőkön, azt látjuk, hogy az egyiptomi vallás egészen sajátos kompendiuma a vallástörténetnek. Pedig még csak a népvallás összetevőit soroltuk fel.

Istenek, állatok, fáraók.

Az egyiptomi isteneket korán rendszerbe foglalta a papok tudománya ; de ezt a rendszert itt is megelőzték a helyi kultuszok. Minden városnak megvan a maga helyi istene, templommal, kultusszal. A helyi istenre állnak általában az istenség jelzői. Az istent rendesen saját városáról nevezik el, amolyan nemesi előnév módjára : «a nechebi», a zenenti ; X. város Ura. A város mellett, rendesen a nyugati oldalon van a temető. Annak is

van istene. A legtöbb helyi isten eredeti jellege bizonytalan ; nincs határozott kapcsolata égitesttel, nincs egyirányú működése (harcisten, gyógyító stb.). Legtöbbjük hímnemű, feleségük rendszerint — későbbi házasodással kerül hozzájuk. A természetmithologia lassan hatja át őket ; jellegük azután is változik ; csak épp állatalakjuk marad állandó. A mithologia mellett a történelem is színezi alakjukat. Horus, aki az egyesítő fáraók istene volt, hadiisten lesz, Seth, akit a hikszoszok istenével azonosítottak, olyan sátánféle jelleget kap. A következőkben felsoroljuk a fontosabb helyi isteneket : alakváltozásaik részletes taglalása nélkül. Néha egy-egy isten két helynek is istene. Ezt abból magyarázzák, hogy gyarmatosítás útján került második helyére.

Horus, a sólyomfejű isten, Nechenben és Edfuban székel, de meghódít más városokat is. Eredetileg égisten, két szeme a Nap és Hold ; állata a sólyom. Napistenné lesz, jelvénye a szárnyas napkorong. Belekerül a mithoszokba, főleg az Osiris-Isis mithoszba. A görögök Harmachis néven ismerik a két horizonton uralkodó Horust ; a gizeh-i szfinx állítólag őt ábrázolja. Mint Serapis-Isis gyermeke : ő a Harpokratész.

Atum (Tum) On, (Heliopolis) napváros istene. Emberként ábrázolják. A napváros papjai persze napistent látnak benne és hosszú regéket költenek róla.

Amon az újkor uralkodóinak székhelyén, Thebében részesült kultuszban. Földistent és halottistent sejtenek benne. Később azonosul a napistennel : Re-vel és államisten lesz, akinek a kultuszát a fáraók Szíriáig terjesztik. Állata a kos. Felesége *Mut* (Anya), vagy Ament. Theba temetőinek őre a Mer-szeger kígyóistennő.

Ptah Memphis-nek, az ókori székvárosnak istene. Társa Szokár-temetőisten ; a kettő összeolvad ; embermúmiaként ábrázolják az egyesült istent. Állata az apisbika.

Az oroszlánfejű Szechmet istennő, Ptah neje, Latopolisnak volt helyi istennője. Égistennő, de amellett pusztító, harcos nő.

Thot székhelye Chemnu (Hermopolis), úgylátszik holdisten. Ő találta fel a naptárt és az írást ; ő az istenek íródeákja. A halottkultuszban fontos a szerepe ; sok mithosz fűződik hozzá. A varázstudománynak is Thot a mestere. A görögök Hermesszel azonosították. Állata az ibisz és a pávián. Igy is ábrázolják.

Anher (gör. Onuris) Abydosz helyi istene. A Napnak és harcnak istene.

Min Koptoszban székelt. A tenyészet istene. A denderah-i (Felsőegyiptom) *Hathor* istennőnek szent állata a tehén. Az égnek és az alvilágnak úrnője, aki a halottaknak kenyeret és vizet ád, hogy vissza ne térhessenek.

Omboszban a krokodilképű *Szobek* uralkodik, Hermonthiszban *Month*, később *Chonszu*.

Valahol a Deltában lehetett helyi isten *Szeth*, akit a görögök Typhonnal azonosítottak. Azt mondják, tán a sivatagnak volt istene, innét jellegének ijjesztő vonása. Mivel a hikszoszok istenével azonosították, vele együtt utálták állatait is, a krokodilt, szamarat és vízilovat.

Szais-nak istennője *Neith*, az «útnyító» istennő.

Osiris-nek két székhelye van : Busiris (Osiris háza) és Abydos. Róla és Isis-ról külön tárgyalunk.

Az istenek közt vannak, kik nem szorosan helyi istenek, hanem általános kultuszban részesednek. Ilyenek : *Re*, a Napisten ; az ókor dinasztiái terjesztik tiszteletét ; a fáraók magukat róla nevezik el, Nevoser-re gyönyörű templomot épít neki. Úgy gondolják, hogy Re hajnalban feltámad, bárkáján végig szeli az eget. Mikor sugarai rajt égnek az obeliszk csúcsán, Re-nek fia, a fáraó kelet felé fordulva énekli a Naphimnuszt. Dicsőíti benne Ret, aki Numból (az ősvízből) száll fel és megvilágítja a két országot. «Magasztal téged a szent kilences (istenek cso-

portja), szép isteni gyermek. Ha előjösz, megélednek az emberek, örömrivalgásban törnek ki ; a páviánok téged tisztelnek. Dicsőség neked : hirdetik a vadak. Kígyód megmarja elleneidet . . .»

Re-vel lassankint azonosulnak a többi istenek, a fáraók pedig Re fiának képzelik magukat. Az égmithologia többi istenei : *Joh* (Hold), *Nut* (ég). A földmithologiáe : *Geb* (a föld), *Hapi* (Nilus).

Az istenek közt nem szabad megfeledkeznünk «Re fiáról», a *fáraóról* sem, hisz őt istenként magasztalják alattvalói, félik ellenei. Születésekor Horus és Szeth felujjonganak, az istenek hivalkodnak : mi nemzettük őt — és az istennők örülnek, hogy tőlük született.

Azt hiszik, hogy asszony-anyjához a király képében maga Amon-Re lép be a hálószobába. A fáraó anyja rámosolyog Amonra és Chnum, a teremtő megalkotja a kis királyt, Heket bábaistennő az agyagbábuba életet önt ; születése után pedig Hathor tehene szoptatja a fáraó-gyermeket. Amikor elfoglalja trónját, Re, Atum és Ptah koronázzák meg. A nép boldog, hogy van már utóda Horusnak és Osirisnek, új, boldog korszak száll a világra. Az isteneket játszó papok mindjárt meg is fürdetik a királyt és bemutatják a többi istennek. Fehér és piros koronával koronázzák. Megülik a koronázás évfordulóját is és ha megéri, harminc év mulva jubileumot ünnepelnek.

A fáraónak millió füle van és szeme fénylőbb, mint a csillagok. Ő az összes istenek főpapja. Hatalmát az udvari stílus így fejezi ki : Amit szíved kíván, megtörténik. Láttuk csodáidat trónfoglalásod óta. Ha a víznek mondod : menj a hegyre, az óceán felhág a hegyekre. Nyelved trónusa az igazság temploma, isten ül az ajkadon. Ha meghal a fáraó, bizony Osiris lesz belőle a másvilágon.

De ezzel nem minden fáraó elégszik meg. Ré fiai istennek, «jóistennek» szólíttatják magukat ; III. Szezosztris

a nubiai barbárok istenévé teszi magát ; III. Amenophis Soleb-ben (Nubia) templomot építtet magának és Sedeingában feleségének. Hisz a fáraó felesége is az istenek világába tartozik. Horust és Szethet nézi, barátnője Horusnak és szerelmes felesége az isteni fáraónak, sőt anyja az újszülött istennek.

Lehet-e csodálni e jelzőket olyan népnél, mely a macskát, kutyát, sakált, páviánt tán szebbekkel is illette?

A papok tudománya és a nép hite.

Az egyiptomi theologia, a városi templomok papságának tudománya rendszerbe akarta foglalni a birodalom egyesítésével keletkezett pantheont. Ez a rendszerezés egyrészt a helyi istenek családi összeköttetéseit tisztázta, másrészt a birodalom összes istenei közt teremtett összefüggéseket. Az összefüggés-gyártásban a számoknak és az allegorizáló szóelemzéseknek jutott fontos szerep.

A szomszédisteneket összefogták közös kultuszba, közös szentéllyel (theoi synnaoi). Alkottak istencsaládokat, melyeknek leszármazása rendszerint az : atya, anya, fiú-hármast fejezi ki (pl. Osiris—Isis—Horus ; Amon—Mut—Chonsu) ; néha a hármasban a fiú helyett két feleség szerepel. Dogmatörténészek, akik hajdú létükre harangöntésre vállalkoznak, ezekből a hármasokból vezetik le a keresztény szentháromságot.

A helyi kultuszok közül a székhely kultusza emelkedik ki, mint tágabb értelemben vett államvallás. Ennek a szellemében igyekszenek a papok a székhely istenének főhelyet biztosítani és az istenek leszármazását összekapcsolni a világ eredetével (theogonia, kozmogonia). Így már a hármas nem lesz elég, hanem kilencesek keletkeznek.

Mondottuk már, hogy a világteremtést a néphit általában a helyi istennek tulajdonítja. A világalkotás,

csinálás megfelel az isten természetének és a helyi kultusz kultúrfokának. Ptah memphisi isten építi a világot ; Chnum, mint jó gerencsér, korongján agyagból formálja a *világtojást. Eredetileg az alkotás, alakítás a világteremtés* ténye ; másutt a születés, leszármazás ténye kapcsolódik hozzá. Azt hiszik, hogy a világ őselve : Nun, az őskaosz magában rejti a mindenség hím- és nőnemű csiráit. Belőle száll fel Re (a Nap).

A heliopolisi (On-i) kozmogonia szerint az őskaoszban Atum volt az első létező ; önmagából nemzette Su-t (levegő-ég) és Tefnet-et (harmat). Az ég és föld : Nut és Geb az ősvízben voltak összeolvadva ; Su, a levegő közéjük furakodott, Nutot felemelte, elválasztotta az eget a földtől. Geb és Nut gyermeke Osiris (a termőföld) és Szeth (a sivatag) ; lányaik : Isis és Neftisz. Igy már megvan az istenek szent kilences száma és kész a világ.

A hermopolis-i kozmogoniában Thot-é, a varázsló és írástudó istené a főszerep. Természetes, hogy a szóvarázs a teremtés eszköze. Thot szava négy hímnemű (Nu, Heh, Kek és Nenu) és négy nőnemű (Nut, Hehet, Keket és Nenut) istennek ád életet. A theogonia itt is kozmogonia, de senkise tudja, talán Thot se, mit jelentenek ezek a nyelvtani istenségek. Vallástörténészek szép mesealakokat sejtenek bennük : a négy elemet, vagy az őskaoszt, a cselekvő első mozgatót, a vágyat (Erosz) és a lehellet-lelket, no meg más szép dolgokat. Az egykorú képzelet béka- vagy kígyófejű isteneket látott bennük ; táncoló páviánokként is ábrázolták a szent «*nyolcast*», kit «kilencessé» Thot egészít ki. Ime : a hellenisztikus gnózisnak ősformája. A gnózis rendszereiben is így sereglenek elő elvont fogalmak, egy vagy két ősforrásból. És a «szent számok» is végig járják a görög filozófiát (Pythagoras, Plató), de az Alexandriából kiinduló keresztény számmisztikát is. A hetes, nyolcas, kilences Origenes-nek is szent, mély titkú szám.

A «mély» tudomány mellett persze tovább élt a szemléleten vagy képzeleten alapuló közhit. Azt gondolták egyesek, hogy ember, állat, növény — szóval az élet — a Nilus iszapjából keletkezett. Mások bájos hite szerint az élők az istenek könnyeinek köszönik létüket. Az istenek könnye — bizonyára az ég harmata.

Amikor a gondolkozás nem tud mit csinálni a sok istennel, *szóelemzéssel* próbál hozzájuk férni és ha talált valami jelentést, azt ugyancsak iparkodik «elmélyíteni». Amon töve állítólag annyit jelent, mint «rejtve lenni»; nohát neki fogtak a rejtély földerítésének. Osiris nevét: a Nap erejé-re értették. Geb neve ludat jelent. Persze — lúd lett Gebből, ő rakta a világ tojását, gágogott is hozzá.

A theogoniák is, a kozmogoniák is — egységet vittek bele a politheizmusba; isteneket és világot egy őselvből származtattak. Minek akkor az istenek serege? Az egyiptomi theologia tovább viszi ezt az egységesítést. Az istenek — *egy* istennek — név- és alakváltozatai. Összefogták azokat az isteneket, kiknek azonos volt a jellegük, mint nap-, föld-, halottisteneknek. Aztán valamennyi isten átalakult: *napistenné* a papok és írástudók fejében. A Napváros (Heliopolis) theologiája mindent az éltető Nappal azonosított, minden isten Re-vé lett.

A naptheologia át akarta alakítani a kultuszt is. Ledönteni a sok bálványt, helyükbe állítani az egyedüli istent, a Napot.

A Napisten fáraója.

Kr. e. 1375-ben IV. Amenhotep (Amenophis) lépett ősei trónjára. A Napváros papjai voltak bizonyára sugalmazói abban, hogy Amon városában, Thebé-ban a szemhatár (horizont) Napjának, Re-nek építsen templomot, az ősi Amon-templom szomszédságában. Először még engedményeket tesz a hagyománynak: Re-t sólyomfejű emberként ábrázolja, fején a napkoronggal. Aztán maga

a napkorong lesz az isten képe ; sugarai kezekben végződve — a földig érnek. Ott hagyja Thebé-t, megváltoztatja nevét Echnaton-ra, Aton fényére. Aton a napkorong neve. Új székvárost épít, Chut-Aten-t (Tell el Amarna). Megépíti istenének templomát, türelmetlenül üldözi a régi kultuszokat.

Új himnusz cseng fel a Nap tiszteletére, először valószínűleg Echnaton ajkán, midőn új templomában köszöntötte a fölkelő Napot :

Az ég fényhegyén Te ragyogsz fel szépen
Éltető Nap, benned az élet forrása !
Kelet fényhegyén te támadtál fel,
Az országokat beragyogtad szépségeddel.
Szép vagy, nagy vagy, magasan ragyogsz az országokon.
Sugaraid bejárják mind az országokat végig, miket te alkottál.

Te vagy a Nap és a Föld széléig ér a hatalmad ;
Igába fogod a földet szerelmes fiad [a fáraó] számára.
Messze vagy, de fényed itt ragyog a földön.
Szemébe sütsz az embernek, de utadat nem látjuk.

Ha lenyugszol Nyugat fényhegyén
Homály borul a földre, mint a halál.
Az alvók betakart fejjel alusznak kamráikban,
Egyik szem nem látja a másikat.
Fejük alul lophatják ki kincseiket,
És nem veszik észre.
A rablók elhagyják barlangjaikat, minden féreg vészesen mar,
A sötétség lesz a tűzhelyük.
A világra csend borul, fényhegyéről pihenni tért Alkotója.

De ha megint felragyogsz a szemhatáron, világos lesz a világ.
Ha mint Nap ragyogsz nappal
Elinal a homály. Ha fénykévéidet megadod,
A két ország ünnepre támad.
Felébred az ember, talpára áll ;
Te támasztottad fel őket.
Megmossák testüket, ruháikat fölveszik,
Karjukat feléd tárják, mert megjelentél.

A világ munkába áll;
Jóllakik a barom a füves legelőn.
Zöldek a fák és a pástok.
Madarak szállnak fel fészkükről
Szárnyukat emelik imádásodra;
Megindul minden állat,
Minden, mi csúszik, mászik,
Megéled, mert felragyogtál előttük.
Fel és le a folyón úsznak a hajók
Megnyílnak az utak a te fényedtől.
A halak színed előtt szökellnek a víz tükrén,
Fényed lehat a tenger fenekére.

Az anyák méhe általad fogan,
A férfiak magvát te alkotod.
Anyja testében te élteted a magzatot,
Te nyugtatod meg, ne sírjon többé;
Dajkája vagy már anyja méhében.
Levegőt ő [a Nap] ád, hogy éljen minden alkotása.
Amint elhagyja anyja méhét, születése napján, hogy lélekzetet vegyen.
Te nyitod meg száját a szóra; gondolsz gondjaira.

Csipog a madár a tojáshéjban; lehelleted tartja őt életben
Megszabod a napját, mikor töri fel a héjat,
Kibúvik a tojásból, megszólal a maga napján,
És ha kibújt, mindjárt lábain lépdel.

Mily számos a te alkotásod
És rejtve van az ember szeme elől!
Egyedül vagy isten, se párod, se másod!

A Földet te alkottad szíved szerint, Magad, társtalanul,
Rajta az embert, a csordát és minden állatot.
Mindent, mi lábon jár a föld színén,
Mindent, mi szárnyán magasba röppen,
Szíria és Nubia hegyes országát
És Egyiptom síkságát.

Te állítod a maga helyére az embert,
Gondját is te viseled.
Van neki kenyere, megszabva élte napjai.
Más és más a beszédjük,
Más a fajtájuk; bőrük színe sem egy.
Te különbözteted meg a népeket:

Te alkottad a Nilust, az Alvilág mélyén
Te szökteted fel kedved szerint,
Hogy éljen Egyiptom népe,
Kiket magadnak alkottál.
Te vagy mindnyájuk Ura,
Ki elfáradtál tőlük.
Országok Ura, mindenekre fénylesz,
A nappal nagytekintetű Napja!

A messze hegyek országai is általad élnek,
Nekik az égen adtál Nilust.
Leszáll hozzájuk, hegyeikben tengernyi vizet fakaszt,
Földjeiket megöntözi, ahogy kívánják.
Mily jótékonyak terveid, örökkévaló Úr!
Az égi Nilust — más népeknek adtad,
Nekik a hegyek vadját, mely lábain szalad,
Az igazi Nilust, az alvilágból eredőt, pedig az egyiptomiaknak.

Fényed, mint a dajka, élteti a vetéseket.
Ha felragyogsz, mind neked él és nő!
Az évnek szakait te szabod meg, hogy megnőhessen minden alkotásod.
A telet, hogy enyhülést adjon,
A nyár hevét, hogy megértsék valódat.
Az eget te emelted fel a föld fölé magasra,
Hogy rajta ragyoghass;
Hogy lássunk mindent, mit csak magad alkottál,
Ha mint éltető Nap, előttünk ragyogsz
A messze távolban és mégis közel.

Egy vagy és mégis millió alakot öltesz:
Városokat, falvakat, szántóföldet, utat és folyót.
Magával szemben — tekint rád minden szem,
Ha a föld fölött jársz, mint a nappal Napja.

És ha eltávozol messze,
És ha alusznak a szemek, kiknek te adtál látást,
Hogy ne magad lássad csak önmagadat,
Ha egy se nézi már alkotásaidat:
Mégis szívemben élsz te még.
Nincs más, ki téged igazán ismerne,
Csak fiad, Nefercheprure Vanre (IV. Amenhotep trónfoglalási neve)

Erődet és terveidet neki megmutattad,
A világot kezedben tartod,
Mint ahogy alkottad.
Ha felviláglasz, élnek.
Ha lenyugszol, meghalnak.
Mindenek éltének te vagy a mértéke, tebenned élnek,
Szépséget lát a szem, míg csak pihenni nem térsz,
Ha lenyugszol, megakad minden munka.
Ha feltámadsz, minden kar kész a királyért;
Gyorsak az inak, mióta a világot alkottad.
A világot odaadtad fiadnak, ki testedből sarjadt.
Echnaton királynak és királyné hitvesének![44]

Egészében közöltük a himnuszt, hogy megismertessük azt a vallásos szellemet, mely ebben a pantheizmusba hajló napistenítésben benne lüktet. Érdekes emléke ez az istenkereső emberiségnek. Az Istent akarja megtapintani; az Egyet, kiben mindenek élnek — és mégis úgy jár, mint aki a királyt keresi — és szolgája előtt alázkodik. Isten helyett Echnaton is, az egész solaris henotheizmus is — a teremtett Napot imádja.

Echnaton «reformja» nem sokáig él. Se a nép, se a papság — nem hódol meg szívből a fáraó istene előtt. Utódjai közül Tut-ench-Aton visszatér Amonhoz, nevét is megváltoztatja, Haremheb pedig Echnatont eretneknek nyilvánítja.

Ember, lélek, erkölcs, varázslat.

Az egyiptomi rome-nak, embernek hívta önmagát. Az, aki évezredes kultúrát tudott teremteni, valóban értelmes, nagytehetségű és művészlelkű ember volt. Szerette az életet, az élet kényelmét, örömeit, csendes boldogságát. Kultúrája, főleg halott-kultusza világosan kifejezte, hogy az ember, aki az isteneknek köszöni létét, talán épp az istenek könnyeinek, nem pusztán test, anyag. Ehhez az anyaghoz járul az ember «árnyéka», «lehellete», «neve» és a benne működő «isteni értelem». Az egyiptomi az

animizmussal és varázshittel színezett, sokasított lelket *két* külön valónak gondolta, ka-nak és ba-nak. A ka-t képeken hieroglíffel jelzi; jelentése változó ugyan, de általában ezzel akarta kifejezni az ember láthatatlan mását, életelvét, mely ott marad a múmia mellett is és élvezi a halott ételeinek ugyancsak láthatatlan részét, erejét. A ba-t emberarcú madárként festik; szellem, szárnyakon jár, messze repül a testtől, a másvilágba. Onnét jön az emberbe, a halál után oda is tér vissza, de meglátogathatja a mumiát és részesülhet a síri áldozatokban.

Az emberi erkölcs: istentisztelet és erényes élet. Ezt mondja szépen Merikere bölcsességkönyve:

«Egyik nemzedék megy a másikhoz, isten pedig, ki a dolgok mivoltát ismeri, elrejtette magát.»

«Tiszteld az istent az ő útján, őt, akit drágakövekből, rézből alkotnak. Az igazak erénye kedvesebb az isten előtt, mint a gonoszok ökre. Tégy valamit az istennek, adj ajándékot, melytől az áldozat asztala dúslakodik, hogy az isten neked viszonozza. Örökítsd meg nevedet felirattal. Az isten emlékezetben tartja azt, aki érte tesz valamit.

Jól gondoskodik isten az ő nyájáról. Kedvükre alkotta az eget és a földet; az ember az ő képmása, az ő tagjaiból származtak az emberek».

Merikere kifejezi azt a nagy gondolatot, hogy minden az emberért van; a természet célja: az ember.

«Érte teremtette isten a növényeket és az állatokat, a madarakat és a halakat, hogy táplálják az embert. Az isten megölte az ember ellenségeit, de megbüntette az embereket is gondolataikért, mikor ellenségei lettek. Kedvükre alkotja a fényt és meghallja, ha sírnak.»

Ez az erkölcsi oktatás kb. Kr. e. 2200-ból való. Az istenségről, az isten és ember viszonyáról való mély felfogás jellemzi, melybe még a varázslattal elromlott er-

kölcsi érzék nem avatkozik bele. Amen-em-ope tanítását az ószövetségi Példabeszédek könyve egyes verseiben (22, 17, 18, 21; 23, 4—5) forrásnak használja. Ptahhotep életszabályai közt pedig ilyenek is találhatók: Ne tégy erőszakot más emberen; isten ugyanúgy bánik majd veled. Aki így akarja kenyerét megszerezni, annak isten szájától veszi el a kenyeret.

Az erkölcsiség alapja: az istenek parancsa, kívánsága. A halott Osiris előtt negatív bűnvallomásában azt mondja: «semmit sem tettem, mit az istenek utálnak». Ebből a tagadólagos bűnvallomásból kitűnik, hogy az egyiptomiaknak fejlett erkölcsi érzéke az egyéni, társadalmi élet egész területét isteni parancsokkal látta szabályozva. A halott védekezik az ellen is, hogy ő az előírt mértékegységeket meghamisította volna, hogy a tejet elvonta volna a csecsemő ajkától, az eleséget az állat szájától. Nem fogta meg az istenek madarait, nem halászott az istenek tavaiban.

Ez már a varázslat szellemének hatása; a bűntudatnak varázsszövegekkel való elaltatása. A bűntudat azonban megvolt az egyiptomiakban; feliratai néha világosan beszélnek róla.

Az egyiptomi családias, családszerető nép. «Az a bölcs, aki házat alapít és szereti nejét». Az ősi korban a nő követte urát — a halálba is. Poligamia ritka; legalább is az, mely a melléknőket a feleséggel egyenrangúaknak tekintette volna. Viszont előfordul a testvér- és rokonházasság az isteneknél is (Osiris—Isis), tehát a királyoknál, sőt a népnél is. Ebben a napmithologiának is lehet hatása. Az isteni vért nem szabad idegennel összekeverni. A gyermekáldást nagyrabecsülik; hisz — ki gondoskodik a halottról, ha nincs utódja! A körülmetélést ősi szokásként gyakorolták.

Az élvezeteket nem vetették meg, köztük a sörivást. Egy diáknak szól a következő intés:

Azt mondják, elhagyod a könyveket,
Mész utcáról-utcára.
A sör szaga . . .
A sör elhajtja az embereket tőled,
Lelkedet elpusztítja.
Olyan vagy, mint a tört evező a hajón,
Mely egyik oldalon se jó ;
Mint a kápolna isten nélkül,
Mint ház kenyér nélkül . . .

Jobb oktatást alig lehetne adni iszákos embereknek. Az egyiptomiakban megvolt a vallásos jámborság, tudtak imádkozni. Házukban ott volt a kedvelt istennek képe, hozzá könyörögtek, ajándékot adtak neki. A nyilvános kultusz mellett megvolt a magánájtatosság. Ha útnak indult a «rome», áldozatot mutatott be. Ételáldozattal tisztelte a szent fákat, megtisztelte a szent állatokat is. Ha beteg lett, imádkozott a gyógyító istenekhez ; ha fölépült, emlékkövet állított.

Az egyéni jámborság nemes vetését azonban belepte a varázslat konkolya. A földi és a másvilági életet épúgy áthatja a varázslat, mint az emberek és istenek életét. A varázslat nagyobb hatalom az istenekénél is. Az istenek egymás ellen is varázseszközökkel élnek. Bár megvolt a hit, hogy az isten meghallgatja az ember sírását, ismeri mindenkinek nevét ; az egyiptomi mégsem elégedett meg ezzel. Volt elég fejlett orvosi tudománya, de itt is a varázsszavakban bízott inkább. Hordott mindenféle amulettet a szemverés, a varázslat, a bajok ellen. Tudott bájitalt készíteni, szíveket megejtőt ; kárt, halált akart ellenségeinek rontó bábokkal okozni. Szívesen «igézett» élőszóval és varázszövegekkel. A szövegek gyakran teljesen érthetetlen szóösszedobások. A papirus-irodalom jórészt varázsszövegekből áll. Sokat adott az álmokra. Amit a biblia ír az egyiptomi Józsefről, ki megfejtette a fáraó álmát, teljesen korhű. A papok szívesen foglalkoztak álomfejtéssel : Az álmon kívül a jövőt előjelekkel is fel

akarta deríteni. Naptára tele volt «jeles» és előjeles napokkal. Azok a napok, melyekre a mithologia valamilyen kellemetlen mozzanatot rögzített az istenek életéből, baljós napok voltak. (V. ö. a római naptárba is átkerült «dies Aegyptiacus»-okat.) Voltak jó napok is. A hét szűk esztendőben bizvást várta a jobb időket.

Templomok, papok, istentisztelet.

Az egyiptomiak képzelete az isteneket is úgy gondolta el, mint az embert (és állatot). Az istennek is van *ká*-ja és *bá*-ja. Ez az elgondolás eloszlatta azokat az értelmi nehézségeket, melyek az egyiptomiak durva bálványimádásával szemben támadhattak. Az isten ká-ja benne székel, vagy mellette van annak a bálványképnek, mely a templom szentélyében trónol ; az isteni *ba* pedig nyugodtan trónolhat az égi magasokban a szent kilences társaságában. Az egyiptomi templomnak két főtípusa van. Az egyik az «isten háza», a másik a naptemplom. Az «isten háza» az ősi fonottfalú viskóból fejlődik, előtte sövénnyel elkerített udvar. A viskó az isten háza, mellette a totemállat istállója. Később megmarad a kis kápolnaszerű szentély az istenszoborral, előtte homályos oszlopcsarnok ; az oszlopok kőből is utánozzák a korábbi törzseket lótoszvagy papirus-oszlopfővel. Ennek a hypostylosnak boltozata gyakran csillagos ; a mindenséget ábrázolja. Előtte oszlopos udvar, melybe hatalmas kapu nyílik, a kapu két sarkán tornyok. A kapu előtt zászlórudak, óriás szobrok vagy obeliszkek. A nagy templomoknak több udvaruk is volt, az egyes részeket folyosók kapcsolták össze, melyeket szfinxek és más szobrok szegélyeztek. A naptemplom azért különbözött a többitől, mert a Nap — az égen járt, nem ült a templomban. A naptemplom középpontját hatalmas obeliszk alkotja, előtte az áldozat helye.

Már az első dinasztiák alatt megindul a templomépítés.

Nevoser-re az 5. dinasztiából hatalmas templomot épít Re-nek a mai Abu-Gurab-ban (Kr. e. 2700?). A templomavatás több szertartásból áll. Az alapkőletételnél nagy áldozatot mutatnak be, gyakran embert is — egész a Ramszes-fáraókig. A templomépítés mindvégig szent cselekmény. Befejezésnél nagy ünnepek; óriás méretű áldozatok; a fáraó nagy alapítványokkal biztosítja a templom jövőjét. Nagy templomépítő II. Ramszes, aki régi templomokat rombol az újak kedvéért. Az abydos-i, denderah-i, edfu-i, karnak-i, luxor-i templomok adnak ma is képet az egyiptomi építőművészet tökéletességéről. Az államisten temploma hatalmas vagyonnal rendelkezik. III. Ramszes alatt a thebai Amon «vagyona»: 81.322 ember, 421.362 barom, 433 kert, 2393 km² szántóföld, 83 hajó, 46 hajógyár, 65 falu, major. Évenkint 51 kiló aranyat, 997 kiló ezüstöt, 2395 kg rezet kap adóban és 25.405 korsó bort.

Ezen vagyon fölött természetesen az a *papság* rendelkezik, mely az isteni szolgálatot végzi. Amon-Re papsága öt osztályba tagozódik. A papság mellett nők is szolgálnak; ők adják a zenét az istentisztelethez. A papok fehér ruhában járnak és fejüket borotválják. Az államisten papságának élén rendszerint a fáraó áll, de akárhányszor — ő jut a papság befolyása alá; néha a főpap átveszi a világi uralmat is és papi dinasztiát alapít (20. dinasztia). A papság őrzi a tudományt, az írást, az ő kezében van a jóslás és a varázslás.

Az *istenszolgálatnak* megvan a napi és ünnepi formája. A *napi* szolgálat az emberként képzelt istennek való udvarlás. Az istent fel kell ébreszteni, mosdatni, fürdetni, öltöztetni, etetni, itatni. Asztalát (oltárát) virágokkal díszíteni. Az összes cselekményeket pontosan meghatározott módon kell végezni és megfelelő szavakkal kísérni. Az egyiptomi rituale cselekményekből és szavakból áll. A napisten kultuszában a kelő Nap üdvözlése a legfontosabb tény.

Az *ünnepek* naptára helyenkint azaz istenenkint változik. Fontos ünnepnapok az istenek életének egyes mozzanatai, főleg születésük (X. isten születése). Ilyen születési dátumok a hellenista Alexandriában pl. a Nap születése december 24—25-én, vagy Osiris születése (egyúttal a korszakistennek, Aion-nak születése) január 5—6-án. Ünnepi dátumok továbbá a templomépítések, fáraókoronázások, jubileumok. Legnépszerűbb ünnepeik az újév, a Nilus áradásának kezdete (július 19.) és az Osiris-ünnepek.

Újév napján nagy pompával vonult át Amon karnakı templomából a luxori-ba, déli háremébe, ahol papnői várták. A szent hármasnak (Amon, Mut, Chonsu) áldozatokat mutattak be Karnakban, majd felemelték bálványaikat, melyek csónakon álltak és vitték őket a Nilus partjára. A körmenet hangos a trombitaszótól és a dobveréstől, A papok tömjéneznek a szobrok előtt, a fáraó gyalog megy Amon után. A Niluson díszes bárkák várják az isteneket ; a tömeg a parton követi őket énekelve, táncolva. Luxorban a papnők csengetnek, zörgetnek a sistrumokkal. Az istent egész nap jól tartják, este visszaviszik Karnakba.

Ilyen istenlátogatások másutt is voltak. A denderahi Hathor is meglátogatja a Niluson az edfui Horust.

Osiris—Isis mithosza és kultusza.

Osiris kultuszának ősi helye Busiris a Deltában, onnét mehetett át (gyarmatosítás útján?) a felsőegyiptomi Abydosba. Nővére és felesége : Isis, valószínűleg szomszédja volt a Deltában és a mithosz házasította őket össze. Mithoszára főleg a halott-kultusz szövegeiben gyakoriak az utalások ; de összefüggően mégis csak görög írók (Herodotos, Plutarchos) közlik. A mithosz ismert formáján az összes regeképző tényezők meglátszanak : a kultusz-rege, mely a kultuszcselekmény mozzanatait

elbeszélő formába önti, *okát adva* az egyes cselekményeknek (aitiologikus mithosz); a *tenyészet-enyészet* mithosza; a természeti tényeket a *történelembe, őstörténetbe* illesztő, azokkal azonosító monda (euhemerikus mondák); végül a mithosz *filozófiai értelmezése*, szimbolikus átdolgozása. A mithosz változatait a következő alapformára lehet egyszerűsíteni.

Osiris, Keb fia és Re dédunokája, nővérével és feleségével (testvérházasság!) boldogan uralkodott Egyiptomon, a népnek ő adta a műveltséget és a törvényeket. Testvére, a gonoszlelkű Szet, életére tör. Szép koporsót csinál; egy lakomán azt ígéri, a koporsó azé lesz, aki legjobban beleillik. Osiris belefekszik a koporsóba, Szet rávágja a fedelet, bedobja a Nilusba. A koporsó a föníciai Byblosba úszik, ott egy erikafában talál nyugvóhelyet. A fát beépítik egy házba. Isis nem nyugszik, míg urát meg nem találja. Amint megtalálja, Neftisz-szel, Szet nővérével siratja, bebalzsamozza, lenvászonba takarja. Visszaviszi Egyiptomba. Szet elrabolja tőle a holttestet, 14 darabra vágja (a fogyó hold 14 napig fogy!) a darabokat a Nilusba dobálja. Isis Anubisszal megkeresi ura testrészeit, összeilleszti őket; a halott Osiristől fiat fogan, Horust. Ezt a Nilus nádasában fölneveli, hogy megbosszúlja atyját. Horus legyőzi Szetet, de Szet kiüti Horus szemét. Horus kiütött szemével megeteti atyját, ki ettől életre támad, de csak a másvilágon. Ott uralkodik aztán, Horus pedig Egyiptomban. Szetet az egyik változat szerint Előázsiába űzik ki — bizonyára a hikszoszok után.

Az Osiris-mithoszban egész vallástörténet rejlik. Alakján világos az istenek «alakváltozása». A halott Osiris jele egy lombtalan fa; sírja fölött rendesen lombos fa. Ez a jel épúgy a tenyészet-enyészet istenét láttatja benne, mint a másik mód, ahogy ábrázolták. Földből emberalakot formáltak, rája gabnaszemeket hintettek, vízzel

megöntözték, a szemek kisarjadtak. A tenyészet-enyészet általános, mindenre kiterjed, az emberre is. Osirist azonosítják a Nilussal, az életadó folyóval; de ő lesz halálában a holtak, az alvilág királya, istene. Az egyiptomi napmithologia utat talál Osiris alakjához. A lenyugvó Nap áthalad az alvilágon, úgy tér vissza keletre. A holtak királya: a lenyugvó Nap, és természetes, hogy valaha sugárzó Nap volt lenyugvása előtt. Ki kíván logikát a mithosztól? Fia Horus — az élő Nap. Mindez nem elég. Az Osiris-mithoszban az egyiptomi történelem is elrejtőzködik. Egy őskirály, aki a Horus-tisztelőket megelőzte, a kultúrát megalapozta. Az egyiptomiak és a hikszoszok harca (Osiris-Szet); Egyiptom és Fönícia (Byblos) érintkezése. Lehet, hogy Osiris meggyilkolásán az az ősi szokás is nyomot hagyott, mely szerint a királynak meg kellett halnia népe jólétéért.

Isis az egyiptomi tenyészetmithoszban háttérbe szorul ázsiai társnőivel szemben. Ott a férfi a mellékes (Attis, Adonis), itt a nő. Érintettük már ezt a kérdést. Valószínű, hogy kezdetben nem így volt és Isis — valamely ős-anyának, földanyának egyiptomi változata eredetileg. Állatja a tehén. Alakját a kultusz-rege és a napmithologia változtatta át.

Az Osiris-ünnepek leírását egy denderah-i felirat,[45] Herodotos és Plutarchos, adják. Az ünnepek tárgya: maga a mithosz; Osiris halála, megtalálása, újraéledése. A denderah-i felirat szerint az ünnep Khojak hónapjában (dec. 8—26) van, Plutarchos szerint Athyr hónapban (okt. vége, nov. eleje). Nincs kizárva, hogy a két ünnep ugyanaz. Az egyiptomi naptár sokat változott. Termőföldből Osiris-alakokat csinálnak, gabnaszemekkel behintik. Khojak 22-én Osiris bálványát a Niluson hajóztatják, majd koporsóba zárják, Khojak 30-án kiemelik a koporsóból örömrivalgások közt. Az ünnep hangulata: Isis gyásza és öröme. Herodotosz arról is beszél, hogy a

Horus Szet harcát előadó szereplők nagyon komolyan játszották szerepüket ; sebesültek, sőt halottak maradtak a harc színhelyén.

Az Osiris mithosz az egyiptomi ember életének, halálának és másvilági sorsának a vetülete. A halott-kultusz teljesen átalakul az Osiris-mithosz mintájára.

Ez teszi népszerűvé Osirist, az összes nemzeti istenek fölé ez emeli. A hellenista és római világbirodalomban az a tény biztosítja győzelmi útját, hogy kultusza misztériummá válik, Osiris, azaz Serapis megváltó istenné lesz, aki az avatottnak másvilági boldogságát biztosítja.

Egy piramis-szöveg azt mondja : Amilyen biztos, hogy Osiris nem halt meg, époly biztos, hogy a halott — nem hal meg ; ahogy Osiris nem semmisült meg, épúgy nem semmisül meg a halott sem.

Osiris utolsó alakváltozását V. Ptolemaios Soternak köszöni, aki Osirisnek új nevet adott, Serapist (User-Hap = Osiris-Apis). Bryaxis athéni szobrász Zeus és Pluto mintájára faragja meg szobrát, a hellenista művészet remekét. Serapis Isisszel együtt világhódító körútra indul. Ezen az úton inkább Isis hódít. A hellenizmus az ő személyében egyesíti az összes istennőket ; «ezer neve van», a jámborság jelzőiből hosszú litániákat szerkeszt. Ő az apátlan, a termékeny anya, a csillagok, alvilág, tenger asszonya, kiben a szépség, boldogság, egészség testesül meg ; a hajósok, viselősök, betegek rája tekintenek, mint megmentőjükre. Ő a nagyanya és az egyetemes istennő («una, quae est omnia», panthea). Kultusza Kr. e. 333-ban már eljutott Athén kikötőjébe, a Piraeusba. Sulla idején Rómába is elért ; a szenátus négyszer tiltja ki, romboltatja le szentélyeit (58., 53., 50., 48. Kr. e.), de hiába. Caligula a Marsmezőn épít neki 38-ban templomot (Isis Campensis).

Kultusza lényegében ugyanaz, mint Egyiptomban volt. Napi udvarlás és ünnepi felvonulás. Március 5-én

ünnepelték a hajózás kezdetét (Navigium Isidis). Körmenetben vonultak a folyó- vagy tengerpartra, ott a pap egy díszes hajót megáldott, aztán azt vízre eresztették. A másik ünneplés november 1—14-ike közt volt (Inventio Osiridis). Ezen az Osiris-mithoszt adták elő drámai módon. Az Isis-vallás a birodalomban misztériumvallássá alakult át. Érdekes avatási szertartását Apuleius írja le a Metamorphoses c. művében.

Halál, temetés, másvilág.

Az egyiptomi ember a történelmi időben általában bizalommal tekintett a halál elé. Ka-ja és bá-ja tovább él, a testet pedig igyekezett az örökélet számára előkészíteni, a feloszlástól megmenteni. Az őstörténetben guggolva temette el halottait ; ismerte az ú. n. résztemetést is ; néha saját kunyhójában földelte el halottját. A történelmi időkben háromra törekszik főleg : a hulla épségben tartására, megfelelő síremlékkészítésre és a halottról való gondoskodásra.

A holttestet bebalzsamozták, körülményes és szertartásos módon múmiává alakították. A benső részeket kivették, korsókba (Kanopos) tették. A szív helyére kőskarabeust tettek ; a hullát nátronnal és aszfalttal kezelték, aztán lenvászonba csavarták. A múmiát testalakú koporsóba tették. Aztán megindult a temetési menet, át a Niluson, a holtak városába. Az élők városai a Nilus keleti partján, a temetők a nyugati parton voltak. A menetben vitték a halottnak szóló fölszerelést, bútorokat, dísztárgyakat stb. A sír előcsarnokában szertartásosan adták elő Osiris életrekeltésének mithoszát. Aztán két ökröt vágtak le, megnyitották a halott száját és szemét, hogy élvezhesse a neki szóló adományokat. Majd betették a halottat a síremlék benső kamrájába, a gyászolók pedig tort tartottak.

Az egyiptomi sírok, temetők — az örökkévalóság számára épültek és mindez idáig ezek őrizték meg legjobban ezen ősi kultúra emlékét. A halottkultusz élénk másvilági hitről tanuskodik. Az utódoknak szent kötelessége az ősök sírjainak rendbentartása, az évi emléknapokon az ajándékok megújítása, a holtakért való imádságok és varázsszövegek elmondása. Néha nagy alapítványok szolgálták a megholtak ellátását. Persze a szegény ember a halálban is különbözött a gazdagtól ; a fáraó pedig holtában is ura maradt népeinek.

A halottkultusztól, adományoktól függ elsősorban a lélek másvilági sorsa. Ha az adományok elmaradnak, a *ka* éhen vagy szomjan veszhet, saját váladékát eheti, ihatja, ha megunja, kísértetként jár körül az élők közt. Az adományokat — szerencsére — festmények, szobrok, feliratok pótolhatják (helyettesítő varázs !) A ka-nak elég a dúsan terített asztal — festve ! A hieroglif-szövegek pedig távoltartják a halott elleneit a sírtól. Sajnos, a sírrablók nem sokat hederítettek ezekre a varázsszövegekre !

Míg a *ka* a múmiához van kötve, a szárnyas *ba*, (ma úgy mondanók : a szellem) tova repül a másvilágba, az istenek közé. Lehet, hogy sáskaként száll a magasba.

A másvilágról, másvilági életről való felfogás jelentős változásokon ment át. A Memphis-i időben a másvilágot, Szokar országát, kietlen pusztaságnak képzelik és írtózva tekintenek a halálra, mely nem néz se nagyra, se kicsinyre, a gyermeket elrabolja anyja öléről és nem hallgatja meg a siránkozókat.

A napmithologiának más a képe a másvilágról. A lenyugvó Nap a maga bárkáján éjszaka áthalad a *Duat*-on, az alvilágon. Északfelé halad, onnét délre és keletre. A holtak árnyait felüdíti jelenléte ; egyesek bárkájába kerülnek. A Duatnak 12 tartománya van, az éjjel 12 óráján Re ezeket látogatja.

A tenyészet mithosza megteremti a földi Egyiptom

másvilági mását, *Earu* mezeit. Nagy folyó veszi körül ezt a boldog országot, mely valahol nagyon messze van Egyiptomtól. Aki oda akar jutni, annak az alvilág hajósának csónakjára kell kerülnie. Abydosban azt hiszik, hogy ott van a másvilág kapuja ; a múmiát odaszállítják. Earu-t az égi Nilus termékenyíti meg, lombos, árnyas fák alján dúsan termő mezők, ezeket kell megművelnie a halottnak, hacsak — varázslattal nem segít magán. Sírjába bábukat tesznek, akik helyette dolgoznak Earu mezején.

A másvilági élet függ a földi élettől. Van ott ítélet, jutalom és büntetés. Ez az etikai értékelése a másvilágnak nagyon régi. A piramis-szövegek szerint a halottnak igazolnia kell magát az alvilág hajósa előtt. Az isteni igazságszolgáltatásról szépen beszél Merikere bölcsességkönyve. De a varázslat — erősebb az isteneknél is. A sírba beleteszik a másvilági élet rituale-ját, az ú. n. «halotti könyvet», melyből a halott mindent megtud, mire odaát szüksége van. Aztán meg a sírt telefestik a másvilági élet képeivel ; ezek is segítik a holtat a «kapukon» túl.

A halott eszerint állja ki a különböző próbákat és áthatol a másvilági akadályversenyen. Megnevezi a bárka összes részeit. Odavezetik az igazság istennője, Mat elé. Szívét ráteszik a mérleg egyik serpenyőjére, a másikon egy toll van, az igazság jelképe. Horus és Anubisz végzik a mérést, Thot pedig jegyzi az eredményt. Osiris ott ül trónján a 42 bíró között. A halottnak itt kell magát igazolnia. Meg is teszi, a «halotti könyv» szájába adja az életgyónást úgy, hogy mindent letagad. A nagy tagadás után hangoztatja : Tiszta vagyok, tiszta vagyok, tiszta vagyok, tiszta vagyok ; az én tisztaságom a fönix madáré (a Napisten madara). Aztán meghatja szavalatával a 42 bírót, majd az utolsó terem kapuőre előtt igazolja magát. Thot jelenti a szívmérés eredményét a «szent kilences»-nek, a halott igaznak találtatott. A pokol kutyája nem vehet rajt erőt. Megkapja a maga földjét

Earu mezején ; kap kenyeret és sört bőven, hogy folytathassa életét.

A napmithologia és az Osiris-kultusz még jobbá teszi a halott sorsát a másvilágon. A piramis-szövegek szerint a fáraó nem megy le Geb-hez (a föld alá), hanem mint sólyom repül a Naphoz, maga is Nappá, istenné válik. Osiris valamikor maga is fáraó volt ; meghalt és újraéledvén — királya lesz az alvilágnak. A halott fáraó Osiris-szá változik. A fáraót aztán követik másvilági sorsában — alattvalói. Ők is Osiris-szá változnak, nem halnak meg, hanem vele egyesülnek és uralkodnak. A halottat aztán úgyis hívják, hogy : N. N. Osiris.

Az istenné vált holtak néha elhagyják égi székhelyüket. Ba-juk megnézi a sírt, benne a múmiát, rendben van-e minden, adnak-e az utódok bőséges adományt, van-e a nagy alapítványoknak végrehajtása, meg teszik-e a holtak papjai a maguk dolgát. Bizony sok alapítvány mehetett veszendőbe. Az egyik szerint ezer barmot, ezer ludat, ezer ruhát, ékszert adtak alapítványként, hogy a halottnak legyen kenyere és söre, olaja, tömjéne. Ha ugyan ezt is nem csak — írásban vagy képben adták. Mert az írás helyettesíthette a felajánlott tárgyakat. Néha a holtak szellemei állatokba szállnak ; hisz istenné váltak, tehát állatformában is megjelennek.

Egyiptom kultúrája, vallása a halhatatlanságot akarta biztosítani a fáraóknak és a népnek. Kultúráját eltemette az idő, a történelem, sírjait, városait, templomait belepte a homok. A Nilus él és vizét ma is a Földközi-tengerbe önti. Az egyiptomi kultúra szelleme is beleömlött abba a nagy medencébe, melyet hellenizmusnak nevezünk ; ez fogta fel az őstörténet és az ókori történelem forrásainak vizét, hogy mindezekből a szellemi világ legnagyobb szinkretizmusát alkossa meg. Az új kultúra uralkodó színeit azonban nem a Kelet és Dél népei, hanem a görögök és rómaiak adták.

IRODALOM.

A vallástörténet irodalmát l. a Vallástörténet főirányai és módszerei c. fejezetben. Jó irodalmat közöl: *Varga Zsigmond:* Általános vallástörténet. I—II. Debrecen. 1932.

Könyvészeti összefoglalásokat adnak a vallástudományi, ethnologiai folyóiratok: *Anthropos* (Wien), 1906-tól; *Archiv für Religionswissenschaft,* 1898-tól (főleg Bd. 25); *Zeitschrift für Religions- und Missionswissenschaft.* Münster. 1928-tól. — Továbbá: *A. Anwander:* Einführung in die Religionsgeschichte. München. 1930. *Schmidt:* Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte. Münster. 1930. (Voltakép a vallástörténet történetét adja.) U. a. Ursprung der Gottesidee. 1926-tól, 1—6 kötet. *E. Lehmann:* Zur Geschichte der Religionsgeschichte. *Chantepie: Bertholet—Lehmann:* Lehrbuch der Religionsgeschichte. 1925. I. kötet. 1—23. ll. *A vallástörténet problematikájához: J. Bernhard:* Sinn der Geschichte. Freiburg. 1931. — *Schütz A.:* Isten a történelemben.

Az ősnépek (primitívek) vallása c. fejezethez. *Irodalom. Schmidt—Koppers:* Völker u. Kulturen. Regensburg, 1924. — *E. Jensen:* Beschneidung und Reifezeremonien bei Naturvölkern. Stuttgart, 1933. — *A titkos társaságokról: H. Schurtz:* Altersklassen und Männerbünde. — *R. H. Lowie:* Primitive Society. New York, 1920. — *P. Schebesta:* Vollblutneger und Halbzwerge. Salzburg, 1934.

Varázslat és babona c. fejezethez: L. Jegyzetek.

Őstörténeti népek vallása c. fejezethez:

Dr. H. Obermaier: Der Mensch der Vorzeit. Der Mensch aller Zeiten sorozat I. kötete. Berlin, 1912. — *W. Schmidt—W. Koppers:* Völker und Kulturen. Der Mensch aller Zeiten. III. kt. Regensburg, 1924. — *H. Obermaier:* Urgeschichte der Menschheit. Freiburg, 1931. — *Hillebrand—Bella:* Az őskor embere és kultúrája. 1921. — *Hillebrand:* Az őskőkor története. Bp., 1934. — *Schmidt:* Ursprung der Gottesidee. III. Münster, 1931. — *O. Menghin:* Weltgeschichte der Steinzeit. Wien, 1931. — *M. Ebert:* Real-

lexikon der Vorgeschichte. Berlin, 1924/29. — *M. Ebert:* Vorgeschichtliches Jahrbuch. 1924-től. — *H. Kühn:* Kunst und Kultur der Vorzeit Europas. Bd. I. Das Paläolithikum. Berlin—Leipzig, 1929. — *H. Obermaier* u. *H. Kühn:* Buschmannskunst. München, 1930. — *C. L. Woolley:* The Sumerians. Oxford, 1928. — *U. a.:* Ur- und die Sintflut. Leipzig, 1930. — *O. Montelius:* Kulturgeschichte Schwedens. Leipzig, 1926. — *D. Fimmen:* Die kretisch-mykenische Kultur. 2. kiad. Leipzig—Berlin, 1924. — *Th. Mainage:* La religion de la préhistoire. 1921. *Aistleitner J.* Az ószövetségi életfogalom. Theologia. I. (1934.) — *E. Dacqué:* Natur und Seele. 1928.[3] Leben als Symbol. 1929.[2] — *O. Eberz:* Aufgang und Niedergang des männl. Zeitalters. 1931. — *Zborovszky:* Az őskőkor embere, kultúrája, vallása. Budapest. 1926. — *L. Leakey:* The stone age races of Kenja. London, 1935. — *Lambrecht Kálmán:* Az ősember. Budapest. 1926.

Bábel és Assur.

L. Delaporte. Die Babilonier, Assyrier, Perser und Phöniker. Freiburg, 1933. (Gesch. der führender Völker. Bd., 3.)
C. L. Woolley: The Sumerians. Oxford, 1928.
U. a.: Ur- und die Sintflut. Leipzig, 1930.
Br. Meissner: Babylonien und Assyrien. Heidelberg. 1920—25.
A. Jeremias: Handbuch der altorientalischen Geisteskultur. Leipzig, 1913.
M. Witzel: Perlen sumerischer Poesie. Jerusalem. Heft 1—7.
E. Ebeling—Br. Meissner: Reallexikon der Assyriologie. Berlin, 1928-tól.
Giuseppe Furlani: La Religione Babilonese e Assira. I. Le Divinità. 1928. II. I Miti e la Vita Religiosa. 1929.
Zeitschrift für Assyriologie. 1886-tól.
Dávid Antal: Bábel és Assur. Budapest. Szent István Könyvek. 32, 54-5.
Zimmern: Sumerische Kultlieder. Leipzig, 1912—3.
P. Dhorme: La religion assyro-babylonienne. Paris. 1910.
A. Jeremias: Das alte Testament im Lichte der alten Orient. 3. Aufl. Leipzig, 1916.
M. Jastrow: Die Rel. Bab. und Assyriens. Giessen. 1902—12.
Friedrich Delitsch: Babel und Bibel. Leipzig, 1902.

Hehn: Die biblische und babylonische Gottesidee. Leipzig, 1913.
Fr. X. Kugler: Im Bannkreis Babels.
Kugler: Sternkunde und Sterndienst in Babel. Münster. 1906. Ergänzungsband. 1914.
Gressmann: Altorientalische Texte und Bilder zum Alt. Test. Berlin, 1926.
E. Ebeling: Ein Hymnenkatalog aus Assur. Berlin, 1923.
Br. Meissner: Die babylonisch-assyrische Literatur. in *Walzel:* Hb. der Literaturwiss. Potsdam, 1928.
Fr. Nötscher: Ellil in Sumer und Akkad. Hannover, 1927.
Th. Dombart: Esagilla und das grosse Mardukfest. in Babylon. Journ. of. Or. Research. 8. (1924.)

Iráni vallások.

Általános: Geiger—Kuhn: Grundriss der iranischen Philologie. Strassburg. 1896. — *Th. Nöldeke:* Aufsätze zur Persischen Geschichte. (Achaemeniden und Sasaniden.) Leipzig, 1887.
Zarathustra és tana. Fr. Windischmann: Zoroastrische Studien. Berlin, 1863. — *R. Pettazoni:* La regligione di Zarathustra. I. Bologna, 1920. — *Chr. Bartholomae:* Zarathustras Leben und Lehre. Heidelberg, 1914. Bonn, 1921.
Mithráról: — *F. Cumont:* Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. I—II. Bruxelles. 1896—99.— *Kühár:* Mithra és Krisztus. Kat. Szemle. 1930. U. o. Irodalom.
Az Avészta. Első fordítás: *Anquetil du Perron:* Avesta, traduit avec remarques. 2 Tom. Paris. 1776. — *Chr. Bartholomae:* Die Gathas des Avesta—Zarathustras Verspredigten. Strassburg, 1905. — *Fr. Wolff:* Die hl. Bücher der Persen. Strassburg, 1910.
Mani és tana. Fr. Chr. Baur: Das manichäische Religionssystem. Tübingen, 1831. — *W. Bousset:* Hauptprobleme der Gnosis. Göttingen, 1907. — *A. v. Le Coq:* Dr. Steins Turkish Khuastuanift from Tun-huang, being a Confession-prayer of the Manichaean Auditores. Journal of the Asiatic Society, 1911. —*R. Reitzenstein:* Das iran. Erlösungsmysterium.

Szíria, Fönicia, Kánaán, Kisázsia.

Baudissin: Adonis und Esmun. Leipzig, 1911.
Renan: Mission de Phénicie. Paris, 1864—1874.
Frazer: The Golden Bough. Part. IV. Adonis, Attis, Osiris. London, 1914.

J. Leipoldt: Sterbende und auferstehende Götter. Leipzig, 1923.
K. Prümm: Die Endgestalt der orientalischen Vegetationsheros in der hellenistisch-römischen Zeit. Z. f. K. Th. 1934. (58.)
M. J. Lagrange: Études sur les religions semitiques. Paris, 1905.
H. Hepding: Attis. 1903.
F. Kern: Die Welt, worein die Griechen traten. Anthropos. 24. (1929.)
Cumont: Die orient. Religionen im röm. Heidentum. Leipzig, 1931.
Dalman: Petra und seine Felsheiligtümer. Leipzig, 1908.
Bertholet: Kulturgeschichte Israels. Göttingen, 1920.
Aistleitner J.: Rasz Samra. Theologia. 2. (1935.)

Az egyiptomi vallás.

Ad. Erman (neubearb. v. *Ranke):* Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum. Tübingen, 1922—3.
Ed. Meyer: Geschichte des alten Aegypten. Berlin, 1887.
G. Maspero: Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. I—III. Paris, 1895 sk.
A. Wiedemann: Die Religion der alten Aegypter. Münster. 1890.
Ad. Erman: Die aegyptische Religion. Berlin,[2] 1909.
Erman: Die Literatur der Aegypter. Leipzig, 1923.
W. M. Flinders Petrie: History of Egypt. I—VI. London, 1894 sk.
G. Maspero: L'Archéologie égyptienne. Paris,[2] 1902.
H. Junker: Die Ägypter. (Völker des alt. Orients. Bd. 3. Freiburg, 1933.
O. Weinreich: Neue Urkunden zur Serapis-Religion. Tübingen, 1909.
L. Frobenius: Erythraea. Länder und Zeiten des hl. Königsmordes. Berlin, 1931.
A. Moret: Le Nil et la Civilisation égyptienne. Paris, 1926.
F. Leipoldt: Sterbende und auferstehende Götter. Leipzig, 1923.
Wilh. Frh. v. Bissing: Das Re-Heiligtum des Königs Ne-Woser-Re. (Rathures.) Bd. I—III. Leipzig, 1905. III. 1928. *(Kees:* Die große Festdarstellung.)
H. Gressmann: Tod und Auferstehung des Osiris nach Festbräuchen und Umzügen. Leipzig, 1923.

H. Kees: Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter. Leipzig, 1926.

A. Rusch: Ein Osiris-Ritual in den Pyramidentexten. Zf. f. ägypt. Spr. und Altertumskunde. 60. (1925.)

Ed. Norden: Die Geburt des Kindes. Leipzig, 1924.

H. Junker: Die Osiris-religion und der Erlösungsgedanke bei den Ägyptern. Intern. Woche für Rel.-Ethnol. Milano, 1925.

Dobrovits Aladár: A római császárkori Osiris-vallás megértéséhez. Egy. Phil. Közl. 1933. LVII. 221—228., 1934. LVIII. 58—76. 164—176. l.

JEGYZETEK.

[1] *Goblet d'Alviella:* Transactions of the IIIrd International Congress for the Hist. of Religion. Oxford, 1908. I—II. 365. sk.

[2] *K. Kerényi:* Eulabeia. Byz.-Neugriech. Jb. 8. (1929.) 306—16. *Pinard de la Boullaye:* L'Etude comparée des Religions. 1925. II. 145.

[3] *W. F. Otto:* Religio und superstitio. Archiv f. Rel.-Wiss. 12. (1909.) 533. sk.

[4] *Kuhár:* Bevezetés a vallás lélektanába. Bp., 1926. 169. l.

[5] Napkelet. 1926. 153. l.

[6] *W. Schmidt:* Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte. Munster, 1930. — *W. Schmidt:* Ursprung des Gottesidee. I—VI. Munster.

[7] *Fr. Gräbner:* Das Weltbild des Primitiven. Munchen, 1924.

[8] *Dr. B. Ankermann:* Die Religion der Naturvolker. In: *Chantepie:* Lehrbuch des Religiongeschichte. I. Bd. Tubingen, 1925.

[9] Páris. I. 1922. II. 1925.

[10] *Rasmussen:* Thulefahrt. Frankfurt, 1926.

[11] *Nordenskiold:* Globus. XXVIII. 1875. 349. l.

[12] *Schmidt W.:* III. 415.

[13] *Schmidt W.:* IV. 59.

[14] Codrington: The Melanesians. Oxford, 1891. 119. l.

[15] *Warneck:* Religion des Batak. Leipzig, 1909. 8. sk.

[16] *Skeat:* Malay Magik. 47. l.

[17] *Hetherwick:* Some animistic beliefs among the Yaos... S. Anthr. I. 32. 94. l.

[18] *Schmidt:* II. 896.

[19] Nagaitso — az isten ellenlábasa (dualizmus).

[20] Das Zweigeschlechterwesen. 1928. Einführung in die Vorstellungswelt primitiver Völker. 1931.

[21] Dio. Formatione del monoteismo. Róma, 1922.

[22] *Soderblom:* Das Werden des Gottesglaubens. Leipzig, 1916. 189. l.

[23] *Ankermann:* Totenkult und Seelenglaube bei Afrik. Völkern. Zf. F. Ethnol., 1918. 137.

[24] *Ankermann:* Chantepie. 167. l.

[25] *E. Vatter:* Der australische Totemismus. Hamburg, 1925. — *A. W. Nieuwenhuis:* Der Geschlechtstotemismus an sich und als

Basis der Heiratsklassen und des Gruppentotemismus in Australien. Internat. Archiv für Ethnographie. XXIX. 1928. 1—52.

[26] *Németh Gy.:* Nyelvtudományunk és a történetírás. — *Hóman:* A magyar történetírás új útjai. 372. sk.

[27] U. o. 386. l.

[28] *Ankermann:* Chantepie. 170.

[29] *Schmidt—Koppers:* Völker u. Kult. 233.

[30] *Beth:* Die Religionen das Erde. 26. sk.

[31] *Roheim:* Magyar néphit és népszokások. 9. sk.

[32] Totemism and Exogamie. London, 1910.

[33] *Robertson Smith:* Die Religion des Semiten. (Übers. v. Stübe.) Freiburg, 1899. 214. l.

[34] *J. G. Fraxer:* Totemism and Exogamie.

[35] *Schmidt—Koppers:* Völker und Kulturen. 258—64.

[36] *O. Menghin:* Praehistorische Archaeologie und Kulturhistorische Methode. Semaine d'Ethnol. religieuse. Mödling, 1923. 208—218. — *A. Padtberg:* Zwerge als Stammväter des Menschengeschlechts. Stimmen der Zeit. 1924. 34—51. — *W. Schmidt:* Die Pygmäenvölker, als älteste derzeit uns erreichbare Menschheitsschicht. Hochland (1925—6), 574—92. — *Heine—Geldern:* Die Steinzeit Südostasiens. Sitzungsberichte der Anthrop. Ges. in Wien. 1926—7.

[37] *A. Gahs:* Altpalaeolitische Knochenkultur und Eskimo. Anthropos, 1931.

[38] *Almásy:* Az egyiptomi kultúra bölcsője. Vasi Szemle, I. (1934), 290. sk. Képek a London News 1934 nov. számában.

[39] *Obermayer:* Der Mensch der Vorzeit. 249. U. a. Urgeschichte der Menschheit. 210—11. l.

[40] *Kurt Galling:* Das Altar in den Kulturen des Alten Orients. Berlin, 1925.

[41] *Th. Dombart:* Esagilla und das große Mrdukfest. Journ. of Or. Res. 8. (1924.)

[42] *Iványi:* A hatnapi teremtéstörténet. Theologia II. (1935.) 31. sk.

[43] *Magyaryné Techert Margit:* A hellén újplatonizmus története. Bp., 1934.

[44] *Heinrich Balcz:* Die Rel. d. alt. Ägypter. Beth. Die Rel. der Erde. 57—59.

[45] *Brugsch:* Das Osirismysterium von Tentyra. Z. f. aeg. Sprache, 1881.

TARTALOMJEGYZÉK.

Lap

Előszó 3

I. könyv. Bevezetés a vallástörténetbe.

1. *A vallástörténet meghatározása, tárgyköre, feladatai.* 7
A vallás totális jelenség. 9. l. A vallás egyetemessége. 11. l. A vallási történés. 14. l.
2. *A vallástörténet multja.* 17
Vallásforrások. 17. l. Görög-római vallástörténet. 17. l. A kereszténység vallástörténeti szemlélete. 19. l. A középkor. 27. l. Az «új világ» felfedezése. 29. l.
3. *A mai vallástörténet főirányai és módszerei.* 33
Fetisizmus. 35. l. Animizmus. 36. l. Bölcseleti, teológiai irányok. 38. l. Természetmitológia. 39. l. Fejlődéselmélet. 42. l.
4. *A kultúrtörténeti módszer és eredményei.* 48
Kultúrtörténeti módszer. 49. l. A nagyistenhit az őskultúrákban. 54. l. Az ősmonotheizmus elmélete. 56. l.
5. *A vallástörténet problematikája.* 59

II. könyv. Ősnépek, őstörténelem.

6. *Az ősnépek (primitívek) vallása.* 75
Imádság. 77. l. Áldozat. 81. l. Avatások. 88. l. Házasságkötés. 95. l. Temetés. 95. l. Varázslat és babona. 100. l. Passzív varázs. 100. l. Aktív varázs. 102. l. A varázslat módja és eszközei. 104. l. Előjelek, jövendölés, titoklátás. 112. l. Varázslók. 115. l.
7. *A primitívek isteneszméje.* 121
A nagyisten. 121. l. A nagyisten neve. 124. l. Egy hitvallás. 126. l. A nagyisten «lényege». 127. l. A nagyisten és a világ. 129. l. A nagyisten

Lap

és az ember. 132. l. A nagyisten jósága és igazságossága. 134. l. A nagyisten társtalansága. 136. l. A nagyisten és az ég. 137. l. A nagyistenhit az elsőfokú és másodfokú kultúrákban. 139. l. A nagyisten társaságához tartozó lények. 141. l. A nagyisten családja. 141. l. A «rossz»-nak képviselője. 142. l. Az ősember(pár). 142. l. A műveltségadó. 143. l.

8. *Szellemhit, halottkultusz és őskultusz az ősnépeknél.* 145
A szellemhit kezdetei. 147. l. Az animizmus elterjedése. 150. l. Vallásalakító tényező. 150. l.

9. *A természetkultusz kezdetei* 153
Az őskultúra vallásaiban. 154. l. A törpéknél és pigmoidoknál. 155. l. Holdmithoszok. 157. l.

10. *Az ember és az állat. A totemizmus vallástörténeti jelentősége.* 162

11. *Vallás és társadalom* 170
A papság. 170. l. Az atyajog. 173. l. Az anyajog. 178. l.

12. *Őstörténet, mithosz, mese* 187

13. *A vallás tárgyi (anyagi) kultúrája* 195

14. *Az őstörténelmi népek vallása* 198
Őstörténelmi korok. 200. l. Nagyistenhit. 202. l. Szellemhit, temetés. 202. l. Varázshit. 206. l. Totemizmus. 206. l. Természetkultusz. 207. l. Istentisztelet. 210. l. A mediterrán kultúra kezdetei. 210. l.

III. könyv. Kihalt nagykultúrák.

15. *A nagy kultúrák vallásai.* 217

16. *Bábel és Assur* 225
Az «isten kapuja». 225. l. Istenek, hősök, szellemek. 227. l. A pantheon. 230. l. Isten, világ, ember. 236. l. Törvény erkölcs, bűn, bűnbánat. 238. l. Halál, temetés, másvilág. 239. l. Istentisztelet. 241. l. A babiloni vallás hatása. 247. l.

17. *Iráni vallások* 251
Az ősi természetvallás. 254. l. Zarathustra. 256. l. Szent könyvek. 257. l. A két tábor. 1. Ormazd. 259. l. 2. Ahriman. 264. l. A két tábor a világfolyamatban. 265. l. A végső dolgok. 266. l.

Lap

1. Az ember vége. 267. l. 2. A világ vége. 269. l. Kultusz, varázslat, tisztulások, erkölcs. 270. l. Oldalhajtások. 272. l.

18. *Mani és tana* 274

19. *Szíria, Fönicia, Kánaán, Kisázsia* 283

Szíria. 285. l. Kánaán és Fönicia. 286. l. Az ugariti tenyészet-enyészet mithosz és Baál temploma. 286. l. A kánaáni és föniciai kultusz. 290. l. Kisázsiai kultuszok. 293. l.

20. *Az egyiptomi vallás* 296

Őstörténelem. 297. l. Történelem. 298. l. Újkor. 300. l. Az egyiptomi vallástörténet forrásai. 302. l. Az egyiptomi vallás kialakító tényezői. 304. l. Istenek, állatok, fáraók. 310. l. A papok tudománya és a nép hite. 314. l. A Napisten fáraója. 316. l. Ember, lélek, erkölcs, varázslat. 320. l. Templomok, papok, istentisztelet. 324. l. Osiris-Isis mithosza és kultusza. 326. l. Halál, temetés, másvilág. 330. l.

Irodalom 334

Jegyzetek 339

A szerzőnek a Szent István-Társulat kiadásában megjelent művei:

1. *Bevezetés a vallás lélektanába.* 1926. Szent István-könyvek. 41. sz.

2. *A keresztény bölcselet története.* 1927. Szent István-könyvek. 43—44. sz.

3. *A vallásbölcselet főkérdései.* 1930. Szent István-könyvek. 81. sz.

4. *Nagy Szent Gertrud Lelkigyakorlatai.* 1926.

5. *A misztikus természetszemlélet alapjai.* 1928.

6. *XI. Pius pápa a kereszténység egységéről.* 1934.

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katholikus kultúrát fejleszteni, *katholikus tudományt* terjeszteni és népszerusíteni, ez a hivatása a *Szent István-Társulatnak*, ez a hivatása a kiadásában megjelenő **Szent István Könyveknek.**

A **Szent István Könyvek** sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A **Szent István Könyvek** a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban jelentetjük meg, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden múvelt egyén érdeklődéssel olvashassa. Viszont súlyt helyezunk arra, hogy a **Szent István Könyvek** mindegyike a katholikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

Ilymódon, reméljuk, elérjuk azt a célt is, mely e konyvek kiadásánál szemünk előtt lebegett: az olvasni vágyó katholikus közonségnek oly műveket nyujtani, amelyek kielégítik igényeiket anélkül, hogy veszélyeztetnék hitüket, sőt amelyek alkalmasak arra, hogy a tudás és műveltség eszközeivel is megerősítsék őket vallásos meggyőződésukben és világnézetükben.

A Szent István Könyvek sorozatában eddig megjelentek:

		Pengő
1.	*Zubriczky Aladár dr.:* Jézus élete és a vallástörténet	—·—
2.	*Wolkenberg Alajos dr.:* A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata	—·—
3—4.	*Wolkenberg Alajos dr.:* Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene	5.60
5—6.	*Balanyi György dr.:* A szerzetesség története	5.60
7—8.	*Alszeghy Zsolt dr.:* A XIX. század magyar irodalma...	—·—
9.	*Miskolczy István dr.:* Magyarország az Anjouk korában	2.80
10.	*Palau-Timkó Jordán:* Krisztus útján. A katholikus tevékenység főelvei	2.80
11.	*Quadrupani-Babura László dr.:* Útmutatás jámbor lelkek számára	2.80
12.	*Prohászka Ottokár:* Elbeszélések és útirajzok	—·—
13.	*Trikál József dr.:* Termeszetbölcselet	2.80
14.	*Bognár Cecil dr.:* Értékelmélet	2.80
15.	*Prohászka Ottokár:* A bűnbocsánat szentsége	2.80
16.	*Babura László dr.:* Szent Ágoston élete	2.80
17.	*Lepold Antal dr.:* Szalézi Szent Ferenc válogatott levelei	2.80
18.	*Áldásy Antal dr.:* A kereszteshadjáratok története...	—·—
19.	*Marosi Arnold dr.:* Átoröklés és nemzetvédelem ...	2.80
20.	*Zoltvány Irén dr.:* Erotika és irodalom	2.80
21.	*Horváth Sándor dr.:* Aquinói szent Tamás világnézete	2.80
22.	*Balogh Albin dr.:* Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt	2.80

Pengő

23. *Marczell Mihály dr.:* A katholikus nevelés szelleme ... 2.80
24—25. *Motz Atanáz dr.:* A német irodalom története... ... 5.60
26. *Babura László dr.:* Szent Ambrus élete 2.80
27. *Márki Sándor dr.:* II. Rákóczi Ferenc élete ... ... —.—
28. *Kiss Albin dr.:* A magyar társadalomtan története 2.80
29. *Szabó Zoltán dr.:* A növények életmódja 2.80
30. *Weszelszky Gyula dr.:* A rádium és az atomelmélet... 2.80
31. *Balanyi György:* Assisi Szent Ferenc élete 2.80
32. *Dávid Antal:* Bábel és Assúr. I. Történet 3.40
33. *Fejér Adorján:* Római régiségek... ... ... 4.50
34. *Balogh József:* Szent Ágoston, a levélíró 3.40
35. *Babura László dr.:* Szent Jeromos élete 3.40
36. *Karácsonyi János dr.:* Szent László király élete... ... 3.40
37. *Miskolczy István dr.:* A középkori kereskedelem története 4.50
38. *Szémán István dr.:* Az újabb orosz irodalom 4.50
39. *Bán Aladár:* A finn nemzeti irodalom története ... 3.40
40. *Trikál József dr.:* A gondolkodás művészete 4.50
41. *Kühár Flóris dr.:* Bevezetés a vallás lélektanába ... 4.50
42. *Babura László dr.:* Nagy Szent Gergely élete ... ... 4.—
43—44. *Kühár Flóris dr.:* A keresztény bölcselet története 8.—
45. *Weszely Ödön dr.:* Korszerű nevelési problémák... ... 5.60
46. *Somogyi Antal dr.:* Vallás és modern művészet ... 3.—
47. *Divald Kornél:* Magyar művészettörténet 5.60
48—49. *Birkás Géza dr.:* A francia irodalom története ... 8.—
50. *Wodetzky József dr.:* A világegyetem szerkezete... ... 3.50
51. *Záborszky István dr.:* Rabindranath Tagore világnézete 3.50
52—53. *G. Kurth-Michel K.:* A modern civilizáció kezdetei ... 10.—
54—55. *Dávid Antal:* Bábel és Assúr. II. Művelődés 7.30
56. *Horváth Jenő dr.:* A modern Amerika története... ... 3.30
57. *Balogh Albin dr.:* Ország és nyelv 4.70
58. *Meszlényi Antal dr.:* A katholikus egyház és az állam 1848/49-ben 7.30
59—60. *Radó Polikárp dr.:* A kereszténység szent könyvei. I. Ószövetség 8.30
61. *Kecskés Pál dr.:* A házasság etikája ... ... 4.—
62. *Huszár Elemér:* A katholikus házasságjog rendszere ... 3.30
63. *Petró József dr.:* Az ősegyház élete ... ... 5.—
64—65. *Radó Polikárp dr.:* A kereszténység szent könyvei. II. Újszövetség 8.80
66—67. *Trikál József dr.:* A jelenségekből a valóságba ... 7.—
68. *Erdey Ferenc dr.:* Kant valláserkölcsi világnézete ... 4.—
69—71. *Hartmann Grisar:* Luther Márton élete (Fordította Hoitsy Lajos Pál.)... ... ... 12.—
72. *Tóth Ágoston:* Bevezetés a meteorológiába 5.80
73—74. *Bánhegyi Jób dr.:* A magyar irodalom története I. ... 6.60

Pengő

75—76. *Divald Kornél:* A magyar iparművészet története ... 7.50
77. *Balanyi György:* A római kérdés... ... ... 6.40
78—79. *Bánhegyi Jób dr.:* A magyar irodalom története. II. 7.—
80. *Pitroff Pál dr.:* Bevezetés az esztétikába... ... ... 3.—
81. *Kuhar Flóris dr.:* A vallásbölcselet főkérdései ... .. 5.—
82—84. *Kőrösi Albin:* A spanyol irodalom története ... ... 11.—
85. *Sigmond Elek dr.:* A mezőgazdasági növények termelési tényezői ... ... 4.—
86—87. *Kalmár Gusztáv dr.:* Európa földje és népei ... ... 8.—
88. *Kiss Albin dr.:* Szent Ágoston «De Civitate Dei» című művének méltatása ... ... 4.—
89. *Trikál József dr:* A lélek rejtett élete ... ... 4.—
90—91. *Petró József dr:* A szentmise története 5.50
92. *Meszlényi Antal dr:* A magyar jezsuiták a XVI. században 4.50
93. *Mihelics Vid dr:* Az új szociális állam ... ... 4.—
94. *Éhik Gyula dr:* Prémek és prémes állatok ... ... 3.—
95—97. *Magdics Gáspár:* A természettudomány útjai Istenhez 10.—
98. *Melichár Kálmán dr:* A zsinatok 3.80
99. *Szalay Jeromos:* Szent Benedek élete és munkái ... ... 5.—
100-101. *Schutz Antal dr:* Krisztus. Tíz előadás... ... . 6.—
102. *Balogh Albin dr:* Pannonia őskereszténysége 4.—
103. *Kalmár Gusztáv dr.:* Magyarhazánk és népei. Magyarország leírása... ... . 5.50
104. *Auguste Dies—Michel Károly:* Plató ... ... 3.—
105. *P. Takács Ince:* Nerótól Diokleciánig... ... ... 5.—
106. *Stuhlmann Patrik dr.:* Az ifjúkor lélektana... ... ... 4.—
107. *Pitroff Pál dr.:* A szépirodalom esztetikája ... ... 3.—
108. *K. Török Mihály Miklós:* A magyar egyházpolitikai harc története 2.50
109. *Schutz Antal dr.:* A házasság. Tíz előadás ... ... 3.—
110. *Galos László dr* A Szentlélekisten .. .. 4.—
111 *Lippay Lajos dr:* A keleti egyházak ... — ... . 4.—
112 *Zoltán Veremund dr* · Szent Anzelm .. .. 3.—
113 *Lendvai István* · Róma tornyai alatt Mozaikok az örök városból 3.60
114 *Polzovics Ivan dr:* A lateráni szerződés. A Szentszék nemzetközi jogi helyzete 3.80
115. *Nagysolymosi József.* A lengyel irodalom 2.60
116. *Kalmár Gusztáv dr.* Négy világrész földje és népei ... 4.80
117. *Szalay Jeromos:* A katolikus gondolat útja az újkori Franciaországban 4.20
118-119. *Noszlopi László dr.* · Jellemlátás és jellemigazés ... 4.50
120 *Rusznyák Gyula dr.* Faluvédelem 2.30
121-122. *Lippay Lajos dr..* A protestantizmus 4.20
123-124. *Kuhar Flóris.* Egyetemes vallástörténet. I. 4.80

Dr. TÓTH TIHAMÉR
ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI
20 kötetben.

Huszonöt esztendő óta hirdeti **Tóth Tihamér dr.**, az ékes szavú szónok s a ragyogó tollú író a katolikus kultúra örök igazságait. Beszédeit a rádión keresztül száz- és százezer lélek hallgatja, írásait a magyar katolikus közönség mindenkor a legnagyobb lelkesedéssel és örömmel fogadja.

Irodalmi működése az ország határain túl is megbecsülést szerzett a magyar névnek. Könyvei immár 15 nyelven: angol, cseh, flamand, francia, holland, horvát, lengyel, litván, német, olasz, román, szlovén, szlovák, spanyol és ukrán nyelven teljesítik nagyszerű missziójukat.

Magyar nyelven **Tóth Tihamér dr.** kiváló írásai különböző könyvekben és kiadványokban láttak napvilágot. A Szent István-Társulat kötelességének tartotta, hogy a 25 esztendős papi és írói jubileumát ünneplő szerző könyveit egységes formában, összegyüjtve is megjelentesse, hogy így a katolikus magyar kultúra e nagyszerű értékeit mindenki számára hozzáférhetővé tegye.

Hisszük, hogy a magyar katolikus közönség ugyanolyan megértéssel fogadja a Társulat elhatározását, mint amilyen lelkesedéssel és áldozatkészséggel ajánlja e szépséges könyveket a Szent István-Társulat a katolikus gondolat minden barátjának.

A 20 kötetes jubileumi kiadás bolti ára megjelenés után 120 pengő lesz.

Kedvezményes előfizetési ára 96 pengő.